3 1761 07839098 6

300

Д-р Теодор Бартошек

Новітна суспільність і церква.

Переклав із чеського **М. Павлик.**

Published by "HOLOS PRAWDY"
207 East 10th Street, New York. N. Y.

BX
1767
B3719

ПЕРЕДМОВА.

В отсій брошурі публікую поширений подекуди зміст реферату, виговореного мною 18-ого листопада 1906 р. на прилюдних зборах у Кляштерцу над Орл Той мій реферат був відповідю на агітаційну промову д-ра Йосифа Мислівда, висловлену тамже 4-ого листопада 1906 р. Мій противник підюджував у своїй промові слухачів до насильства проти думаючих инакше (особливо проти присутної панни Юлії Грегорової з Кляштерца, котру мали на його бажанє участники збору скривдити за те, що опонувала проти декотрих занадто окатих бріхонь його реферату, словами: „Се неправда!"), образив своїх неприсутних противників, за що був засуджений повітовим судом у Жамберку 20. грудня 1906 р. на гривну 50 кор. і верненє судових коштів. Засуд клєрикала викликав пімсту, і через те мене заденунціовано зараз після сего вироку за провини з §§ 302 і 303 к. з., яких я мав допустити ся своїм рефератом. Як звичайно, клєрикальна денун-

ціяція — чиста вигадка, доносчики репродукували навмисно вислови мої в формі покалїченій, сфальшованій, і то з сеї простої причини, що так я їх виговорив, то вони зовсїм не гідні кари тай непотрібні для їх цїлей. Коли таки дійде, — чого не надїю ся, — сим разом до обжалованя, то буде його рішати суд присяжних у Градцї Кральовім. Оповіщуючи свій реферат, — був уже по части публїкований в „Osvětě Lidu“, — роблю се за для оборони: хочу, аби в разї потреби всї інтересовані мали під рукою автентичну й вірну репродукцію мого реферату. Варто згадати, що в „Osvětě Lidu“ він не був зовсїм конфіскований. З оборонною цїлю злучую, розуміє ся, й мету пропаґанди. Референти Вільної Думки*) не дадуть ся нїяким чином зацитькати клєрикальними денунціяціями, і через те клєрикали осягають наслїдок як раз противний тому, якого бажали: реферат, котрий був би мабуть обмежений на слухачів оттих кляштерецьких зборів, розлетить ся тепер не лиш у тисячах екземплярів по всїх чеських закутках, але буде незабаром перекладений і на инші мови (поки що ладить ся переклад словінський і український). Я дбав особливо про те, аби брошура моя була відповідною підмогою при протиклєрикальній аґітації по селах.

---

*) „Вільна Думка, се всесьвітна спілка для оборони права на свобідне висловлюванє всякої людської думки в справах релїґійних, полїтичних і соціяльних“. Чехи мають осібну центральну секцію тої спілки („Volná Myšlenka“) в Кральових Виноградах, вул. Корунна, 6. Треба конче, аби й серед Українців повстала власна секція того всесьвітного товариства, бо вона помогла би звязати нас більше з усїм культурним сьвітом. — *М. П.* (1. V. 1908).

ВСТУП.

Мої нинїшні слова мають бути відповідю на промову клєрикального агітатора, висловлену тут перед 14-ма днями. Клєрикальний бесїдник показав нам дуже виразно свою програму тай свою тактику, і моя позиція влекшена. Коли я представлю вам сегодня основи, погляди й домаганя новітних, антіклєрикальних людей, то не потрібую вас зовсїм намовляти, аби здобути ваші симпатії; я можу спокійно полишити порівнанє обох сих сьвітів думок вашому власному судови.

Жиємо в перехіднім часї, коли чим далї, тим виразнїще щезає середновічний церковний погляд на сьвіт, коли впадає стара церковна релїгія, а повстає новий погляд на сьвіт, нецерковний, мирянський (ляіцький), котрий поки що ще не встановлений і не оброблений в усїх подробицях, але котрого головна ознака, — супроти незгідливости старих церков — рівність і братство всїх людей, без ріжниці обряду, мови й раси (породи). Оба сї погляди бють ся над теперішною су-

спільністю: у нас маємо особливо дві спірні точці: школу й реформу подружного закона.

Погляньмо ж, як то представили ся нам у своїх репрезентантах оба сї погляди, тай порівнаймо їх. Клєрикали скликали збори тайні, на котрі не мав доступу ніхто з інтеліґенції, ніхто, хто би міг на клєрикальні неправди відповісти; ми сьвітла не лякаємо ся і через те нині, як усе, робимо явно. Порівнаймо оба табори і в їх боротьбі з противниками. Ми працюємо арґументами, відкликуємо ся до розуму слухачів і переконані в правді наших тверджень, не боїмо ся супротивних доказів; через те раді дамо на своїх зборах слово й клєрикалови, аби так показати слухачам наглядно примірник чоловіка середновічного типу і могти на місці здемаскувати його крутійства та нельоґічности; навпаки, клєрикал будує на нерозумі й неуцтві слухачів, знає добре, що бреше, і через те натурально боїть ся супротивних доказів. Ось чому й з противниками клєрикали не бють ся доказами, а силоміць замовчують противника. У середні віки, коли клєрикали мали більшу силу, то своїх противників усували або потайно штилєтом, або трійлом, або з усею обрядовою величністю на кострі. Тепер насилують, як можуть: або вривають неприсутному противникови чести, представляють його яко ворога суспільности, яко чоловіка гідного вашої погорди (се зроблено на попередних зборах з професором Масариком, д. Кунтом, д-ром Бучком і мною, за що ми, розуміє ся, потягли д-ра Мислівца перед суд), або знов фізично мучать його та бють (се мало що не стало ся тутешній панні Ґреґо-

ровій, котра мала, на бажанє клєрикального бесїдника, бути замість супротивних аргументів, вибита, викинена, виполичкована та ребра їй поломлені), то знов старають ся противника застрашити тай істнованю його загрозити денунціяціями (збірник відповідних денунціяцій є в брошурі „Зеркало катехитам", виданій у Празї заходом професора Масарика, а коштом часописи „Čas"), або на підставі сьвідомо сфальшованих доносів запутати в карне судове слїдство (професор Масарик мав торік два такі процеси).

Се остатне й не пішло би без бріхні, бо ми, яко сьвідомі законів, знаємо, що закон позволяє казати а що нї, а потім — раз-у-раз мусимо бути тай є ми приготовлені на клєрикальні денунціяції. Нїхто з антиклєрикальних референтів не є певний, що за свій реферат не буде потягнений судом до слїдства. Але ми застрашити не даємо ся, здаючи ся на те, що слухачі наших зборів посьвідчать перед судом, як мала ся річ на правду, тай відобють таким чином злочинні клєрикальні бріхні. Тай сьвідомі ми того, що за правду люде все мусїли терпіти, що таке терпінє найпочеснїще і що наші попередники й предки витерпіли за правду далеко більше, а про те не подали ся.

I. Законна охорона церков.

Власне стала небезпека перед клєрикальними денунціяціями змушує мене задержати ся трохи коло правного боку справи. Карний закон бере й доси церкви в оборону (є се звісні застарілі §§ 122 і 303 к. з., котрих усу-

нене буде, надію ся, одним із перших учинків будучого народного парляменту). Чого-ж я, по закону, не смію робити проти церкви й релігії? (Звертаю з гори увагу: всї три понятя: клєрикалїзм, церква й релігія треба розріжнити від себе дуже старанно й докладно).

Закон забороняє менї: хулити бога, перешкоджати релїґійним обрядам, виявляти до релїґії прилюдну погорду, понижати або висмівати навчаня, обичаї й деякі інституції признаної державою церкви, ображати слугу церковного при богослужебнім обрядї, або поводити ся нечемно при публичнім релїґійнім обрядї.

Поступові люде не можуть погодити ся з отсими параґрафами, бо ними дає ся церковним поглядам і звичаям особливо упривілєовану оборону, якої не мають погляди й інституції нецерковні, хоть вони далеко важнїщі для суспільности. Я можу безкарно висмівати (хулити) всяку фільозофічну систему, всякий соціяльний ідеал, можу виявляти погорду до полїтичних проґрам, поводити ся зовсїм по вуличному на найважнїщих народних зборах, ображати до схочу публичні горожанські прояви, напр маніфестації в користь рівного виборчого права, можу збезчестити, обплювати й стоптати ногами полїтичні символи, напр. народні три барви або червонобурий гвоздик, — і за те все не буду караний. Я не бачу причини, чому би церковні теорії й обряди мали бути більше боронені.

Але тепер мусимо числити ся з істнуючим законом, котрий однако нам боротьби з клєрикалїзмом, ба навіть із церквами зовсїм не унеможливляє. Наша діяльність і аґітація видержать при зацитованих параґрафах зовсїм

безпечно. Атже закон забороняє тут лише ті способи або, краще сказати, неспособи агітаційні, яких, — власне через отту нерівноправність — уживають повною мірою клерикали проти нас, але до яких ми не знизили би ся навіть тоді, як би се закон наказував.

Бо чи-ж ослаблено що з поглядів і доказів противника, коли я його висмію? Чи можу я тим способом зискати хоть одного одніського з противників? Сей спосіб агітації можу спокійно полишити клерикалам, котрі його й уживають, за недостаточею ліпшої зброї, в повній мірі. Наведу приклад. У звісній кральоградській дискусії з тамошними теольогами „Про відносини інтелігенції до релігії“ не мав професор теольогії д-р Шульц проти розвоєвої теорії Дарвіна, иншого протидоказу, лише той, що малпи й доси не можуть зійти ся на збори в Адальбертіні тай не вчать ся в університеті*). Для нас, навпаки, релігія й церква занадто важна культурно-історична поява, аби-смо могли про неї говорити з подібною лехкодушністю.

II. Наші особисті відносини до церкви.

Варто завважити, що більшість із нас, протицерковних робітників, були за молоду

---

*) Заходом „Поступового Клюбу“ в Градцу, Кральовім дійшло там дня 23. жовтня 1906 р. в льокалю клерикального дому званого „Адальбертінум“ до цікавої дискусії на тему „Інтелігенція й релігія“. З клерикалів взяли участь у дебатах місцеві професори теольогії: д-р Рейль, д-р Шульц і єзуїт Ємелька. Їм відповідав проф. Масарик і вільнодумці др. Т. Бартощек і Юліян Мисдік.

дуже щиро й глибоко віруючими. Ті з нас, що вчили ся в ґімназії, перебули майже всї якийсь час у попівських закладах, або хоть мали дивно щирий намір стати попом. Се не припадок, що маємо в своїх рядах і не одного з мужів, котрі вже подвизали ся яко попи (Кунте, Роучек, Свозіль і инші), та що з цїлим рядом попів, розуміє ся, не правовірних, — котрі ще не мали нагоди вибрати собі инше покликанє, стоїмо в дуже дружних відносинах.

Я сам був майже чотири роки питомцем семінаря хлопячого в Берні, а ще нїм-єм туди вступив, звик-єм був ходити що дня на службу божу і що тижня до сповіди й причастя; мій ідеал був стати місіонарем і проповідувати віру, котру я любив, з небезпекою житя в найдальших закутках землї. Д Кунте представив з рівною щирістю свій душевний розвій у фейлєтонах „Čas-у“ під назвою „Дороги, якими я йшов“ тай видав ту свою працю окремою книжкою. Так само й проф. Масарик оповів у кральовоградецькій дискусії свій релїґійний розвій і як і чому він розійшов ся з католицькою церквою.

І всї ми трактували свою релїґію дуже серіозно і власне ся серіозність у релїґійних справах довела нас до того, що-смо з церкви, з котрою ми, як виложу нижче, яко просьвічені люде мусїли розстати ся в души, виступили.

Пригадую, що й наш Гавлїчек учив ся на попа, тай бувший французький мінїстер президент Комб, славний своєю акцією в справі роздїлу держави від церкви та проти монастирських шкіл, те ж вихованець такої церковної школи.

Отсї докази дають менї, на мою гадку, право до твердженя, що наше протиклєрикальне становище є немйнучим вищим ступнем розвою думок, що до сего так само неминучо мусить дійти кождий, хто вміє здорово думати, хто чесний, не лукавий і хто мав нагоду пізнати клєрикалізм і церкву так із-близька, як ми.

Отже наша метода мусить бути лише така, аби прискорити сей розвій і в решті суспільности, і в тих людей, котрі особисто не мали нагоди пізнати все те так із-близька й докладно. Але се не робить ся насьміванєм і набріхуванєм; я й не раджу нікому, — власне для самої справи, — наслїдувати тут клєрикалів, ми навпаки, дивимо ся на людей, відданих забобонам і слїпій вірі в церковний авторітет, усе яко на людей хорих, котрі потрібують нашої наймилосерніщої запопадливости, котрим мусимо доказати, що за протицерковну акцію беремо ся не з намірів користолюбних або злих, а лише з щирого спочутя й любви для тих нещасливих. Отже ми не лише що не будемо їх бити, анї їм ребра ломити (по рецепті клєрикальної полєміки), але і в словах своїх мусимо вистерігати ся, по змозї всего, що могло би душі тих бідних людей вразити.

Релїгійні погляди — зі становища медицини, — належать до так званих сталих ідей; чоловік, опутаний сталою ідеєю, думає нормально, поки не рушили-сте його сталої ідеї, котра є якимось болючим місцем у думковім орґанїзмі; скоро се стане ся, то він чує майже фізичний біль і противенство тай перестає думати льоґічно. Се треба тямити і без по-

треби й ціли сего болючого місця, поки лише можна, не рушати.

Наша робота буде, значить ся, зовсім законна: будемо людей учити думати, вживати свого розуму і не страхати ся консеквенції, не бояти ся додумати річ до кінця; будемо людей знакомити з фактами історичними й науковими взагалї і нарештї: будемо розвивати в людях любов до правди та противенство всякому лукавству, аби люде не страхали ся й не бояли ся своє чесне переконанє мужно тай в усїх обставинах чесно виявляти. Ось уся наша протизаконна програма.

III. Соціяльне значінє протицерковного руху.

Читаючи вістки про попередні клєрикальні збори*) та про те що на них діяло ся, ми були дуже мило заскочені, і се нас лиш утвердило в нашім певнім поглядї, що росте в европейській суспільности, а поволи й у нас у Чехах, великий морально-відродний рух, відповідний початкам християнства.

Час перед 18-ма столїтями, коли то перші християнські поколїня бороли ся зі старою цівілїзацією цїсарського Рима, похожий не в однім на наш вік.

Християнство то був бунт угнетених, безправних, без'іменних невільників — не насильний, але пасивний, „злу не противлячий ся“ бунт, і власне в тім була його сила:

*) Згадані збори в Кляштерцу н. Орл. дня 4-го листопада 1906, де реферував д-р Мислівец.

збрійне противенство можна силою здавити, та як побідити тих, котрі гордуючи насильством, веселі й натхнені йдуть у тюрми і на смерть? — То не були ані вчені, ані визначні в суспільности люде, котрі дали новоповстаючому сьвітови думок геройські появи перших мучеників. Увесь той цісарський Рим зі своїм крівавим переслідуванєм релігійних неофітів, зі своїми вояками й катами, усе староримське попівство зі своїм пишним культом, релігійними байками та теольогічною засухою не могли нічого вдіяти против елементарної сили людської совісти та збудженої в народі потреби правди.

Тепер соціялізм на полі господарськім і політичнім а наша протицерковна боротьба на полі культурнім і моральнім мають той самий характер.

І у нас носителї нового родячого ся культурного сьвіта не є люде, стоячі на вершках теперішної суспільної організації, але малі люде: пролєтаріят, робітники. Інтелігенція, розуміє ся, також працює сям-там, як то зрештою просьвічені люде все працювали, але аж інтерес і рух народних мас уможливляє відповідну реорганізацію й реформу суспільности.

І тепер уймає ся за старими формулами й поглядами держава тай загрожує необачних реформаторів, що правда, вже не катом, але тюрмою; і тепер офіціяльна церква — гієрархія — стоїть проти новітних думкових течій. Папа Пій IX заявив у своїм „Syllabus errorum (Списї помилок)“ - у 80 точці, що то є помилка, якби хто твердив, що папа має помирити ся з новітною наукою.

IV. Соціяльно - політичне значінє гієрархії.

Попи — се факт, соціольоґічно незвичайно цікавий — є все в церквах фактором консервативним, коли не реакційним, а то тому, що як лише в якій церкві розівє ся гієрархічно з'орґанізоване попівство, то починають огляди релїґійні уступати політичним, бо кожда гієрархічно з'орґанізована церква се поперед усего орґанізація полїтична, якої цїлю стає полїтичне пановане попівської касти над рештою суспільности; сама-ж релїґія стає лише способом, підчиненим оттій „вищій“ цїли.

Ось чому напр. християнство було найкраще в перші чотири столїтя: коли ж розвила ся й окріпла гієрархічна орґанізація (епископи, патріярхи, пресвитери і т. д.), то стає з переслїдуваного переслїдувач: починають ся кріваві караня „єретиків“, викликані страхом перед небезпечним конкурентом. Так то страх перед конкуренцією веде до нетерпимости.

Те, що я кажу, не відносить ся лиш до церкви римської, але до всіх гієрархічних орґанізацій: і могаметане мають своїх єретиків тай звісний грецький фільозоф Сократ умер яко єретик, бо „заводив чужі божества тай не признавав тих богів, яких признає громада“.

Як би ми хотїли бачити розвоєву цїль гієрархії, то я вказав би особливо на стару Індію та Єгипет, де попівство чинило замкнену в собі касту, котра репрезентувала найвищу власть державну й законодатну. Се так звана власть теократична, яку, хоть

і в менче чистій формі, бачимо й у старих Жидів (особливо в часи, коли, по біблії, вони „не мали королів"), тай у цезаропапізмі римських пап в часи хрестових воєн, коли то паном „християнського сьвіта" був фактично папа, поодинокі-ж володарі були лише ліпшими місцевими урядниками, котрих папа необмежено висаджував і скидав із тронів.

Тай Ісус упав жертвою попівської нетерпимости, розуміє ся — попів свого народа й свого часу. Смерть Ісуса вважає ся виною „книжників і фарисеїв", а слово фарисей викладає ся яко лицемір (лукавий). Правда, що їм закидає Ісус у декотрих місцях євангелія лукавство, називаючи їх „побіленими гробами", але сей закид має ширше значінє: відносить ся до гієрархії всіх народів і часів. (Фарисей — слово жидівського походженя і значить „віруючий у духів", супроти так зв. садукеїв, котрі були, сказавши по новітному, матеріялісти, — значить ся, ні про яке „лукавство" в самім понятю нема й сліду).

Католицькі інквізитори справді не стояли морально вище від своїх жидівських колєгів, домагаючих ся від Пилата роспятя Ісусового. Російський письменник Достоєвський в „Братах Карамазових" дає одному з тих братів оповісти сцену „Про великого інквізітора". Є се легенда, ніколи се в дійсности не стало ся, але суть інквізіторського католіцізму схоплена тут дуже влучно: В часї грізного пановання великого інквізітора Торквемади появляє ся Ісус у в еспанському місті Севіллї. Уздоровляє немічних, воскрешає мертвих, учить темних, як, по легенді, робив колись у Галилеї; купців із храмів сим разом навіть не прогоняє, але вже тим, що робить,

зачіпає компетенцію римської гієрархії. Його ловлять, його чудеса проголошують за недозволене діявольське діло, його кидають у тюрму, де його сам великий інквізітор переслухує тай — пізнає. Та се нічого не помогає Великий інквізітор формулує свій вирок зовсім „юридично“: Ти вмер, своє діло сповнив, вести його далї має по праву церква, вона тепер пан і Тобі зась мішати ся самовільно в її автономію. Ти провинив і вмреш — на кострі.

Тілько для поясненя консерватизму кождого з'організованого попівства. Католїцизм є більше реакційний через те, що свій ідеал має просто в минувшині: церкві ходить о те, аби захопити ту полїтичну власть, яку колись мала.

Про причини розколу церкви з новітною суспільністю.

I. РОЗКОЛИ В НАУЦЇ.

Тепер говорити му про відносини новітної суспільности до церкви та постараю ся пояснити зовсім безсторонно й науково, чому то по новітному просьвічені люде відвертають ся від церковної віри. Факту годї заперечити: загально звісно, що просьвічений чоловік, се б то такий, що або богато читає або вчить ся в школах, власне через те, що читає та вчить ся, тратить церковну віру.

1. Вплив школи.

У людей студіюючих має тут дійсно вплив школа, і дуже цікаво, що діє ся се власне під впливом такої школи, де церква й доси має рішучий вплив.

Я переконаний, хоть се й видасть ся не одному парадоксом, що як би тепер у школї релїгії не вчили, то школярі задержували би наївну віру своєї молодости довше, хоть розуміє ся, таки не на завсїгди.

Маю докази на те, що та наївна віра дитинства була в-перше захитувана на годинї релїгії, де незручний катехит почав доказувати те, що доти доказу не потрібувало. Власне з уст катехита дізнав ся школяр, що є закиди тай які*).

Друга річ та, що при рівночаснім навчаню церковної релїгії та наукових дісціплїн студент по-просту змушений до порівнань обох і до шуканя виходу з незгідности обох навчань.

Яко третю річ я навів би особисту поведінку катехита — бо-ж се зовсім не тайна що між попівством, як і між рештою студіюючої інтелїгенції, є великий процент невіруючих і що вивчена, змеханізована й мертва релїгійність попа се щось з о в с ї м инше від живої, наївної віри простих селян. І так як дїти пізнають, коли їм родичі не кажуть правди і тратять через те сердечне довірє до родичів (ось чому засада: „не брехати перед

---

*) Гарним доказом є статя Зденка Ґ а б р і е л я: „Z mého confiteor“ („Із мого вірую“), що появила ся в Studentském Almanachu 1904 р. (коштом Союза чесько-славянського студентства в Празї).

дітьми", се одна з умов порядного вихованя), так само й студент із удаваня катехита виміркує його нещирість. Не рідкі лучаї, знаю їх сам трохи з власного досьвіду, що катехит власне через отте вдаванє й непривітність, — хоть є з рештою в закладі й особою рішаючою, — у студентів не має поваги і грає нераз у школї чистого блазна.

* * *

Те, що я сказав про відверненє від церковної віри, відносить ся не лише до людей студіюючих, але взагалї до людей просьвічених. Отже, коли ми нинї менше віруючі, менше церковні, ніж були наші батьки, то се тому, що більше знаємо, ніж вони знали. Ми в троякому згляді знаємо більше.

1. Розкол між церковною теорією та практикою:

а) В полїтичній історії церкви.

Найчастїще повстає недовірство у людей тодї, коли вони пізнали ріжницю між церковною теорією та практикою, між навчанєм і вчинками. Се-ж дало би ся розріжнити на двоє: знанє історії тай огляд теперішного житя. Церква твердить, що папа непомильний у справах віри й моральности. А про те признаний факт, навіть істориками церкви — квітую з подякою, що потвердив менї його й професор теольогії д-р Шульц у Градцу Кральовім — що було досить негідних пап. І то дуже негідних.

Так Александер VI. (1402 до 1502) був чоловік дуже роспустний, гуляв, немилих людей усував з дороги трійлом, яке називав поетично „Requiescat in pace (нехай спочиває мирно!)“. Мав купу дітей і врешті й сина Родеріха з власною донькою Люкрецією. Папа Урбан VI. або Іван XXIII. і цілий ряд инших не були ліпші. Іван XXIII. був, перед тим нім став папою, морським розбишакою, злочини його списав константський собор у 70 статях, із яких прочитано публично лише 54, бо самі кардинали встидали ся читати прилюдно всї вчинки свого „видимого голови“.

Не буду наводити дальших доказів, хоть історики зазначили їх велику силу, тай наведене мною сказав я лише на доказ, як то кожда необмежена власть, кождий абсолютизм, кождий над критику вивисшений авторітет (звісна засада церковного права „papa a nemine iudicatur“ — папа не судить ся нїким“) веде до над'ужитя власти, і як важна, навіть морально, є демократія, в якій такі авторітети неможливі.

Сей мій погляд потверджує ся тим, що від французької революції, від часу, коли дійсне верховенство папи зломлено дефінітивно, такий Александер VI. неможливий.

Та не йде про папу як особу, але й про папство яко систему. Послухайте, що каже про сю річ бувший єзуїт граф Генсбрех (Hoensbroech): „Католик вірить, що папа є намісником Христа й продовжителем його діла. Коли-ж історія покаже, що папство яко таке (значить, не лиш окремий папа в приватнім житю) цілі століття держало ся найгірших розумових помилок, які мали для людської цівілїзації й моральности найпагубнїщі

наслїдки, та що папство тоті помилки всею вагою свого величезного впливу підпирало, то сим рішена справа про „божеськість“ інстітуції папської... Добродійства папства переважені страшними соціяльними та культурними шкодами, якими воно вбило людність“.

Ґенсбрех посьвятив доказови сих тез цїлу книжку п. з. „Папство та його соціяльно-культурна діяльність“, де доказує на підставі переконуючих документів, як то папство провинило ся на людности в грозах інквізіції (інквізіція се була інстітуція папська, не державна — автор наводить цїлий ряд папських декретів про те), в переслїдуваню „відьом“, ширеню всяких забобонів і т. д.

Історія церкви вказує нам ізгаданий розкол між теорією та практикою ще й на инших фактах; пояснимо се собі, розуміє ся, сказаним у горі, що власне в церквах із з'орґанїзованою ґієрархією полїтичні згляди переважують релїґійні.

Бачимо, що розвій папського прімату (верховенства) збудований на цїлім ряді підсунених і сфальшованих документів, значить на діяльности, подібній працям відомих „ґенеальоґів“, котрими перед кількома роками займав ся празький карний суд. Тепер навіть офіціяльні учебники церковного права признають отті документи за фальзіфікати.

Або погляньмо на зріст церковного майна: торговане відпустами, проти котрого й наш Гус обзивав ся (черцї відпустові мали „сталі цїни“ на гріхи тай продавали відпусти й на будуччину: за гріхи, котрі покаянник іще сповнити хотїв; (оповідає ся, що один віруючий розбишака купив собі

відпуст на будуче розбишацтво і потім з чистою совістю ограбив — відпустову касу), продажі сфальшованих і комічних останків-мощів (не один сьвятий мав кілька голов, кілька пар рук або ніг і т. п.; продавали й сіно з ясел Христових, молоко діви Марії, фляшки єгипетської тьми і т. д.) та видурюванє записів і спа щин (се йшло так далеко, що сьвітські закони мусіли попам, особливо черцям, заборонити взагалі списуванє заповітів; сюди належить установа § 591 нашого цівільного закона, по якій черці не можуть бути сьвідками послідної волі).

б) В теперішнім житю.

Коли покинемо історію та розглянемо ся в теперішности — про просьвіченого чоловіка думаємо на перед, що він знає, що робить ся довкола него та старає ся розуміти появи, котрі бачить — то находимо подібний образ.

Ми могли би взяти напр. Мойсеєві десять заповідей, котрі церква перейняла від Жидів, а Жиди від Вавилонців, і вказати той розкол точка за точкою.

Перша заповідь наказує віру в одного бога. Але в практиці находимо готове многобіжжє та фетишизм. Що таке напр. сьвяті, як не заступленє поганських богів? На богатьох із них і доси можна пізнати, котрого поганського бога заступають. Маріянський культ напр. се лише продовженє культу єгипетської Ізіди, фенікійської Таніти або грецької Діяни, св. Хрістоф (Хрістофорос = носи-

тель Христа) мав передтечею Геркулєса, св. Лука Ескуляпа й т. под.

Церква вчить теоретично, що сьвяті, се лише „заступники перед богом“ (уже значить якийсь ослаблений політеізм), а про те в практиці взивають їх вірні зовсім самостійно: св. Антоній сам помогає найти згублені річи, св. Власій сцілює сам потиличні хороби й т. и.

Ба, навіть окремі статуї одного й того самого сьвятця вважають ся віруючими людьми за ріжні індівідуальности: звісно з Еспанії, що там доходить до формальних бійок межи процесіями, з котрих одна обстоює за одну, а друга за другу статую святця.

Друга заповідь забороняє над'уживати імя боже. В практиці при кождім судовім процесї за найменчу дрібницю доходить до маси присяг, на війнї та в урядї навіть вимагає ся присяги згори визначеного змісту — що-ж робить церква проти того? Єзуїти дали собі клич: „усе для більшої чести й слави божої!“ Я не можу займати ся тут подробицями з історії єзуїтів, але їхні бріхні, ошуки, королевбивства й т. и. ледви чи можна погодити з другою заповідю.

Що до третьої заповіди про сьвяткованє сьвят, то вказую лише на поведінку набожних долїшно-австрійських християнських соціялів, котрі прінціяльно противлять ся недільному відпочинкови робітників.

Четверта заповідь наказує любов родичів і дітей, пяту заповідь: „Не убий!“ поширив Ісус так, що ми не повинні й гнївати ся на себе. А що ми бачимо в практиці? Власне попередні збори були для вас гарним доказом, як то клєрикали вміють юдити родичів на дітей, дітей на родичів, жінок на чолові-

ків, чоловіків на безборонних жінок, що вони на своїх оппонентів, проти виразної заборони Ісуса, знають не лише гнівати ся, але й бити їх, ломити їм ребра і в данім разї могли би їх таки справдї вбити*).

Я міг би порівнувати таке ще дуже довго, але радше кінчу вже главу про розкол теорії й практики.

3. Конфлїкт між „релїгією та наукою".

а) Суперечка старого первісного знаня з новітною наукою.

Я сказав вище, що ми в трьякому зглядї знаємо нинї більше, ніж знали давнїщі поколїня. Дальшу главу посьвячу тому, що тепер називає ся, хоть і не зовсїм докладно, конфлїктом між релїгією та наукою.

Ми знаємо більше й лїпше про справи, про котрі нас церква хоче навчати, і через те не можемо прийняти її навчаня. Церква навчає — прийнявши за свої ті погляди, походженя вавилонського та халдейського, які находимо в т. зв. книгах Мойсеєвих, — що сьвіт повстав у 6 днях, що Адама зроблено з глини, його жінку з вирізаного у него ребра, що ріжнота мов повстала через сумішку язиків коло вавилонської вежі, що звірі й люде лише через те пережили потопу, що сховали ся в Ноїв ковчег і т. п. Церква боронила напр. і засаду, що як-дї в Палестинї стало ся

*) Сей уступ став предметом денунціяції. Я-дї сказав, що все те роблять попи (від коли Муслївец попом?) і то в сповідницї. Подібно спрепарували денунціянти й инші інкриміновані вислови.

втїленє бога й відкупленє чоловіка, то Єрусалим — центро землї а земля центро всесьвіта, через те-дї мусить сонце крутити ся довкола землї і через те єретичні науки Галилея та Коперніка.

Про все це — а я міг би навести майже безконечний ряд старих поглядів — ми знаємо докладнїще й лїпше. Теорія Ляпляса виснює нам повстанє нашої сонїшної системи, Дарвін навчив нас про розвій сотворіня (орґанїчного сьвіта) тай його наслїдок, що й чоловік розвив ся орґанїчно й природно з низших звірячих форм, і що той розвій став ся не в 6 днях, але в мілїонах років і т. д.

Мушу однако завважити, що тут не йде про конфлїкт між вірою та наукою в тїснім розуміню слова, а лише про суперечку застарілого та новітного погляду за одну й ту саму справу, про суперечку Мойсеєвого природознаня (сотворенє, спис звірів у раю), історії (здобутє Єріхона, побут у Єгиптї, Вавилонї й т. и.), фільольоґії (Вавилонська вежа) етнольоґії (брати Сем, Хам і Яфет, прародичі в раю) з природознанєм, історією, фільольоґією тай етнольоґією новітною, про суперечку первісного мітольоґічного пізнаня з пізнанєм точним, науковим.

б) Про чудеса.

До піддержуваня старого первісного пізнаня спонукали церкву причини полїтичні (змаганє до вдержаня власти), а не релїґійні. Попи вміли оцїнити, яке господарське й соціяльне значінє має для вірних віра в чудеса, віра, що божество мішає ся стало й вільно

(всемогучість) до сьвітового діяня, та що попи, посередники між богом і людьми, можуть своїми просьбами тай обрядами кермувати тою божеською інтервенцією. З чудесами стоїть і паде вага й значінє попівства.

Зі становища пізнаня є чудесність ознакою первісного або хоробливого знаня: звісно, що дикун бачить усюди самі чудеса, все для него невияснимe, загадочне, ціла природа заселена міліонами домовиків і божків.

Чоловік гістеричний, хоробливий, так як і чоловік у горячці, бачить привиди, об'яви, котрі є лише витвором його фантазії тай не істнують.

Напроти того, точне наукове пізнанє веде нас до законности природного діяня: все діє ся неминуче так, як діє ся, ніяке чудо неможливе.

В біблійних легендах і казках, значить у літературних творах, відповідаючих оттому первісному й недозрілому способови знаня, копичить ся чудо на чудо, кожда лише трохи незвичайна поява се чудо, напр. звичайний морський відплив при біблійнім переході Жидів через Червоне море, щорічне червонінє й піднятє нільської води, найденє жерела в пустині й т. и.

Про чудеса, звичайно про чудесні „появи" чуємо, розуміє ся, й тепер. Але де вони діють ся? В далеких печерах (Люрди), в лісових самотинах, на покинених горбах і т. д. І перед ким? Звичайно перед гістеричними та темними жінками, як Марія Рінгльова. Та я не знаю ні одного чуда, ні одної появи котрі стали би ся тепер на місці, куди ходить богато людей, напр. на Вацлавській площі

в Празї. На таких місцях, перед нормальною публїкою тепер чудеса не дїють ся.

Ще кілька слів про доцїльність чудес. Попи кажуть, що чудес людям потрібно через те, що ними доказує ся правда. Ісус, роблячи чудеса, доказував-дї так правдивість своєї науки. Але проти такого „доказу чудом“ говорить досьвід і льогіка.

Атже знаємо, що тепер кожда релїгія має свої чудеса, котрі або дїйсно стали ся — і то так, що попи через свої більші відомости робили щось натуральне (напр. лїченє хорих), що однако темній масї видало ся чудом — або взагалї не стали ся, а були по просту видумані для більшої заохоти вірних. І власне через те, що на чудеса покликує ся майже кожда релїгія, то не можна ними доказати нїяку виключну виправданість якої-будь із них.

А чудо не доказує нїчого ще й з льогічного становища. Хиба-ж би ми повірили чоловікови, котрий би твердив щось неподібне до правди або й просто неможливе, напр. $3 \times 1 = 1$, $2 \times 2 = 5$, або, що він говорив учера з особою, котра давно померла, як би оповідач на „доказ правди“ прострілив перед очима нашими кинений у гору горіх або вдав якусь варієтну штучку акробатського вміня? Ми вважали би лише за доказано, що чоловік той славний стрілець, акробат або ескамотер, тай годї. Його неподібне до правди твердженє лишило би ся без доказу.

І в євангелію роблять нам Ісуса так любим і людсько-близьким не його буцїм-то чудеса, але його наука. Його любов до малих, його нагірня проповідь, наука про непротивенство злу, його любов до грішників і во-

рогів — усе те лишить ся цінним виключно своєю внутрішною правдою, і ми не потрібуємо ніякого „доказу правди“ робленєм вина з води або ходою крізь зачинені двері.

Конфлікт між церковно-середновічним і новітним знанєм (недокладно: між релігією та наукою) той що новітний чоловік признає законність усїх подій в природї тай повну неможливість т. зв. чудес і що має далї розвитий змисл до справедливости й правди: ми не вдоволяємо ся самими можливостями, фантазіями та правдоподібностями, яких досить було людям середновічним, але стараємо ся дійти до дійсної та точної правди.

4. Несамостійність католицького культу та його залежність від старих поганських культів.

а) Важність і цїль порівнаних дослїдів релїгій.

Третю главу посьвятив би я знаню новітного чоловіка про розвоєву залежність ріжних церков і культів, особливо про безпосередну залежність католицького культу від його „поганських“ попередників. Ми знаємо тепер, як то розвили ся окремі церкви, бачимо, які складові частини виробили напр. католїцизм і знаємо й обопільну залежність церков і культів.

Чоловік, котрий знає лиш одну церкву тай одну біблїю, котрий переконаний, що як отта церква так і та біблїя походять безпо-

середно від бога, — буде, розуміє ся, в тих справах нацькований на перед.

Але зовсім инше буде становище по-новітному просьвіченого чоловіка, котрий знає, що ввесь католіцизм се сумішка старих т. зв. поганських засад і звичаїв, і що особливо ввесь католицький культ і ритуал (устав) перейняті з релігійних передхристіянських обрядів; котрий знає, далї, що на сьвіті є не лиш одна біблія, що „сьвяті письма“, зовсім рівноцінні з жидівською біблією, находимо в Індії, Хінах, Персії та Скандинавії, що ідеал богочоловіка, який християнство показує нам в Ісусї, не чужий і тим старим релігійним системам: так мали Греки свого Діоніза тай Орфея, Єгиптяне Озіріда, Фенікіяне Адоніса, Інди Крішну а пізніще Будду.

Поки піду в подробиці, мушу, з огляду на клєрикальну злобу, сказати кілька слів про цїль і правдоподібний результат оттих дослідів і знаня.

Втратить на них лише невиправданий авторітет церкви. Люде пізнають, що ті моральні засади, які їм церква подає яко свої винайденя, се властиво спільний скарб усеї культурної людности, що напр. засаду про „любов ближнього яко самого себе“ находимо так само в Мойсея, як і в Конфуція, або в гієроглїфах єгипетських папірусів.

Те, що релїгії всїх країн і віків дали людности цїнного, не є монополем анї одної церкви, але є скарбом усеї людности. Таким чином — і се позитивний результат оттих студій — супротив обрядової обмежености та злобної напередної нацькованости католика — в католицизмі властиво жиють іще й доси середні віки — доходить новітний чоловік от-

тими студіями до того, до чого доходили й усі дійсно великі набожні мислителі, між ними й Ісус у своїм реченю про „єдину вівчарню“, і до чого й веде нас увесь соціяльний розвій новітної суспільности, а то до збратаня й з'єднаня всеї людности без ріжниці обряду, мови й породи. Сих ідеалів не здійснить ані одна з істнуючих церков, — вони стануть аж на їх руїні.

б) Про походженє декотрих визначних символів і сьвят католицьких.

Тепер хочу на доказ повної залежности церковних обичаїв і символів від передхристіянських культів дати бодай кілька примірів. Розуміє ся, не можна тут навести всего, на се було би мало й цілого ряду великих книжок, і через те треба обмежити ся декотрими визначними вказівками.

Найхарактеристичнїщий із символів християнських се хрест. Але що ви скажете на те, що хрест яко релїгійний символ (хрест, на якім роспинано людей, мав иншу подобу!) находимо, лише в мало зміненій формі, в Індії, в буддізмі, 600 років старшім ніж християнство, що хрест находимо на тисячі років старих муміях єгипетських (я сам бачив такими хрестами прикрашені мумії в збірках у Люврі в Парижу) або на перед'історичних кераміках передбронзового періоду в Европі? З сего певно, що хрест був символом релїгійним уже тисячі років перед Христом. Що-ж то значить хрест, як не роспятє?

Правдоподібний виклад отсего дає ся такий: Найважнїщим, може, з усїх винайдень було для людности винайденє вогню. Релїгійні міти, напр. грецький про Прометея, доказують нам отсю вагу. Через те вогонь і був, як знаємо, часто предметом релїгійного культу. Побіч парсізму, котрий культ вогню зробив незабаром осередком уставу свого, находимо обожанє посьвяченого й чесними дївчатами Вестальками вдержуваного вогню в старім Римі (то була функція дуже важна, Вестальки мала напр. право милувати злочинників, застережене тепер виключно головам держави); останки того старого культу вогню перейшли відти й до католїцизму: тай у нас горить вестальський „вічний вогонь“ перед кождим католицьким вілтарем, у котрім містить ся вілтарний сакрамент.

А як же розжигали давні люде вогонь? Подібним способом, який і доси находимо в декотрих некультурних племін: тертєм об себе двох, покладених навхрест дерев. На тім місцї, де оба дерева схрещують ся, повстає вогонь*). Сим способом розжигали вогонь і в старій Індії. А що в санскритї, старій, індійській мові, вогонь називає ся agni, котре то слово припадково значить і ягня (в латинськім є вже діференціяція: вогонь = ignis, ягня = agnus), то ягня, котрому додавало ся, для лїпшого порозуміня, два схрещені деревця, було символом вогню.

А що вогонь і сьвітить, то те ягня було й символом душевної просьвіти, символом

*) Так роблять і доси наші гуцульські пастухи (бóвгарі) і вдержують той вогонь, називаний ними жива ватра, увесь час свого пробутку в полонинї. — *М. П.*

великих пророків і через те й символом Ісуса. Ми маємо доси й у нас, на Великдень, нагоду бачити той старий індійський символ: ягня з хрестом.

Другий такий визначний християнський символ, від котрого пішло й слово „хрестяне“ (крестяне), се обряд хрещіня.

Після культу вогню з'уважмо другий елемент — воду. Коли вогонь сьвітить і гріє, то вода є прастарим символом первісного очищіня. Що хрещіне старше від християнства, сего дочитуємо ся і в евангелію в вістці про Івана Хрестителя.

Але таких хрестителів було дуже богато. Хрещіне було вживане в старім „поганськім“ Єгипті, в Персії, в Греції, та найбільше звісні й доси практиковані очистні церемонії в водах індійської сьвятої ріки Ґангеса.

В секті Ессеїв, до якої імовірно Ісус належав, уживано те-ж сего простого й зрозумілого символа, для зазначеня, що той, хто вступав до релігійної суспільности, скидає й змиває з себе дотеперішні нечесноти тай хоче на далі жити житєм чистим.

І прастарий культ сонця доховав ся нам у католицькім культі, хоть і в своїх останках. Що-ж инше є гостія, мов би промінь розчепірена монстранція або й тонзура на попівській голові, як не символ сонця? Культ сонця має свою добру підставу, бо без сонця не було би житя на землї.

Через те культ сонця є підставою регулярних релігійних річних торжеств. Наведу, за недостачею місця, лише Різдво й Великдень (у „Volné Myšlénce“ річн. II, ч. 7, роскавав я про сю справу докладніще). Се тор-

жества дуже старі, цілі тисячоліття старші від християнства.

Різдво значить властиво „народини сонця“, се б то початок нового сонїшного року — варто зазначити, що сї „народини сонця“ сьвяткували тої самої пори року: Перси, Фенїкійцї, Єгиптяне й Греки. І наш новий рік випадає в часї Різдва, значить майже рівночасно з „народинами Ісуса“.

Сьвято великодного „воскресеня“ ще понятнїще; се те-ж тисячі років старе сьвято, в честь весняного воскресеня природи. Цїкаво, що поганський Великдень дуже був похожий на теперішні великодні сьвята: скрізь у тих старих культах, із котрих католїцізм перейняв свій устав, ішли напр. перед веселими сьвятами воскресеня три дни суму (у нас Живний четвер, Великодна пятниця й Великодна субота), котрі символїзували три холодні місяцї, коли сонце є далї, коли замісто сьвітла й тепла сонїшного перемогає ворожа зима й пітьма.

Таку залежність від старих культів можна би доказати на всїх визначних церковних сьвятах: Стрітеню Господнїм, крижових днях (у Римі в ту пору віддавано честь богинї Церері), задушних днях і т. и.

в) Католїцізм і тибетський лямаізм.

Але не лише сьвята й декотрі символи, а й увесь католицький устав, се плягіят старших уставів. Дуже навчаючо порівнати устав католицький з уставом лямаістичним (галуза

буддізму*). І лямаізм і католіцізм мають свого папу, сей у Римі, той у Ляссї тибетській; ув обох находимо дзвони, сьвячену воду, рожанцї, кадило, манастирі й черців, Мадонни (у католиків Марія з Ісусиком, у лямаістів Майя з малим Ґаутамою: тоті буддистичні статуйки, особливо хінсько-грецького походженя, з яких Фуше привіз кілька перед десятьма роками з Індії в Париж, подібнісінькі до традиційних европейських Мадонн, так що тяжко їх відріжнити), сьвяті образи, процесії й т. и.

Маємо й цікавий історичний доказ сеї подібности. Коли в другій половині 13-ого столїтя Монголи — в значній частині лямаісти — рушили на захід ув Европу і зійшли ся при тій нагоді в Палестині з хрестоносним військом, то сї вважали їх через подібність уставу свого за християн і договорювали ся з ними про спілку на Сараценів. Дійшла в середні віки аж на захід і вістка про попа Івана, великого короля-попа, котрий у середній Азії володіє християнською державою (не важко пізнати в попі Івані лямаістичного папу-даляйляму) і Монголів уважали за його підданих, післаних на підмогу християнам. Ось чому й папа Іннокентій IV. післав 1245 р. сїмох послів до начальників Монголів і вони післали 1248 р своїх послів до французького короля Людвіка Сьвятого, котрий тодї був на острові Кипрі**).

---

*) Порівнай M. W. Rhys Davids. Buddhismus (німецький переклад у Бібліотецї Рекляма ч 3941, ст 253 і далї).

*) Пор. Henne am Rhyn. Kulturgeschichte der Kreuzzüge, ст. 163 і далї.

Ся подібність уставів іде так далеко, що находимо в лямаїз і навіть і складний богослужебний обряд, котрий нагадує службу божу з переміною й причастєм; тяжко подумати, аби оба ті культи розвили ся незалежно й самостійно, мусимо допустити, що вони залежні або один від одного, або — що найімовірніще — від узорів, спільних обом їм. Католіцізм оригіналом бути не може, бо лямаізм сам уже найменче 500 років старший.

Католіцізм і лямаізм, се продовжене старих культів, що доказує подібність їх уставів. Обряд служби божої находимо напр. і в мітраіцьких персидських містеріях, літанію в Індії й Єгипті; звісна марійська літанія, де Марія називає ся „ворітьми небесними“, „золотим домом“, „вежею зі слоневої кости“, єгипетсько-індійського походженя, і була вживана давніще для вшанованя богині Ізіди; що-ж до инших церемоній, то не важко пізнати, що вирази, вживані тепер про Ісуса, відносили ся колись до сонця. Атже й тепер у латинськім богослужебнім уставі приносить ся жертву „soli deo“, що може значити „самому богови“ (solus = сам), але й „сонцеви богови“ (sol = сонце).

г) Про залежність літургії та леґенд.

Де лише глянемо, скрізь найде вміле око ту залежність. Звернім увагу ще на богослужебні ризи. Зовсім подібну мантію, як у католицьких попів, находимо в попів передхристіянського Рима, сутана-ж, бачить ся, походженя персидського, сороката риза до служби

божої вказує зовсім виразно на Єгипет, ба й т. зв. стула була вже звісна в старих культах. Цікаво, що в старі віки стулу, зовсім подібну тій, яку носять тепер католицькі попи, носили не лише тодішні попи, але вкрашувано нею й звісного єгипетького бика Апіса, котрому вішано її на шию, а в старім Римі був звичай украшувати тою ризою ведених на жертву звірів. Очивидячки і тут і там мало се символізувати, що ті звірі віддавано божеству або на оселю (Апіс) або в жертву *)

Подібно могли би ми поглянути на релігійні легенди (дуже вражаюча подібність між легендами буддистичними та легендами чотирьох евангелій: обох, Ісуса й Будду, породила Діва, оба мають свого Симеона — буддійський: Асіста — тай Ирода — буддійський: Бімбісара, оба в 12-ому році перевисшують сучасних учених, обох у пустині спокушує діявол, оба мають 12 апостолів і т. д.*), уяви про повстанє сьвіта, про загробне житє й т. и. Подібну звязь і залежність найшли би ми скрізь.

д) Сьвідоцтво „батьків церкви".

Правовірні попи роблять погано, не признаючи тої залежности, бо вона по-просту

*) Мій виклад про стулу „зібрав" католицький денунціянт ув отсї шляхетні слова: „Бесїдник порівнував стулу з посторонком, котрий дає ся худобі на шию" Се правдива кабінетна штучка католицького звіту!

*) Порівн. цікаву працю проф. д-ра Руд. Зейдля (Seydl). Evangelium von Jesu in seinen Verhältnis-

не дасть ся не признати. Як би я мав наводити літературні докази, то не потрібував би цітувати навіть якихось „поганських“ авторів, досить би було мені цітатів із т. зв. батьків церкви, се б то з признаних церковних письменників перших століть, котрі ще з власного досьвіду знали й устав старий і що йно розвиваючий ся устав християнський, і виразно признають залежність а бодай подібність обох.

Новітна порівнана наука про релїґії лише повторяє те, що ті старі батьки церкви признавали публично. Коли теперішним професорам теольоґії ся залежність незвісна — я завважав се в градецькій дискусії — то се значить тілько, що вони не знають своїх власних авторів.

Так напр. св. Юстин, мученник*) указує на чужі релїґійні системи свого часу, наводить поганські науки, леґенди й символи тай доказує, що власне їх подібність до християнських символів вимагає, аби християнство не відкидувано з гори яко щось чуже та неймовірне. Юстин наводить особливу причину тої подібности: подібні поганські обряди повстали заходом злих демонів, аби так людність ошукувати та зводити з дороги.

Зовсїм подібно висловлює ся й Тертуллїян**) у своїй розвідці про хрещінє. Признає він виразно все, що я сказав вище напр. про хрещінє, що хрещінє вживає ся в містеріях єгипетської Ізіди, в мітраіцьких персид-

---

sen zur Buddhasage und Buddhalehre, Липсько 1882, та Die Buddhalegende und das Leben Jesu nach den Evangelien, Веймар, 1897.

*) У своїй „Першій апольоґії“, гл. LIV, LXII і LXVI.

**) Тертуллїян „Про хрещінє“, гл. V.

ських містеріях, в апполлїнських тай елевзінських ігрищах у Греції, лише з тим, що та подібність чорнове діло, та що поганьска сьвячена вода не має того впливу, що свячена вода, вживана християнами.

Сам же факт оба названі батьки церкви признають — цітатів можна би навести ще довгий ряд — так, що хто хотів би зібрати як найбільше доказів згаданої подібности, той не найшов би ліпших жерел над церковних апольогетиків другого столїтя.

е) Про причини залежности католицького культу від старих культів.

Кілька слів хотів би я посвятити дійсним причинам тої подібности, бо причини, наведеної Юстином і Тертулліяном, нам очивидячки мало. Найпростїщий і найприроднїщий виклад буде такий: Ми бачили в історії релїгійних реформацій, що попівство нової церковної формації рекрутує ся в значній частині з попівства впадаючої старої церкви: Лютер, Мелянхтон, Кальвін, Кнокс і наш Гус, були з походженя католицькими теольогами, вийшли з католїцізму; тай тепер се не припадково, що в русї „Вільної Думки“ діяльну бере участь богато мужів, котрі були перше попами старих церков.

Так само було в початках християнства. Як лише християнство, зразу переслїдуване, здобуло собі певне становище а далї стало навіть державною релїгією, тим часом коли, навпаки, стара віра була переслїдувана вихрещеними византійськими цїсарями, то що-ж

натуральніще над те, що поганські попи змінили свій щит, подавши ся в службу нової, побідної релігії?

Настала тут синтеза з обох боків, оба ті думкові світи стрітили ся в половині дороги: попи поганські радо помазали старі обряди новим християнським вапном, аби лише з ерігти свій старий культ і на далї, християне-ж не мали й собі нічого проти такого приладнаня, бо таке приспособлене християнство стало спосібніще до більшого розпростореня, не було вже поганській людности таке чуже й недоступне.

Хитрі місіонарі поводять ся й доси подібно. З міссій єзуїтських звісний цїлий ряд доказів на більше або меньше бистроумне вподоблене католицького культу обрядам тубульців. Єзуїти одягали ся способом місцевих попів, виповняли місцеві звичаї, аби як найменше ріжнити ся. В Індії такий міссонар-брамін держав ся гостро кастових роздїлів, членам найнизшої „нечистої“ суспільної касти давав навіть тайни так, що не доторкав ся їх „нечистого“ тїла тай не входив до їх хаток; а між південно-американськими Індіянами єзуїти прийняли їх релїгійні танцї, дозволяючи вихрещеним червоношкірцям танцювати своїм традиціональним способом перед католицькими вілтарями.

Таку синтезу надибуємо, значить ся, скрізь, де новий обряд настає на місце старого.

ж) Короткий огляд і схема розвою католїцизму.

Зібравши до купи все, доси сказане мною, бачимо, що християнство, у нас би то

католіцізм, се не якась відокремлена анї чудесна поява, не діло боже, але зовсїм людське, котре розвило ся природно з відносин, які означили його розвій.

Ми бачили, — поза кілько воно можливо з отсего короткого нарису, — що повстанє християнства не одноцїльне, що до його розвою причинили ся найріжнїщі культури. Жиди дали оснівні риси представленя бога тай ідею Мессії, перейняту з Персії; Греки причинили ся до него своєю фільозофією — Плято й Арістотелєс були офіціяльними (християнськими) фільозофами ще в середні віки — Індія з Єгиптом додала трійцю, легенду Будди, а в культї Ізіди взір для християнської цариці небес; усї ті та ще й инші культури світової римської імперії (напр. парзізм, друїдізм, орфеізм) причинили ся до витвореня сорокатої мозаіки католицького культу. Рим а по части й Царгород, культурні осередки римської великої держави, де яко в спільнім огнищі скупили ся всї ті ріжнородні живла, були природними осередками нового творячого ся церковного організму, вони дали новому творови свою полїтику. Полїтична організація римської імперії не лиш улекшила розширенє римської церкви, але папський Рим є безпосередним продовженєм цїсарського Рима та його світовладних аспірацій.

Коли-ж ми бачимо перед собою церкву яко дїло чисто людське, недосконале, як усе, що витворить чоловік, то пізнаємо, що не може вона втекти від долї инших людських творів, що вона, як мала початок, так мати ме й кінець. Можна зробити паралєлю з житєм окремого чоловіка: і церква мала своє дїтство, про котре радо згадує особливо в

часи крізи: добу комуністів-мучеників, привидінників (візіонєрів) і катакомб; перейшла бурну молодість перших єресей та розвиваючої ся гієрархії, аж нарешті у XII. і XIII. столітю, коли скидала з тронів володарів, дійшла до свого зеніту, вершка свого розвою. Від тоді йде впадок: церква старіє ся й тратить сили. Реформація XV. і XVI. століття відбирає їй міліони віруючих, революція французька йде в неґації церкви ще далі, в серцях більшости европейської людности церква вже не жиє.

Був час, коли найліпші люде Европи були єї прикрасою: Августин, Данте, Абеляр, Тома з Аквіну й и. Тепер не лиш найліпші, але й середні добрі люде стоять поза церквою. І як чоловік, підупалий через старість і розпусту в мужеські роки, не годен уже володіти своїми членами, та потребує підпори, палиці, так само є тепер така чужа підпора справою істнованя церковного орґанізму. Сею підпорою є нині „brachium saeculare“ — цивільна світська власть. Що було би тепер із власти церкви, як би держава своїми карними параґрафами не боронила недотикість єї проповідниць і обрядів, не платила з податків усіх горожан єї слуг і не піддержувала штучно єї суспільний вплив? Але й тоті підпори тріщать — поки що у Франції, хоть нема сумніву, що клич розділу церкви від держави стане незабаром загальний. Кінець наближає ся неминучо.

з) Про поганенє церкви.

Визначною ознакою того кінця є поява, котру я назвав би „поганенєм церкви“. Латин-

ське слово „paganus“, із котрого розвило ся рівнозначне слово „поганин“, має таке походженє й значінє: як усяка нова наука приймає ся найшвидше в містах, натуральних осередках культури, так само було й з християнством. Міста відчужили ся вже були давно від домашних релігійних переказів і прилипли до нової віри, тим часом як села з питомою їм консервативністю держали ся ще цілі століття старої релігії. Маємо напр. докази, що ще глибоко в середні віки села середущої та північної Европи були поганські; в середущій Европі жили по селах погане ще в пору хрестових походів, на півночи аж реформація знищила їх останки. Від них пішли латинські вирази „urbanus“ і „paganus“ котрі побіч первісного значіня „міщанин“ і „селянин“, почали значити й ріжниці релігійні, особливо слово „paganus“ почало значити „вірний старої релігії“, „поганин“.

Тепер бачимо подібний процес: міста відчужують ся від церков, церкви мирять ся з сим, яко з неминучим розвоєвим фактом, забираючи ся туди, де ще можна їм буде тривати без перепони далї — на села. Се важна впадкова (дегенераційна) поява церкви, що вона не шукає нинї людей найсильнїщих, але найслабших: селян, жінок і дїтей.

Церква, що правда, каже нам, що вона непереможна, що потриває до „кінця світа“ — се все бажанє вповнї понятне, бо-ж нїхто радо не вмирає. Міцний розгін до самозбереженя перенїс житє аж поза гріб, сотворив безсмерність і небо, то й церква хоче бути безсмертна. Але як чоловік жиє далї лише в своїх дїлах, так воно й з церквою. Не переможуть єї „ворота пекла“ — тут вона

має націю — але переможе натуральний розвій, котрий каже старому вмирати, аби на старих руїнах могло повстати нове житє.

* * *

Тепер займемо ся докладніще декотрими появами упадку церкви, аби вияснити й доказати безперечний факт, що новітний чоловік душею не належить і не може належати до церкви.

II РОЗКОЛ ПОЛЇТИЧНИЙ.

1. Церква, се головно сила полїтична, а не релїґійна.

Наперше розгляньмо політичні ріжниці, бо церква — як я вже показав вище — се в першій лінії полїтична інституція, релїґія се лише спосіб до цїли. І спосіб чудовий: і найгрубший абсолютізм світський може контролювати й опановувати лише зверхні людські вчинки; думки, невтїлені в появи доступні змислам, недоступні для його власти.

Отже церква має більшу власть: у сповіди має спосіб контролювати й володїти і найтайнїщими думками чоловіка. Виступаючи скрізь іменем бога, вона вбільшує так свою дїйсну власть і силу в очах віруючого народу, аж до безмежя божої всемогучости.

І при сїм найабсолютнїщім абсолютизмі адмінїстрація церкви відносно проста: церква не потрібує тайної поліції, шпіонів і вивідувачів, бо віруючий чоловік носить кождий свого „сторожа безпечности“ в собі — се за-

щеплені з дитини і передані поколінями сталі релігійні ідеї та викликана ними „грижа совісти“.

Церква, се політична організація, се держава в державі. Церква, се всесьвітна монархічна держава, признана навіть офіціяльно й світською дипльоматією: сї монарха — папа — висилає своїх послів до чужих дворів, як инші володарі держав, і в ряді т. зв. католицьких володарів застережено йому міжнародним звичаєвим правом перше місце.

Церква має свою гієрархічну організацію урядову, свою державну мову — латинську, знимає по своєму тай своїми способами бій з цїлими державами — тепер напр. із Францією — так що хоть ми й виступаємо проти того, аби вона була признавана діпльоматами й політиками за політичну власть, то таки не можемо відмовити їй характеру заграничної політичної власти.

Попи, епископи тай архієпископи, се слуги тої чужої, заграничної власти. І змагання до відновленя т. зв. папської держави з того становища зовсїм понятні.

2. Які то політичні цїли церкви?

Приходжу до справи, в якій мірі політичні змаганя церкви можна порівнати з політичними ідеалами новітного чоловіка.

Політичний церковний ідеал, то теократія, боговолодарство, котре, розуміє ся, в практиці значить в о л о д а р с т в о п о п і в с ь к о ї к а с т и, найтипічнїще розвите в старій Індії або Єгипті.

Але як є володарство одної касти, то мусить бути й кастовий розділ усеї суспільности. Через те тепер, коли старих каст не можна відновити навіть в ослабленім февдальнім типі, старає ся церква бодай про розріжненє та суспільну нерівність, яка тепер іще мислима; але, розуміє ся, найдемо тут і згадки про старі касти. Так поясняємо собі спілку церкви зо шляхтою та монархізмом (церква і в републіках, без огляду на свою теорію про послух усякій „богом признаній“ зверхности, стоїть явно на боці монархізму), з мілїтаризмом і капіталом.

А що де є кастове попівське верховенство, там мусить бути суспільна нерівність, там мусить бути підданство й неволя народу, а де є підданство, там мусить бути темнота й неуцтво, то натурально, що церква, хоть і не може настоювати в своїм власнім інтересї на повне занедбанє просьвіти — сама-ж вона панує при підмозї підсунених ідей, які годї защепити в народї без певної, мінїмальної інтелєктуальної просьвіти — таки зачеркує просьвітї народу лише дуже вузькі межі, бачучи в нїй лише доконечне зло, котре не сьміє ширити ся далї й більше, нїж неминучо треба.

3. Їх непомиримість із полїтичними ідеалами нового часу.

Тепер порівнаймо з полїтичними ідеалами церкви полїтичні ідеали новітних людей.

Починаючи з великої французької революції йде Европа до демократизації та єї

наслідків, соціялїзації: ми, новітні люде, хочемо рівности полїтичної тай економічної всїх людей, усуненя всїх каст і привилеїв, адмінїстративи намість деспотії. Найширша та найінтензивнїща просьвіта народу, се для нас доконче потрібний спосіб до цїли; ми знаємо, що задля власти треба перше знаня, коли-ж хочемо здобути для народу власть, то мусимо його вперед узброїти знанєм.

Коли-ж полїтичні ідеали церкви супротивні змаганям новітної людности, то вони схожі зо змаганями инших антікультурних і реакційних сил: капіталїзму, февдалїзму й т. и., бо всї ті сили, загрожені розвоєм новітної суспільности, з'єдиняють ся для оборони проти спільної небезпеки.

III. РОЗКОЛИ КУЛЬТУРНІ.

1. Церква як адмінїстратива середновічної суспільности та заступленє новітної держави.

В культурному зглядї бачимо в новітній суспільности визначний протицерковний процес — ляіцізацію (мирянство). Суспільність омиряє ся, ляіцізує ся, збавляє ся церковного впливу.

Годї заперечити, що в середні віки церква була важним культурним фактором. Признаємо, що не лише манастирські школи, але й старі унїверситети, напр. паризький і наш празький, були засновані в порозуміню з папою; тай теперішні ґімназії заведено на взір латинських єзуїтських шкіл, буйні цьвіти штуки розвили ся на єї ґрунтї; гума-

нітарні заклади, як доми убогих, сиріт, хорих, ба навіть і публичні позичкові заклади (т. зв. montes pietatis) теж церковного походженя.

Але ся поява не чудує нас ані раз, бо вона зовсім натуральна. Церкві в середні віки допала ся завдача анальоґічна тій, яку має тепер держава. Вона була не лиш орґанізацією політичною, змагаючою до теократії, але й властивою адміністративою середновічної суспільности. Держав із розвитою володарською властю, з'орґанізованою бюрократією, сталим військом, певною податковою системою й т. и., тоді ще не було; державні розходи були в февдальній суспільности властиво приватними видатками короля; вояків, о скілько не причиняли ся до сего вельможі держави, він мусів сам собі наймати й платити, не було ріжниці межи приватно-правними й публично-правними видатками володаря. В тих обставинах зовсім не була сильна й центральна володарська власть: як який із королевих вельмож був богатший, то тим самим був і міцнїщий ніж король.

Ось чому верховним головою християнства був властиво папа. В часи хрестових воєн видко се було зовсім виразно; захоплені були ними властиво три політичні сили: західне християнство, репрезентоване папою, проти него стояв релїгійно з'орґанізований іслям, а між обома останок східної староримської держави — византійське цїсарство.*)

---

*) Henne am Rhyn. Geschichte der Kreuzzüge

Середні віки були, значить ся, з'орґанізовані подекуди теократично, і церква, яко проводирська суспільна сила, дбаючи про школи, штуку та гуманітарні заклади, сповняла в суспільности попросту ту саму адміністративну функцію, котра в теперішній суспільній організації належить державі.

Розуміє ся само собою, що ні церква ні держава не поводять ся тут якимись альтруїстичними мотивами, а лише своїм власним інтересом: і церкві давніще і нині державі (особливо при загальній воєнній повинности) треба в народі певного мінімум осьвіти, через те й дбають вони про школи; закладиж для бідних, се доконечний соціяльний вентіль, бо крайня розпука бідних доводила би до повстань, або слабостей, і напади на сьвятість окремого (приватного) майна стали би швидко звичайніщі, ніж само те майно; штука притягти до служби собі, значить нарешті заволодіти і подекуди здобути для себе сучасну культуру, додати до брутальної фізичної володарської сили делікатні кайдани естетичного вдоволеня: золоті й прикрашені кайдани все-ж таки носяться далеко далеко лекше.

2. Про ляіцізацію та єї причини.

Причина ляіцізації суспільности в культурному згляді та, що культурно суспільність уже виросла з церкви, що ми жиємо культурою вищою тай інтензивніщою.

Ту інтензивність видко вже з поділу праці. В середні віки піп з'єдиняв у собі цілий ряд робіт, тепер розділених: середно-

вічний піп був учителем, судцем, лікарем, адміністративним урядником, дипльоматом і т. д. — не було функції, до якої він не був би здібний, знав усе — тепер на всї ті функції маємо робітників. спеціялїстів, ба кождий із них роздїлює ся ще далї (ріжні фахові школи, осібні вчителї для окремих фахів, суди цивільні, карні, промислові, податкові, лїкарі спеціялїсти й т. и.). Тепер кождий з отсих фахів вимагає цїлого чоловіка та довголїтного підготовленя: натурально, що де того всего не було, там усї ті занятя стояли дуже низько.

3. Приміри церковного лїкарюваня та судів.

Погляньмо напр. на попа-лїкаря. Як поли лїчили? Приміри бачимо й доси: шкаплїрі (завдача їх анальоґічна зо щепленєм віспи), люрдська або инша чудесна вода, мацянє мощів (до того часто й фальшивих), на св. Власія (3-ого лютого) лїчить ся потиличні слабости двома свічками покладеними навхрест під бородою хорого, в сїмох ступенях висвячуваня на попа — третий є exorcistat (вигонюванє злих духів).

Слабість, особливо душевна, вважає ся, зовсїм по льоґіцї диких людських племін, за біснуватість, і через те лїчить ся вона заклинанєм того паразіта (чорта); коли його не можна було вигнати, то „бодай для збереженя душі“, хорого, вкупі з його непрошеним пекольним гостем, часто палили на жострі.

Особливо один рід гістерії — Шарко зве його hysteria demoniaca (діяволь-

ська),—доводив иноді до сего трагічного кінця, тим часом як, по гіркій іронії долї, друга відміна тої самої псіхози, т. зв. hysteria religiosa (релігійна) дала церкві цілий ряд святців і святиць.

Про церковну середновічну медицину мати мемо добре представленє з факту, що церква папськими булями заборонила анатомію людського тїла, аж реформація довела до зміни: у нас др. Єсенський, страчений 1621 р. на Староміськім ринку (в Празї), був першим звісним професором медицини, котрий анатомував людське тїло.

Суди не були лїпші: ми подибуємо тут той самий дикий погляд про біснуватих. Тут би треба було росказати про процеси з відьмами, про гидкий твір із 1487 р. „Malleus maleficarum (Молот на відьми), написаний домініканськими черцями тай інквізіторами Яковом Шпренгером і Генрихом Інстіторісом але ми не будемо бродити в тих злочинах; я вкажу лише для іллюстрації наївности тих церковних „судцїв“ на те, що відьмацькі процеси з мучилами, шибеницями та кострами виточувано з зовсїм поважною міною, не лише проти людей, але й проти зьвірів, особливо проти тресованих зьвірів мандрівних комедіянтів, котрих підозрівано, що вони біснуваті.

Я міг би служити кількома подрібними датами про відмацькі процеси, де на лавцї обжалуваних „сидїла“ вівця або коза, або де „in contumatiam“ (у неприсутности) присуджувано сови або маєвих хрущів.

Про те, на якому ступні стояли школи й знанє взагалї, тай про межі, кладені людському знаню, говорив я вже досить обшир-

но вище; доконечна ріжниця між церковними й новітними школами виходить із того вже сама собою.

Наведеного досить на доказ мого твердженя, що відцерковленє, се культурний поступ і що воно доконечне для розвою.

IV. НАЦІОНАЛЬНА РІЖНИЦЯ.

Не треба довго доказувати, що культура церковна чужа нам і національно. Се видко з того, що як лиш европейська людність починає національно жити інтензивніще й сьвідоміще, то доходить у Німеччині, Англії, Франції, Швайцарії. Скандинавії тай у нас до реформації релігійної та до розлуки з Римом.

Ми тепер виступаємо справедливо проти того, аби до нас у школї й урядї говорили инакше, ніж у нашій рідній мові; і коли нам чужа вже німецька мова, котру нарештї розуміємо бодай трохи, то мертва латинська мова нам тим більше чужа, бо з виїмкою жменї по латинськи вивчених абсольвентів ґімназії, єї не розуміє взагалї ніхто.

Я-ж не обмежу ся виключно язиковою справою. Та відчуженість далеко глибша, вся культура церковна в сути своїй Европі чужа. Я сказав вище, що церковна культура походженя не суцїльного, бо є результатом найріжнїщих впливів: жидівських, персидських, єгипетських, грецьких і т. д. Але синтеза (злука) тих впливів характеристично римська.

Між первісно в римській державі переслїдуваною церквою та єї переслїдувачами

дійшло в пізнїщі доби римського цїсарства до поволїшного компромісу, через котрий християнство так докладно приспособило ся до культів, які мало заступити, що стало нарештї унїверзальною римською державною релїгією (так як є православіє державною релїгією російською, англїканізм англїйською, іслям турецькою), котра через свою унїверзальність добре лежала на ідеалах унїверзальної всесьвітної римської імперії.

Тай метода пропаганди вогнем і мечем була в обох разах однака, і коли пізнїще народи пробудили ся до самосьвідомости, то чули ту залежність від Риму як ярмо, котре треба скинути, аби народ у найважнїщих справах — а релїгійні справи, розуміє ся, належать до них — міг жити своїм житєм.

Як дуже се національне пробудженє з триваючої віки залежности від Риму вийшло народам на добро, бачимо найлїпше, коли порівнаємо народи відримлені (Німеччину, Анґлїю, Швецїю Норвеґію, Північну Америку й Австралїю), їх культурне й економічне значінє, з народами послушними Римови (Еспанцями, Італїянцями, Поляками, жителями Південної Америки).

Такий же доказ маємо й у власній історії. Наш найславнїщий і найкращий історичний час, се час гуситів і чеських братів: коли й наші предки жили тим усьвідомленим і пробудженим житєм, тодї й чужина знала про нас більше (бодай не мали нас за Мадяр і Циган). Дуже навчаюча річ, що скоро лиш почала ся насильна рекатолїзація Чех після битви на Білій Горі, коли то стали у

нас своїм способом господарити єзуїти, — то настав той сумнозвісний двісталїтний сон народу, із якого він от-от бувби вже не встав і з якого ще й доси ледви очу нюємо.

Те, що сказано про народне житє взагалї, треба сказати специяльно й про народну школу. „Чеська дитина належить до чеської школи“, се читаємо тепер і на коробочцї від сїрників. Але змаганє за чеську школу не сьміє обмежати ся лише боротьбою проти германїзації, не йде в школї лише про мову, але й, і то головно, про духа, і через те й римська школа не є чеська. Наша боротьба за народну школу мусить іти як проти германїзації, так і проти поримлюваня.

V. РІЖНИЦЯ ЕКОНОМІЧНА.

Непомиримість новітної суспільности з церквою можна бачити і на полї, подекуди далекім від ідейних конфлїктів: у господарстві й господареню. І під зглядом економічним церква представляє нам доси середні віки й февдалїзм. У неї находимо й доси непродуктивні церковні скарби, себ то спосіб капіталїзації вже дуже застарілий; рухливий, циркулюючий, дохідний капітал і банки взагалї чужі церковній господарцї, церква вважала за лихву вже простий чинш, опираючи ся, бачу, на вислів Арісготеля, що мовляв, „гроші не родять дїтей“

Я не буду, розуміє ся, твердити, що тепер церква й єї папи не вкладають своїх капіталів на проценти до банків, і то по найбільшій частинї некатолицьких (англїйських), або

й жидівських, але де лише церковні діячі самі трібують своїх сил на цім уже з понятя зовсім чужім церкві полї, там випадає проба рішучо в їх некористь. Теперішний час вимагає дуже далеко йдучого подїлу працї, а що функція авторітарного попа й банкира непомирима, і то власне головно через сю авторітарність і недостачу контролї, се показує дуже краснорічиво пригода з Дроздом і єго сьвятовацлавським заставничим закладом.

Так напр. відносини церковного бенефіцію м (уряду й злучених із ним доходів) зовсім февдальні: і в середновічнім ленництві не було урядників і бюрократії в теперішнім розуміню слова, уряди злучені були з державою певних доміній і дібр і дохід із них був для урядника надгородою за його урядоване. Тай тепер церковний функціонар (епископ, парох) не має за свою функцію сталої платнї, а звисає зовсім по середновічному, на дохід із певної посїлости.

Таксиі платня за треби, се те-ж останок того давнїщого часу, коли то ще не було розвите понятє публичного права і коли й урядника, зовсім так само як ремісника, надгороджувала за труд його приватноправно та сторона, за спонукою котрої брав ся за той труд. Новітний урядник, навпаки, має вже публично-правне становище, має сталу, з гори назначену державою, країною, громадою й т. и. платню і (з дрібними виїмками, те-ж пережитками з середних віків, як напр. такси за екзамени) не є плачений безпосередно стороною, в інтересї котрої трудить ся.

Особлива первісна форма покритя, що була перед новітним податком десятини і їм подібні платні, міряні все певною частиною доходу (напр. дванацятий сніп, дохід бенефіції за перший рік і т. д.), належать те-ж тому часови, коли то поняте публичного права ще лиш розвивало ся, і були вживані і в відносинах, по нашому понятю приватно-правних (чинш за землю) і в публично-правних (видаток на військо). Церква задержала й доси не один із тих способів: десятини, плачені давнїще вірними на церковні цїли, заступлено, що правда, обовязково иншими февдальними тягарами, але в відносинах, незачеплених тим заступленем, церква задержала їх і доси: і доси напр. дають епископи й архіепископи, по своїм настановленю платню, вимірену пересїчним річним доходом з їх бенефіцій.

Перші признані публично-правні данини мали характер добровільний, були плачені добровільно, як напр. і доси милостиня. перші данини були напр. добровільні причинки вельмож для володарів. Сей спосіб капіталізації в церковній господарці й доси оснїваний. сюди належить інституція петрової лепти, ріжних церковних жертов, збірок на церковні цїли й т. и.

Можна би ще навести богато инших доказів на те, що господарка церковна, се старший, середновічний, февдальний економічний тип і що, значить, та господарка не стоїть до новітної капіталїстичної господарки в відносинах ліпших, як новітний думковий сьвіт до свого середновічного передтечі.

Полїтична власть, ба всемогучість середновічної церкви виходила подекуди з єї го-

сподарського верховенства: церква була не лише найміцніща, але й найбогатша з усіх середновічних властий. І тепер вона все ще дуже богата — тут була би вмісна застанова, що можна би зробити для поступу людности, як би поступові робітники могли орудувати мертвими церковними міліонами — але вже не найбогатша. І капітал омиряє ся (ляїцизує ся), як усе инше. Доси промисл і новітна торгівля — протицерковні. Се видко найкраще у французькій революції, де йшло в першому ряді про домаганя економічно-політичні: про визволенє т. зв. третого стану промисловців і купців, теперішну буржуазію, але де власне конфлікт обох сих економічних сьвітів дав Великій Революції такий гострий протицерковний напрям.

Ляїцізація капіталу поступає дуже жваво, бо церковний, по більшій частині непродуктивний капітал росте, в порівнаню до капіталу мирянського, дуже поволи — до непродуктивного церковного капіталу прикладає ся, натурально, річ Арістотеля дословнісінько — добровільні записи, дари й причинки, колись головне жерело церковного майна, стають із поступаючим відцерковленєм суспільности чим раз рідші, а до того зменшує ся рішучо майно, доховане з минувшини, через конфіскати новітної держави (у нас йосифинство, теперішна культурна боротьба у Франції).

Та поки що ті конфіскати були лише принагідні й рідкі і відбували ся з можливим пошановком власностних претенсій церкви. Але скоро лише суспільности стане ясна прінціпіяльна суперечка між церквою та новітною організацією людности, то треба ждати між

новітнє державою та політичною силою церкви вороговання й бою зовсім явного, в якім, як у кождій иншій міжнародній суперечці, держава перестане шанувати правне істнованє свого противника, тай силою свого верховного права (яке напр. виражено і в §. 365. наших цивільних законів) сконфіскує все майно чужої ворожої власти тай посвятить його на домашні прилюдно-користні цїли.

Поки що суспільність іще не дійшла до сеї сьвідомости, церковна власність поки що шанує ся і церква, в недостачі моментів ідейних, опирає свое суспільне значінє головно на богатстві. В клєрикальних газетах читаємо раз-у-раз: ми даємо державі гроші, платимо податки, за наші гроші хочемо наказувати, у католиків є гроші й т. д. й т. д. А богатство може лише трохи віддалити кінець, закон сервувати на якийсь час розкладаючий ся суспільний орґанїзм, але по-просту не в силї вернути трупови щезнувше житє.

VI. РОЗКОЛИ МОРАЛЬНІ.

1. Двоїстість церковної моральности.

Мабути ні на однім иншім полї не є розкол із церквою такий виразний, як на полї моральности, невважаючи на те, що про мирянську (ляцьку) моральність, т. зв. моральність без бога й т. и. старають ся думати аж останним часом.

Коли ляїцізація науки, права й штуки переведена вже давно, то моральність ляїцізує ся аж тепер; до недавна вважала ся тай

часто й доси вважає ся церковна моральність за тривку цінну частину і мов би за зерно церковної релігії Що сего розколу не бачено давніще, се лише доказ того, як то встиг католіцізм своїм фанатизмом дійсне й живе моральне почутє в людях задавити тай діяти так по-просту проти моральности.

Я взяв собі за ціль показати розкол між церковною та новітною моральністю, котрий виходить із того, що церква яко нерухомий середновічний організм доховала нам і моральність середновічну, розвоєво низчу і тепер нестатну, та що новітна суспільність не лише культурно, економічно й політично, але й морально стоїть і хоче стояти вище католіцізму.

Задумуючи те ер показати той розкол конкретними пригодами, не буду довго займати ся фактом, котрий доси звичайно церковно-правовірним починає втворяти очи: розколом між церковною теорією та практикою, що щось инше навчає ся а зовсім инше робить ся. Я вже згадав про се вище тай сказав, що тут теоретично важне: той розкол між теорією та практикою не виходить лише з хиб і людських храмань одиниць, як нам торочать попи, тут винна найперша система, і то тим, що ті морально аж надто храмаючі одиниці (славутних середновічних пап або Дрозда) виносить над инших і часто ліпших людей, наповняючи їх попросту комічними гордощами (самі вони кажуть називати себе „достойними“ а бодай „велебними“) і при тому ставить їх зовсім поза контролю співгорожан. Тут дійсно треба незвичайної моральної сили (тим часом коли спосіб, як рекрутує ся попівський нарибок, не запоручує

навіть пересічну моральність), аби чоловік не над'ужив своєї власти.

Не клав би я великої ваги й на факт, що церква ставила ся не по людськи до чужовірців, особливо до єретиків. Звісно, що збірка церковного права (Corpus juris canonisi) має не один прінціп, із того становища дуже цікавий, напр. що єретикам не треба додержувати присяги, що вбивство єретика не є душегубство й т. и. Лютощі інквізіції й ріжних хрестових походів те-ж загально звісні тай не треба бродити знов у крови. Я не кладу на се велику вагу через те, що при низькім культурнім рівні публичного житя в середні віки се все розуміє ся само собою, ба мусїлибисмо чудувати ся супротивному.

Католицька церква розуміла все свій католїцизм (унїверзальність) лише полїтично, стараючи ся розпросторити як найдалї полїтичну силу свого папи; прінціп Ісуса, в основі безконфесійний, про любов усїх людей, мусїв бути для неї, як і для кождої церкви, лише пустою фразою; ближним для правовірного католика був усе лише католик.

2. Морально-матеріялїстичний фетішізм.

Властиво менї не йде тут про розкол між теорією та практикою, бо хочу показати, що вже сама та теорія зла й неприймима.

Головною прикметою католицьких моральних правил і теорії є щось таке, що я назвав би морально-матеріялїстичним фетішізмом. Є то становище розвоєве досить низьке, з анальогіями якого

стрічаємо ся й доси у первісних племін індіянських або чорношкірих (негрів), де люде не вміють іще мислити абстрактно, але де всім своїм уявам дають форму матеріяльну (напр. божків; сили природи представляють собі як істоти, похожі на людей або звісних звірів, напр. гадини; хороби яко заволодінє пацієнта чортом і т. п.)

Католіцізм не розуміє абстрактного добра й зла. Він не годен у загалі представити собі добра без надгороди а зла без кари, — представленє зовсім купецьке, — ба він і повстанє обох викладає первісно й матеріялїстично: добрим можна стати лише через стичність з добрими річами (напр. через з'їжу або доторкненє їх; отсе змисл посвячуваня й їжі ріжних свячених страв і культу св. мощів), або з духами (наука про ласку божу тай ангелів-сторожів); злим — розуміючи тут і зло фізичне, напр. хоробу — стаємо за причиною злих духів.

а) Наука про хрещінє, сповідь і причастє.

Що воно дійсно так, докажу окремими примірами. Церква напр. навчає про хрещінє, що „се перша і найпотрібніща тайна, без якої ніхто, навіть дитина, не може бути спасений". Але-ж кожда дитина напевно невинна. Та матеріялїстичному католіцізмови се понятє незвісне: для него стає дитина здібна до спасіня аж тоді, коли єї хто пільле водою та виговорить над нею приписану формулу заклятя.

Так само первісно розуміє ся й покута. Адже на наш погляд доволї, коли чоловік, котрий доси жив негарно, дотеперішний спосіб житя покине, зло, яке наробив, по силам своїм направить і жиє далї морально. У католїцізму инша рецепта: покаянник мусить іти до сповіди, виговорити там механїчно вивчені слова і реєстер гріхів, дати над собою попови зробити певні рухи й виговорити все одні й ті самі слова, потім виговорити раз за разом яку з молитов, до того звичайних, що про зміст їх і не думає, тай повторяти сю процедуру бодай раз до року. В одній із вивчених формул обіцяє він „нїколи вже не грішити", але що то за обіцянка, коли він знає вже на перед, що за який місяць прийде з новими гріхами, знов обіцяти ме і знов йому відпустить ся?

Для злуки з божеством, після того як чоловік очистив ся морально, католїцізмови те-ж не досить якої душевної злуки, внутрішного зільланя з ідеалом і т. п., але й ся злука робить ся з'їжею причастя способом первісно-матеріяльним.

б) Нерозлучність подружя.

І католицький погляд на подружє низький — corpora sibi tradunt ad prolem procreandam (віддають собі тїла для робленя дїтей) каже Альфонс із Лїгуорі в своїй „Theologia moralis" — і тут лише матерія; про подружє душі, як кажемо ми, новітні люде, анї слїду.

На католицьке понятє, є подружє нерозлучне і для католицького погляду на подру-

же дуже характеристичне, з якого моменту починає ся та не розлучність, яка є предці наслідком сакраментального характеру подружя. Нерозлучне є по церковному праву аж „matrimonium ratum et consumatum" (подруже після тілесної злуки), бо подруже непочате, (перед першою злукою) можна розлучити папською діспензою. Значить, аж тілесна злука робить подруже тайною!

Ще слово про сю нерозлучність, бо вона є дуже добрий доказ морального механізму церковного. Нерозлучність належить до сути подружя о стілько, що не була би подружною вмовою така, котра тривок подружного спільного житя обмежала би вже з гори що до часу. І ми бачимо, що вдатне, щасливе подруже — а злука двох людей для житя і на всігди, се щось велике; коли хочете: сьвяте; се, як сказав проф. Масарик, найприроднїща тайна — нерозлучне всігди само собою, на се не потрібуємо церкви й параграфів; але подруже невдатне не є сьвяте і воно вже de facto розлучене, первісний церковний механізм власне в тім, що всяке подруже, значить і роздвоєне й дуже несьвяте, проголошує павшально за нерозлучне й сьвяте.

Культ католицький дає нам нарештї безчисленні докази згаданого вже матеріялізму: скрізь натикаємо ся тут на якусь недостачу імагінації та на первісну потребу — предмет культу матеріялізувати тай об'єктивізувати. Відси культ ріжних статуй (нове [illegible] старого божкохвальства), мощів, [illegible], шкаплїрів і т. д. т і д.

3. Змішанє крайностей.

Инший доказ на своє твердженє, що католицька моральність є супроти новітної моральности розвоєво низча, бачу в єї первісному змішанню крайностей.

Я годжу ся з католицькою церквою в тім, що напр. чоловік не повинен бути гордий. Моя причина та, що гординя бріхня, невірне перецінюванє себе самого. Против оцінюваня невірного ставлю вірне й хочу точної самокритики, вірної й точної самосьвідомости, розваги своїх визнак і хиб. Первісна моральність католицька лічить гординю крайністю супротивного напряму: покірністю, підцінюванєм себе.

Проступком є й лакімство, коли чоловік суть житя бачить виключно в громадженю цінних поверхних річей; католіцізм бачить лік на се в крайности, в бідности: значить, не цінити поверхних річей, по заслузі та вживати їх розумно, але знехтувати їх зовсім

Католицька аскеза такого самого походженя і не має нічого спільного з аскезою індійською, котра мітко веде до панованя над тілом і піднесеня сил душевних. Католицька аскеза, се проста й наївна негація жадоби вживаня: гармонійне житє по взірцю грецькому для первісного чоловіка дуже ненаручне, він воліє хитати ся між безудержним уживанєм і повним відреченєм.

Сюди належить і справа полова. Ми, як усюди, змагаємо і в полових справах до житя природного й гармонійного, до навороту к'природі. А природними не є анї полова роспуста, анї католицьке протитрійло: аскеза й целібат, котрий веде, навпаки, до потай-

ности або перверзії (неприродности) і котрий є властивим творцем таких понять як пікантний, нездалий, лясцівний і т. д. Сі понятя, незвісні старинному сьвітови, се знов негація тої католицької негаци, безпосередні плоди католіцізму.

4. Єзуїтізм.

З иншого боку ілюструє нам католицьку моральність єзуїтізм.

Я признаю, що єзуїтізм се лише відміна католіцізму і що те, що єзуїтське, не є ще католицьке, а про те наводжу декотрі з єзуїтських моральних основ тому, бо бачу в них льогічне продовжене та приклад наведених вище хиб.

І де в усїх разах, розуміє ся, казуістично, про понятє гріха (злого вчинку, як би ми сказали), що грішно, а що нї. І бачимо, як єзуїти кладуть головну вагу не на замір і совість, але знов на матеріяльні, себ-то змислами бачені прояви, на зверхне значінє якогось авторітету або якийсь инший подібний моральний механізм.

Важним прінціпом єзуїтської моральности є напр. прінціп імовірности (probabilitatis). Значить, що я можу без гріха прийняти який-будь учинок, поручений менї якимось признаним авторітетом. Коли той авторітет радить менї якийсь злий учинок то се річ його совісти, я авторітета можу й повинен по просту послухати. Наведу примір. Таким признаним авторітетом можна вважати Єзуїта Жуана Маріяну (жив р. 1537—1623), він написав попри свою зві-

сну „Історію Еспанії“ ще й розвідку „De rege et regis institutione (про короля та його виховане)“. Ні одна з його розвідок, а значить і послідна, не є церквою відкинена, не находить ся в реєстрі заборонених книжок. Значить, се признаний авторітет церковний. Маріяна звісний теоретик королевбивства. В розвідці що йно названій признає він горожанам не лише право вбити володаря, але й зараз описує з єзуїтською докладністю, чи се може стати ся лиш явно чи тайно, а в сій пригоді, коли штилєтом а коли трійлом. Признаний авторітет поручає королевбивство. Який же з сего висновок?...

Іще инший приклад: Католицький сьвятець Альфонс із Лїґуорі, котрого розвідки дуже любив небіжчик папа Лев XIII. так, що поручав їх і школам (значить іще більший авторітет), але котрі занадто ляіцький і неправовірний прокуратор австрійський сконфіскував за такий переступ проти моральности, що ті плоди католицької полової неприродности (перверзії) були виключені навіть із парляментарної інтерпеляції, — наводить у своїй моральности вповні практичні вказівки до злуки тілесної, описує з хоробливими подробицями всі можливі неприродні полові вдоволеня та дає й сповідникови на цім полї дуже докладні вказівки для його уряду. Тут очивидячки має ся до діла з хорим чоловіком (наслїдком неприродного полового житя, аскези й т. и.), але той чоловік є святцем тай авторітетом, котрого можна слухати сліпо й без критики...

Инший, не менше цікавий є принціп наміру: Я можу сповнити учинок заборонений, коли роблю се не виключно на те, аби грі-

шити, але стараю ся тим учинком дійти до цілі доброї або хоть байдужної. Напр. я мігби й грабити, коби лише не робити сего на те, аби бога гнївити та йому на вкірки переступити сему заповідь, але з тої простїсїнької прозаїчної причини, аби заграблені річи з'їсти та наситити ся ними.

Прінціп же ментальної резервації (застереженя в думцї) на двозначности уможливляє всякі брїхнї й фальшиві присяги. Єзуїт Санхез показує, як се робить ся: „Коли кого питають ся чи винен він за вбивство попа, то може відповісти: я попа не вбив, але мати на гадцї иншого попа; або, коли він дїйсно мав на гадцї попа, про котрого говорить ся, то може відповісти: я не вбив його! але додати потайно: перед його різдвом".

Не потрібую й додавати, що на такій низькій моральній ступенї новітний чоловік стояти не може, і що значить, і в моральному згляді тепер католїцізм перебіжений розвоєм.

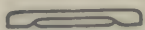

Як церква сама ставить ся до новітної суспільности.

Ми займали ся доси відносинами церкви та новітної суспільности зо становища розвою тої суспільности; стрібуймо тепер, о скілько годять ся офіціяльні заяви церкви та єї поведінка з осягненими нами дослїдами. Без сего наша студія не булаби й повна: вже-ж і піп інтелїґент, і коли ми розглядаємо справу відносин інтелїґенції до церкви, то не можемо минути двох питань: 1. які відносини офіціяльної церкви до новітної суспільности, 2. які відносини попа до церкви.

I. ВІДНОСИНИ ЦЕРКВИ ДО НОВІТНОЇ КУЛЬТУРИ.

а) Непомиримість папства з новітною цівілїзацією.

Офіціяльна церква ставить ся супроти новітної суспільности на становище відкидне тай потверджує так сама і то виразно, все сказане мною доси про непомиримість обох тих культурних сьвітів, середновічного й новітного.

Сего потвердженя я не потрібую й шукати з трудом і посередно виводити з

сих чи тих церковних учинків, бо папа Пій IX. дуже влекшив менї сю працю. В своїм голоснім „Syllabus errorum“ він наводить між иншими й одну помилку, мов би зовсім вистилїзовану для сеї студії: папа Пій IX. проголошує тут ex cathedra (з папського трону) врочисто й непомильно (по доктринї церковній!) неможливість помиреня і доконечність боротьби між новітною суспільностю та церквою. В Сіллябусї під ч. 80. проклинає ся яко єресь теза — і кождий, хто би боронив єї, допускає ся смертного гріха і є ipso facto виключений із церкви — що папа римський може й повинен помирити ся з новітною цівілїзацією. Значить ся, папство та новітна суспільність і по виразній папській заяві непомиримі!

б) Церква проти новітної фільозофії та письменства.

Та не лиш папа, а й уся офіціяльна церква стоїть на тім же становищі, котре врешті нас, коли добре порозуміємо полїтичні цїли церкви, зовсім не здивує.

Увесь новітний розвій суспільности веде до демократії, до визволеня людського розуму й совісти, до наукового пізнаня природних законів — усе те значить уласно зруйнованє полїтичної сили церкви, збудованої на кастовім роздїлї суспільности, на слїпій вірі в попівський авторітет і їх надприродну силу — то й натурально, що церква розпучно боре ся з усім, що колишну єї силу неминучо руйнує.

Коли все те порозуміємо, та збудемо ся всїх із за-молоду бува' дохованих ідеалїзуючих пересудів про церкву, то стане нам зовсїм самопонятно те, що напр. в індексї книжок заборонених найдемо всю новочасну фільозофію тай більшу частину визначних появ новітної лїтератури. Се власно й потверджує наш і папський висказ про непомиримість обох тих культур.

Церква як орґанїзм типічно середновічний, і в фільозофії признає або хоть терпить лиш середновіччину; через те новітна фільозофія проклята, і кождий, хто займає ся дослїдом якого-будь новітного фільозофа, є ipso facto з церкви виключений.

Буде дуже добре навести ймена проклятих церквою мислителїв. Із фільозофів прокляті: Беко Верулямський, Бентам, Беркелєй, Бокль, Конт, Кондорсе, Конділяк, Декарт, Дестю де Трасі, Дідро, Монтескіи, Юм, Кант, Льоке, Мальбранш, Дж. Ст. Мілль, Спіноза; з поетів і белєтристів: Бальзак, Дюма батько й син, Фльобер, Гейне, Лямартен, Лямене, Міцкевич (!), Мільтон, Вольтер, Золя й и.

А тепер, будьте ласкаві, зважте, що та клятьба значить у практицї: всї професори й студенти фільозофічних факультетів прінціпіяльно виключені з церкви, ба: мало котрий просьвічений чоловік невиключений.

І зважте комічність нашої шкільної бюрократії: власно тепер займає ся наша публика питанєм, чи сьміє вчитель стояти поза церквою, чи сьміє бути безконфесійним! Була пригода, що вчитель виступив із церкви, і був за те суспендований. Валить се в лице законам тої держави, котра кождому горожанинови запоручує повну волю релїґійної

конфесії, а про те таке стало ся. Маємо власно ватиканську а не австрійську бюрократію, а тій, натурально, на австрійських ліберальних законах богато не залежить.

Але комічність ось у чім: Та сама бюрократія в програмах студій з'обовязує кандидатів на вчителів і спеціяльно вчителів середних шкіл, аби студіювали фільозофію, приписує їм навіть екзамени з тої новітної, церквою врочисто проклятої фільозофії, жене, значить ся, своїми студійними тай екзаменними приписами кандидатів на вчителів до церковної клятьби та виключеня з церкви, а потім не терпить, аби вчитель став поза церквою! Така зрештою австрійська церковна політика вся. Се лише натуральний наслідок змаганя, злучувати незлучиме; одинока рада на те: незлучиме таки дійсно розлучити; ось чому ми й домагаємо ся розлуки церкви з державою.

Своєю дорогою, тепер церква ту клятьбу не бере так серіозно, бо тепер вона в справах віри доволі скромна: тепер їй не йде про віруючих, але радше про платячих або бодай мовчучих послушників, тепер їй досить лише статистів. І се рішуча ознака впадку.

Давніще, коли церква дійсно культурно жила (тепер се лише культурна мумія), то й уміла свої приписи втілювати: давніще невірних не лиш теоретично, але й практично з свого... околу виключала, тепер, навпаки, пропонує невірним гроші, аби не виступали та не робили їй встиду своїм виступом. Звісно, що напр. д. Кунтему, коли пішла чутка, що він хоче покинути попівство й церкву, пропонували й матеріяльні вигоди, аби так

не робив: церкві було милїще, аби піп-невірник що дня сьвятокрадки правив службу божу, нїж аби прилюдно визнав правду.

II. ВІДНОСИНИ ПОПА ДО ЦЕРКВИ.

а) Релїгійний механїзм попівства, його відносини до віри ляїків (мирян).

Се веде мене до питаня, які є відносини попів до церкви. Вже з фактичного доказу, наведеного в кінцї передущої глави, бачимо, що церква невіруючих попів не відкидає, ба, навпаки, — хоть се й парадокса — пропонує їм вигоди, яких би може й не мали без тої невірности, бо їх — боїть ся.

Атже ж і піп студіював, перейшов теперішну компромісову школу, котра власно своїм глупо гидким і касарняним накидуванєм релїгії відводить від церкви, перейшов ту школу, про котру добре сказав професор Юда, що в нїй кождий пятиклясник уже церкву в собі переміг, і потім, вийшовши зі школи, те ж не відлучений від житя, бачить і студіює його, як і ми. Просьвіта шкільна й житєва збавила й його колишної наївної щиро діточої релїгійної віри — а єї годї набути знов, як годї знов дитиною стати.

Але можна набути суррогати релїгійної віри, механїзм релїгійний, можна тим механїзмом і власні душі присрати, і той механїзм дає попови теольогія, алюмнат і його пізнїще занятє. Отсе прінціпіяльна ріжниця між наївною та щирою вірою селян і латин-

ською з'уніформованою вірою попа. Ся друга, механічна віра є щось штучне, роблене, щось мов би фальшована їда або перука, і через те вона мертва й неплідна.

Той механізм релігійний присипляє й душить у попі всяке дійсне душевне житє і то до того, що се відбиває ся й на фізіономії попівській. У попа сільського роду настає дуже часто й фізіольогічна рецепцива (назадний розвій), через котру попа з лиця взагалї не розріжнимо від невчених і зовсім неинтелїгентних селян. Але й серед міського клєру находимо чимало лиць, котрі є задля своєї бездушности чистими карикатурами.

Проста, щира віра селян, не вважаючи на всї свої хиби, може бути тай буває часом і добрим фактором моральним, має й не одну естетичну гарну сторону; єї можна порівнати з душевним овидом дитини, котрого, що правда, не можемо домагати ся для пристиглих людей, але котрий своєю недокладністю й невірністю нїколи не будить нашого відпору й огиди.

Чи робить же таке миле й беспосередне вражінє релїгійна манорія попа? Не дурім себе, і простий нарід інстинктивно чує сю ріжницю; і межи найправовірніщим і найзабобонніщим селянством, куди не дійшла й тїнь недовірства, де перед попом гнуть ся як перед півбогом, не важко замітити потайний антагонїзм обох сих вір, тлїючий бунт натуральної наївної релїгії, присудженої до відреченя та послуху, проти робленої, механїчної, мертвої віри попа, члена церкви навчаючої та наказуючої.

І говорив я се все про попів, межи сьвідомістю котрих і церковною вірою нема

різкої сьвідомої ріжниці. Але є й такі попи, і не мало їх, котрі вповні ясно сьвідомі, що не вірять, і в котрих попівське занятє, се лише сьвідоме удаванє. Знаємо з досьвіду про виступленє (з церкви) цілого ряду попів і знаємо й те, що число виступленників помножило би ся, як би було їм уможливлене поза попівством сяке-таке істнованє.

Значить, не віра, але економічна залежність держить їх у попівстві. Тут можна закинути згадане вдаванє не лише дотичним одиницям, але й системі.

б) Заповнюванє попівських семинарій через використуванє матеріяльної нужди бідних студентів і наслідки сего.

Лише кілька слів про спосіб, як наповнює ся попівські семінарії. Вповні безсердечно й неморально шпекулює ся тут із матеріяльною нуждою бідних або менше здібних студентів: на університеті треба матури, попівська семінарія доступна, в разї потреби, і без неї; університетські студії дорогі або для бідного студента, котрий попри свої студії мусить іще працювати й для свого вдержаня, занадто важкі, тим часом як у попівській семінарії лучає ся бідному студентови зараз досмертне й вигідне вдержанє (бо вступаючи до семінарії він не потрібує дбати й про своє матеріяльне істнованє після скінченя студій).

Церква шукає не віруючих, але бідних і залежних людей; через те засновує й т. зв. хлопячі семінарії, де заволодіває вже дітьми

аби їх собі повільною тресурою задля своїх цілей препарувати.

І попівська семінарія є лише такою самою рафінерією, де вповні механічним упливанєм на змисли — а звісно, що може тут показати католицький культ — питомці до будучого попівства по просту нагинають ся, де тим культом, у дійснім розуміню слова, гіпнотизують ся та впивають ся; душею, переконанєм, совістю й подібними тонкостями педагогічний механізм католицький не дуже то займає ся.

Справді дуже важко зрепродуковати словами вражінє, яке в такій семінарії має чоловік бодай трохи щирий, котрий иноді теж заблудить туди. Те ремісницьке механічне вироблюванє попів робить на дійсно віруючого участника таке вражінє, як туш холодної води. І розуміє ся, отворить йому очи, покаже йому навчаючу церкву в негліжу, він побачить, що нема тут місця для него тай відійде. Лишає ся звичайно, з виїмкою всїх тих нещасних, котрі з причин істнованя таки не можуть відійти, самий найгірший людський матеріял, котрий найбанальніщими способами, як: уніформацією одежи, касарняною дісціплїною, довгим механічним лепотінєм вічно тих самих чужомовних латинських молитов або плеканєм нерозумних станових гордощів (і тут мілїтарізм — добра анальогія) препарують на попів.

Добрий доказ тай іллюстрація механізму сего вихованя — особливий рід „хули", який є в таких інституціях на дневній черзї. Псіхольогічно се понятне. Питомець уже в семінарії чує ся інстинктивно комедіянтом і втомлений своїм комедіянтством у незавважну мінуту

радо скидає з себе маску, аби явити ся таким, яким він дійсно є. Я був теж у такій семінарії, тай бачив як то молоді семінаристи, котрі в присутности гострих начальників перед вілтарем із тайнами бездоганно приклякали, але скоро лише начальник вийшов із каплиці, вивалювали на вілтар язики або виявляли противенство пошани ще драстичнїщими рухами. Иншим разом співали декотрі на нуту церковних пісень таки в каплиці вулучні пісні й т. и. До слова навести такі прояви або замітки про ріжні, віруючим мирянам найсвятїщі предмети, не можу зовсім з огляду на прасові й карні закони.

Клєрикали, як відомо, торочать про чорні служби божі вільних мулярів. Вони могли би робити досліди далеко ближче — в своїх власних чорних конвіктах.

в). Соціяльні розколи в попівстві та їх наслїдки.

Дослїд про відносини попів до церкви я виразив би так: Як у кождій гієрархічній орґанїзації, є й між попами пани й піддані. Пани, се епископи, опати, кардинали й т. и. і тим іде про їх власну полїтичну силу. Вони звичайно й не виходять із народу, але зі шляхти. Инші попи, парохи й капеляни, се рядове військо римське, просте знаряде полїтичної властозахланности гієрархії.

Між остатними-ж є кілька ґатунків. Більшість, се змеханїзовані, не думаючі, котрі в 80-тім роцї торочать те саме, що звикли робити й казати в 18-тім, котрі невживаним сторонам свого я дали по-просту завмерти;

досить і таких попів, котрі лукавлять свідомо й радо а покликанє своє вибрали собі добровільно лише задля користи; але немало й таких, котрим попівська одежа попросту накинена силою матеріяльних обставин (особливо напором свояків), котрі чують себе невільниками Рима, котрі теж невірять, але не хочуть лукавити. Се власно найліпші між попами, бо не збули ся ні розуму, ні совісти, але їх вихід із церкви се лише питанє часу.

Інтелїгентний і чесний піп є, значить ся, тепер відчужений від церкви так само, як позапопівська інтелїгенція. Се нова ознака впадку церкви; поки вона цвила, були єї прикрасою найбільші й найліпші люде: Августин, Абеляр, Данте, Франц із Асісі і и, теперже лишили ся і лишають ся їй помалу і серед властивого попівства тілько люде найменчі та погані.

Про причини тимчасового компромісу новітної суспільности та церкви.

Ми розбирали доси причини розколу новітної суспільности та церкви. До погляду про непомиримість обох дійшли не лише ми тим розбором, але маємо ту непомиримість задокументовану й з боку церкви єї найбільшим авторітетом, самим папою, та про те бачимо в практичнім житю пародоксу, що непомириме, є доси помирене, що теоретично самопонятна розлука держави (орґанїзації новітної суспільности) та церкви (орґанїзації середновічної) се в практиці й доси чисте і то що дуже потихоньки висловлене бажанє, ба навіть інтеліґенція, котра в душі вже вповні свідомо покінчила з церквою, не хоче з тої внутрішної розлуки зробити й явний висновок: перестати бути членом церкви, в котру не вірує.

Та не лиш се: теперішний невіруючий чоловік не зупиняє ся навіть на цім пассивнім підпираню церкви, він іде далеко далї й підпирає церкву й активно: бере участь у обрядах єї, причиняє ся матеріяльно до єї цілей, помагає їй полїтично, повіряє їй вихованє своїх дїтей і т. д. Такий державний бюрократ, котрий сам уже зі студентських років у нїщо не вірить, і може власно через

те, що є морально й інтелєктуально байдужний, знає других за виявлюванє тої самої невіри замикати, знає невіруючих родичів карими змушувати до посиланя дітей на „релігію“ до попа, котрий те-ж може й сам у ніщо не вірить — оттака поява змушує нас задумати ся про справу.

Ми бачимо, що побіч тих причин розколу, котрими займали-смо ся в передущих відділах, є й причини діючі супротивно; отже, коли наша студія має бути повна, то мусимо пояснити собі й се.

I. ТРИВКІСТЬ ІСТОРИЧНА.

Церква держить ся доси історичною тривкістю. Суспільність наша, що правда, розійшла ся з церквою інтелєктуально, але церковний орґанізм занадто вріс у тіло суспільности, аби самого інтелєктуального розколу досить було для повної розлуки. Мусимо тямити напр. що доси моральність не є серед народу розлучена з церковною релігією та що про всамостійненє моральности властиво аж тепер говорить ся; моральність Канта, Шопенгауера або Спенсера далеко не така популярна в народі, як давна моральність Мойсеєвих десяти заповідей.

II. ЦЕРКВА Й ДОСИ РЕҐУЛЯТОРКА ЖИТЯ.

Церква є й доси реґуляторкою нашого житя, — звернім увагу лише на соціяльний вплив неділь і сьвят. Що таке загальний

страйк у робітницьке сьвято 1-го мая в порівнаню з щотижневими ґенеральними страйками, диктованими церковним культом? Я не бачу потреби недільних страйків; атже доконечний відпочинок від роботи не потрібує — виймаючи кілька з сеї чи тої причини святочних днів (напр. 1-ий мая, французьке свято знищеня Бастилії, американське свято проголошеня незалежности й т. и.) — бути загальним, а до того сего відпочинку тепер і за мало. Напрасно й нездорово працюючий робітник напр. у якій хемічній фабриці, склярні й т. и. повинен би відпочивати вже що третий день; відпочинок пятого дня був би, гадаю, нормальний, але при цім черговім відпочинку окремих робітників може праця йти далї без перепони.

Коли говоримо про церковну реґуляцію житя, то мусимо згадати з сего становища й про єї обряди та врочистости. Люде святкують із зовсїм натуральної потреби визначні моменти житя: народини, весїлє, смерть. Якийсь обряд і символи для виявлюваня людських чувств і скомплїкованих душевних відносин, бодай на певному ступнї культури потрібні так само, як напр. письмо або рисунки (обоє злучені в образковому письмі), потрібні для виявлюваня гадок. Погляд добре виявлений, легко переконує всякого, але лише через те, що при слові „обряд“ маємо на гадцї виключно церемонії церковні. Та маємо вже і то в щоденнім житю, й не один у повнї світський обряд: подаванє рук, відкриванє голови, поцїлунки, почесне місце для гостя, святочна одїж і т. и. А про те їх не доста. Справа цівільного обряду, котрий би природно відповідав гадкам і почутям новіт-

них людей, звязана нерозлучно з соціяльною ляіцізацією суспільности, і через те французькі вільнодумці пильно займають ся ним. Тут не йде про якісь то скусні й штучні акти, і через те не можна тут нічого приписувати а тим менше уніформувати, природний і вільний розвій найде собі сам найлепші дороги, але думати про се мусимо. Питанє, що робити при весілю, при похороні, про народинах дитини, при всяких юбилеях і т. д. Се все доси королївщини церковні (хоть сей момент і не має нічого спільного з вірою чи невірою); церква тепер своїм уставом — виймаючи хиба деякі церковні мельодії, з котрих однако мало котра старша як 100 до 150 років — не виражує зовсім душевного стану теперішних людей, а про те, люде волїють устав мертвий, нїж ніякий. Понятно, який удар буде для церковного уставу, коли против його мертвих церемоній станутъ звичаї ляіцькі, суспільні, котрі напр. при похороні виразять наш новітний погляд на смерть і почутя теперішних людей.

Сюди належить і питанє імен і іменин, котре зо сьвят первісно церковних робить і в невіруючих людей сьвята зовсім особисті або фамілїйні; ріжні церковні сьвята стали сьвятами місцевими (т. зв. храмовими, празниковими), або народними (у нас тут дуже цікаве сьвято Івана Непомука, чоловіка, про котрого знаємо, що його не було на сьвітї, але сьвято істнує далї і без сьвятого).

Церква своїми сьвятами реґулює й доси господарство й торгівлю; весна починає ся сьвятим Иосифом, чинш від ґрунтів платить ся на сьвятого Вацлава, згоди зі слугами роблять ся на сьв. Мартина або сьв. Стефана

і т. д. Ярмарки й торги те-ж означують ся сьвятами сьвятих по церковному календарю.

III. ЦЕРКОВНА ШТУКА.

Не сьміємо забувати й питаня штуки. Чоловік, несьвідомий того, має певну потребу штуки. Уже в перед'історичних (передпотопових) нахідках находимо первісні рисунки людей і зьвірів: потреба, вражіня зверхного сьвіта і свій власний душевний сьвіт сяким чи таким способом узмисловити, сформувати, та з'їдеалізувати, натуральна і прастара. І теперішний чоловік чує і заспокоює єї — в церкві.

Для широких народних мас заступає церква місце недоступної для них инакше штуки та заспокоює й їх первісні потреби злуки. В церкві тїшить ся нарід музикою, об'єктивно, розуміє ся, лїпшою ніж та, до якої, зрештою має доступ; із церковних пісень, біблїйних леґенд, або вуст пророчистого проповідника говорить до його душі поезія, в церкві має статуї й образи, нарештї вся архітектура церкви і то й у найпростїщих сїльських церковцях — тягне його своїм устроєм, простором, прикрасами й т. и., дїйсно по більшій частинї лїпшими, ніж ті, які має до розпорядимости в своїм домівстві або на инших, доступних для його місцях.

Зі сказаного видко, які завдачі ставить нам тут ляіцізація: на місто фальзіфікатів штуки або в найлїпшім разї намісто штуки минулих культур, теперішному чоловікови

лише на половину понятних або й зовсім непонятних, зробити найширшим народним масам доступною теперішну живу, дійсну штуку.

Сюди належить головно питанє ублагородненя народних забав, звязане з боротьбою против алькоголю й гри в карти. Не потрібую описувати, як то сільські й міські „музики“ виглядають тепер, а прецінь не треба би богато праці, аби народна забава через відповідні рецітації, вибрані партії музичні, короткий виклад, театральну виставу й т. и. стала осьвіжаючою і заразом навчаючою Сільського вчителя жде тут дуже важна праця і, як я вже казав, і ся праця наконечно — протицерковна. Коли дамо народови теперішну живу штуку, то він не буде шукати мертвої штуки в церкві.

Я не гадаю тай не можу обробити проблєму соціяльної тривкости церкви до всіх подробиць; я вказав лише на деякі конкретности, з котрих видко, що не йде при протицерковній пропаганді лише про віру й інтелєкт; церковний вплив на суспільність є далеко більше скомплікований, і через те ляіцізація суспільности — проблєма ширша: для неї треба працювати на найріжніщих полях житя.

IV. ВПЛИВ ШКОЛИ.

Погляньмо тепер на инші причини суспільного компромісу новітної суспільности та церкви. Коли порівнаємо з собою оба ті стани, котрі є, так кажучи, носителями суспільного поступу, робітників і т. зв. інтелі-

ґенцію, то побачимо, що інтеліґенція невіруюча так само, коли не більше (я сказав в однім із передущих розділів, як і чим теперішна школа підкопує церковну віру), але, навпаки, супроти церкви далеко менше щира й рішуча.

Через те, що йде про інтеліґенцію, розберім, до якої міри й до сего факту причинила ся школа. Теперішні школи — особливо середні — можуть, що правда, відобрати хлопцеви його діточу віру, але своїм силуванєм до релігійного лукавства по-просту виховують на нещирість. Про се вихованє на нещирість і лукавство дало би ся сказати чимало.

Фальшива й неправдива вже підвалина середної школи: анї вчителів анї хлопців не веде до неї змаганє до знаня й науки, але чисто матеріяльні згляди: середна школа, се далеко більше перехід на уряди, ніж інституція просьвітна. Відси вся та неувага до знаня, поверховність і компроміси з ріжними забабонами. Вже само понятє „формальна інтеліґенція“ зазначує добре сю поверховність: учить ся не для житя, але для сьвідоцтва для формальної леґітімації; просьвіта не є ціль, а лише прикраса й непотрібство. Компромісом держави та церкви (властиво: монархізму й папства) подиктований і компроміс у вихованю бюрократії, і так бачимо гидку появу, як невіруючі професори гонять невіруючих учеників на церковні продукції. Коли додамо до сего ще й дісціплінарну тресуру в середній школї — систему, вибрану навмисно на те, аби будучий бюрократ уже в школї збавлений був особистої волї і спрепарований на чисте знаряде в руках на-

чальства — де мало не кождий крок учени кови приписаний, і то з бюрократичною неделікатністю, де нема щирости й правдивости, але сліпий послух є перша чеснота — то не можемо дивувати ся, що виходять із такої школи характери несамостійні й боязкі, у котрих особиста ініціятива впадає до мінімум, і котрі не можуть оперти ся вже не лише силі й перевазі, але й звичайнісінькій моді й привичці.

Коли инші люде, особливо робітники оперті о силу організації, реклямують для себе право на вільне виявлюванє свого переконаня і лукавство й хованє для них ненаручні, то інтелігент, навпаки, шкільною тресурою до лукавства вповні нагнений, і не чує по більшій частині потреби свого особистого переконаня виявляти як будь публично. Се залежить від загальної слабости волі інтелігенції, котра проявляє ся виразно й на инших полях, на прим. у справі платні. Ледви найшовби ся й між найбільше занедбаним народом робітник, котрий би хотів свому панови працювати до пять років за дурно, як то працюють на прим.практиканти політичних урядів, або за місячний „гонорар“ (атже вчені люде не працюють за „платню“! 42 с., як адвокатські кандидати в судовій практиці! Робітник із незломленою енергією жітя обізвав би ся дуже рішучо проти подібного визискуваня, інтелігенція-ж не лише що не страйкує, але й не зможе ся, за особливими виїмками, і на паперову резолюцію.

V. НЕТОЧНІСТЬ МИСЛЕНЯ.

З недосконалістю нашого шкільництва — се був би дальший момент — ізвязана тепер загальна неточність у мисленю. Бо школа властиво тепер не вчить мислити, а швидше відвертає від мисленя, виробляючи з душевних сил виключно память. Ся неточність веде до переміни та неточного вживаня понять, особливо понятя клєрикалїзму, церкви й релїґії мішають ся й переміняють ся: теперішний чоловік рідко в своїх поглядах консеквентний: у природознаню, що правда, не признає чудес, тут він абсолютний детерміність, але не є ним уже в полїтиці, в праві або господарстві.

В теперішну перехідну пору дуже часта поява, що наші наукові пізнаня не прикладають ся практично до житя: інтеллєктом ми належимо нашій порі, але житєвою практикою давній минувшинї. Сю неточність і незвичність до мисленя видко і в справах релїґійних: із релїґією часто втотожнює ся річи, звязані з нею лише по-верха: культ, міт, лєґенди, церковна штука й т. п.; прикмети одної чи кількох систем (напр. католїцизму або т. зв. християнських конфесій) видають ся за прикмети релїґії взагалї; але головно буяє неточність поглядів на полї церковної апольоґетики, там, де говорить ся про докази релїґійних „правд“: я не буду повторяти закидів, зроблених проти звісних схолястичних доказів істнованя бога Кантом і иньшими, зазначую лише, що теперішному пересїчному чоловікови напр. пізнанє (вже само про себе неточне), що сввіт не міг повстати без особистого творця, стає за доказ не лиш істнованя бога,

але тутже — й правдивости католіцізму з усіма його відпустами, чистилищем, непомильністю папи й т. п.

VI. МАТЕРІЯЛЬНІ КОРИСТИ Й ШКОДИ, ВИПЛИВАЮЧІ ЗІ СТАНОВИЩА СУПРОТИ ЦЕРКВИ.

Після ідейних моментів приступаю до матеріяльних причин компромісу новітної суспільности та церкви.

Я вже сказав вище, що церква впадає і в господарстві, але доси ще не впала, навпаки єї господарська сила сама про себе ще доволї значна, а до того тут церква не сама. В главі про наш політичний розкол із церквою вказав я, як і чому шляхта, мілітарізм і новітний капітал з'єдиняють ся політично з церквою для оборони в спільній небезпеці; дійсно всї ті сили рівно загрожені розвоєм новітної суспільности. Через те церква особливо з сими своїми союзниками репрезентує першорядну господарську силу.

Ідейної сили церква вже не має, але економічно панує доси в тім розуміню, що люде, бодай формально послушні церкві — про внутрішне переконанє тепер церква вже не питає ся, беручи до своєї служби й звісних атеїстів — мають за той послух матеріяльні користи, і, навпаки, боротьба проти церкви загрожує й доси людям матеріяльними втратами.

Говорено вже було про се при питаню доповнюваня попівського нарибку, як то на матеріяльне забезпеченє ловлять ся бідні студенти до служби церкві. Клерикальні студен-

тські товариства у високих школах (у Празї чеська студентська Ліґа, німецькі товариства „Ferdinandea“ та „Vandalia“) мають той самий змисл: не віра чи любов до церкви, але надія на протекцію та богата стипендія тягне до них участників. Як бачимо, можна зробити на католицтві, котре йде в гору, деякий ґешефт

І навпаки, противника Риму ждуть матеріяльні невигоди. Тут можна би говорити про денунціяції. Чого хоче такий денунціянт, чого хоче дневник „Čech“, „Obnova“ й т. и., котрі раз-у-раз денунціюють? Не переговорити або переконати, але настрашити небезпекою матеріяльної шкоди. І як є досить таких людей, котрі лакомлять ся на клєрикальні ласощі, так із другого боку, особливо між інтеліґентами в залежному становищі (урядники, учителї й т. и.) є досить людей, котрих можна зацитькати боязню перед денунціяціями.

VII. ПОЛЇЦЕЙСЬКА ФУНКЦІЯ ДЕКОТРИХ РЕЛЇҐІЙНИХ УЯВ.

З отсею матеріяльною причиною звязана й инша, подібна їй. Для пануючих суспільних верстов є часто релїґія — як то Гавлїчек гарно сказав — жандармерією та кнутом, котрими вони хочуть удержати простий нарід у підданстві й послусї. Нехай же буде вільно менї навести слова з „Хрещіня св. Володимира“: „Nam je pambu jako pambu, jenom gdyž je ňáky, abychom jim udrželi v respektu sedláky“ (Для нас один пан біг так як і другий панбіг, аби лише був якийсь такий,

котрим би ми могли вдержати в респекті мужиків.). Ось чому шляхта тай не один невіруючий інтелігент, поки своїть на становищі, Гавлічком іронізованім, іде наперед „простого народу“ добрим приміром у вірі тай чинить ся по-верха релігійно віруючим, хоть у душі давно з церквою розійшов ся.

КІНЕЦЬ.

Гадаю, що доторкнув ся я головних і незвичайних причин компромісу церкви з теперішною суспільністю. Сказане мною можна зрезюмувати так, що новітна суспільність релігійної віри вже не має тай що церква мирить ся з сим фактом, дійсної віри ні від кого серіозно не вимагає, вдоволяючи ся лише формальною належністю.

Компроміс, який про те бачимо між обома що до змісту непомиримими душевними сьвітами, має, значить ся, з обох боків причини зовсім позарелігійні: церква чим даді, тим виразніще формує ся в чисто політичну організацію, працюючи виключно й усіма способами, які признає за відповідні, для своєї політичної сили і то зовсім без огляду на евентуальні інтереси релігії — була би дуже вдячна тема розібрати, як то власне ся офіціяльна політика церкви причиняє ся до протирелігійности — так само нерелігійні й причини, котрі задержують ляіків (мирян) у церкві або й у клєрикалізмі.

Коли тепер порівнаємо — прикладаючи сюди анальогію з механіки — елєменти, котрі борють ся з церквою й ведуть до розлуки теперішної суспільности з нею, з тими елєментами, котрі борють ся в супротивному напрямі, ведучи до вказаного вище компро-

місу, то зараз побачимо, де перевага й наконечна побіда. Елєменти протицерковні, про котрі я говорив у передущих розділах, показують ся нам яко наслідок еволюції, поступу, соціяльної динаміки; навпаки, елєменти прихильні церкві, се лише мимохітний наслідок історичної тривкости, значить те, що в механіці тертє або натиск повітря при русї тіла.

І власне тому, що наведені на останку елєменти — негативні, бачимо, як то їх сила мало-по-малу вязне й щезає. Так напр. школа, природно, стає чим раз ліпша, не через те, аби закони або бюрократична шкільна практика поправили ся (непоправність їх бачимо найкраще на звісних клєрикальних запорядках краєвої шкільної ради в Чехах) але люде инші, учителї тепер ліпші ніж були й перед десятьма роками. І все залежить від людей,не від мертвих літер. Може назадницький бюрократ ліберальний закон виконувати реакційно, то може, навпаки, поступовий учитель у практиці й реакційному приписови зломити його протикультурне вістрє. Пропоновані церквою матеріяльні користи тратять свою притягаючу силу, денунціяції перестають людей лякати, мисленє людське стає яснїще й точнїще, словом, розвій суспільний доводить неминуче до попусканя тих зверхних кайданів, якими доси церква звязана з новітною суспільністю тай до розлуки з нею, не лише внутрішної, але й явної. Безконфесійність окремих людей, розлука церкви й держави й нарештї повне відцерковленє всего приватного й публичного житя, се льоґічно неминучі етапи того нездержного розвою.

ЗМІСТ.

	сторона
Передмова	3—4
Вступ	5—7
I. Законна охорона церков . .	7—9
II. Наші особисті відносини до церкви	9—12
III. Соціяльне значінє протицерковного руху	12—13
IV. Соціяльно-політичне значінє гієрархії	14—16
Про причини розколу церкви з новітною суспільністю . .	16—65
I. Розколи в науці	16—42
1. Вплив школи	17—18
2. Розкол між церковною теорією та практикою	18—23
а) В політичній історії церкви .	18—21
б) В теперішнім житю . .	21—23
3. Конфлікт між „релігією та наукою“	23—27
а) Суперечка старого первісного знаня з новітною наукою . .	23—24
б) Про чудеса	24—27

4. Несамостійність католицького культу та його залежність від старих поганських культів 27—42
а) Важність і ціль порівнаних дослідів релігій . . . . 27—29
б) Про походженє декотрих визначних символів і сьвят католицьких . . . . . 29—32
в) Католіцізм і тибетський лямаїзм 32—34
г) Про залежність літургії та легенд . . . . . 34—35
д) Сьвідоцтво „батьків церкви“ 35—37
е) Про причини залежности католицького культу від старих культів . . . . . 37—38
ж) Короткий огляд і схема розвою католіцізму . . . 38—40
з) Про поганенє церкви . . 40—42
II. Розкол політичний . . . 42—45
1. Церква, се головно сила політична, а не релігійна . . . 42—43
2. Які то політичні цїли церкви? . 43—44
3. Їх непомиримість із політичними ідеалами нового часу . . 44—45
III. Розколи культурні . . . 45—50
1. Церква як адміністратива середновічної суспільности та заступленє новітної держави . . 45—47
2. Про ляіцізацію та єї причини . 47—48
3. Приміри церковного лікарюваня та судів . . . . . 48—50
IV. Національна ріжниця . . 50—52
V. Ріжниця економічна . . . 52—56
VI. Розколи моральні . . . 56—65
1. Двоїстість церковної моральности 56—58
2. Морально-матеріялїстичний фетішізм . . . . . 58—61

а) Наука про хрещінє, сповідь і причастє . . . . 59—60
б) Нерозлучність подружя . . 60—61
3. Змішанє крайностей . . . 62—63
4. Єзуїтізм . . . . . 63—65
Як церква сама ставить ся до новітної суспільности . . . 66—75
I. Відносини церкви до новітної культури . . . . . 66—70
а) Непомиримість папства з новітною цівілїзацією . . 66—67
б) Церква проти новітної фільозофії та письменства . . 67—70
II. Відносини попа до церкви . 70—75
а) Релїґійний механїзм попівства, його відносини до віри ляіків (мирян) . . . . 70—72
б) Заповнюванє попівських семінарій через використуванє матеріяльної нужди бідних студентів і наслїдки сего . 72—74
в) Соціяльні розколи в попівстві та їх наслїдки . . . 74—75
Про причини тимчасового компромісу новітної суспільности та церкви . . . . . 76—87
I. Тривкість історична . . . 77
II. Церква й доси реґуляторка житя 77—80
III. Церковна штука . . . 80—81
IV. Вплив школи . . . . 81—83
V. Неточність мисленя . . . 84—85
VI. Матеріяльні користи й шкоди випливаючі зі становища супроти церкви . . . . 85—86
VII. Поліцейська функція декотрих релїґійних уяв . . . . 86—87
Кінець 88 89

РОБІТНИЧЕ СЛОВО

»Робітниче Слово« є видаване робітниками в цїли ширеня просвіти і правдивої, без жадних буржуазних закрасок, соціялїстичної науки.

"Робітниче Слово« від початку свого істнованя стоїть твердо в обороні робітництва і анї раз не сходило з своєї соціялїстично-інтернаціональної позиції.

»Робітниче Слово« виступає проти всяких дурисвітів і ворогів робітництва без огляду хто они такі.

Робітниче Слово містить ріжні користні і цікаві статї, після найновійших напрямків соціялїстичної науки, про полїтику, про справи робітничі і хлїборобські, подає статї наукові, поучаючі, оповіданя, поезиї, новини з Америки, старого краю та з цїлого світа. Всьо писане в »Робітничім Слові« дуже зрозуміло і приступно для кождого. **»Робітниче Слово« виходить тижнево, що суботи.**

Предплата на »Робітниче Слово« виносить: на цїлий рік $1.50, на пів року 80 центів. За границею: на рік $1.75; на пів року 90 центів. Предплату належить слати на слїдуючу адресу

ROBITNYCHE SLOVO

BOX 64 TORONTO, CANADA.

Оказове число висилаємо кождому даром.

Чи Чули Ви?

Чи чули ви, люди добрі, що то за признаки,
Що приходять в гості до вас якісь
»Гайдамаки«?
Та не тії »Гайдамаки«, що по лісї ходять.
Але тії »Гайдамаки«, що правду говорять.
Та не тії Гайдамаки, що бють і рубають,
Але тії »Гайдамаки«, що за бідних дбають.

ГАЙДАМАКИ

поступова робітнича часопись, орґан Української Поступово-Робітничої Орґанізації в Америці.

ВИХОДИТЬ КОЖДОГО ТИЖНЯ

Кождий робітник і кожда робітниця повинні передплачувати часопись »ГАЙДАМАКИ«, коли хочуть бороти ся о поліпшенє своєї тяжкої долї.

Предплата виносить: в Злучених Державах $1.50 на рік, 75 центів на пів року.
За границею $1.75 на рік, на пів року 85 цен.

АДРЕСА:

»HAYDAMAKA«

515 So. Broad Str. .....Trenton, N. J.

УКРАЇНСЬКІ РОБІТНИКИ
ЧИТАЙТЕ

„Робочий Народ“

ОРҐАН УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІЯЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ В КАНАДІ.

ВИХОДИТЬ ДВА РАЗИ В ТИЖДЕНЬ

Річна передплата $2.50

Адрес:

"Robotchyj Narod"
BOX 3658
Winnipeg Man. Can.

КОЖДИЙ РОБІТНИК ПОВИНЕН ЧИТАТИ ЩО ДНЯ КРІМ ДРУГИХ ГАЗЕТ, СВОЮ РОБІТНИЧУ ГАЗЕТУ

„РОБІТНИК"

Предплата:

В Злучених Державах і Канаді

На рік $4.00
На ½ року $2.25
На 3 місяці $1.50

В місті Клівленд

На рік $6.50
На ½ року $3.75
На 3 місяці $2.50

Ціна поодинокого числа в Клівленд і в инших містах Злучених Держав та Канади 2 центи.

„ROBITNYK"

2335 W. 11-th Street Cleveland, Ohio

В. ЛУНКЕВИЧ.

З ЖИТЯ ПЕРВІСНОГО ЧОЛОВІКА І СУЧАСНИХ ДИКУНІВ.

Переклала

ОЛЕНА ОХРИМОВИЧ-ЗАЛІЗНЯКОВА.

З 36 рисунками в тексті.

1917
З друкарні „Свободи“, 83 Grand Street,
Jersey City, N. J.

Первісний чоловік.

I. „ДИКИЙ" ЧОЛОВІК.

Земля наша велика, а населюючі її народи ріжнять ся від себе як зверхним виглядом і способом житя, так і звичаями, умом і образованєм. Одні з них звуть ся народами просьвіченими, або цивілїзованими, а других називають дикунами або варварами; також зовуть їх народами первісними.

Порівнайте наприклад образованого Анґлїйця з Австралїйським дикуном*), і наглядно побачите, яка істнує ріжниця між цивілїзованим чоловіком і дикуном. Перший з них жиє в великих містах і добре устроєних селах, ставить многоповерхові, гарні каменицї, палати і церкви, проводить зелїзні дороги і телеґрафи, будує фабрики, занимає ся промислом і тор-

*) Корінний мешканець Австралїї, одної з частий сьвіта.

говлею, закладає шпиталї і школи, має писані закони і є горожанином сильної, зорґанїзованої держави, а другий коротає свій вік в нужденних колибах і лїпянках, а навіть під голим небом, живить ся чим попаде, ходить в тім, в чім його мати на сьвіт породила, полює на звірів з ожогом чи каменем в руках, збирає в лїсї овочі дерев та викопує з землї корінцї диких ростин; письма він не знає і не має великих сїл та міст з школами, лїчницями, почтами, телеґрафами та трамваями.

Він — не горожанин зорґанїзованої і добре устроєної держави, а члени невеличкого племени, яким править вожд-войовник і котре ворогує безнастанно з другим таким-же нечисленним племенем.

Ріжниця — як бачите— велика, однак не така вже велика, щоби ми мали право говорити, що дикий чоловік подобає скорше на малпу як на просьвіченого чоловіка. Много грубого, жорстокого, а навіть звірського криє ся в души „дикого" чоловіка; много незвичайного і дивного на наш погляд знайдемо в його житю, звичаях і обичаях; богато чудного і незвичайного є в їх поглядах на родинне житє і подруже, в понятях про релїґію, посмертне житє і Бога, про те, що добре, а що зле. Але все те не дає нам права вірити в ті дивовижні байки про ріжних дикунів, людоїдів та песиголовців, які кружать між темними людьми.

І коли ми хочемо говорити в сїй книжцї про житє деяких дикунів, то не маємо на цїли забавляти читачів фантастичними, нечуваними і небувалими, видуманими казками, а познакомити з способом житя і звичаями тих народів, що ще дуже мало розвинені умово і непросьвічені та задля того і називають ся „дикими".

Дикі племена, котрі заселювали та ще і тепер в части заселюють північну Америку, називають ся Індіянами. Про них ще нераз прийде ся згадати тут, тому скажу кілька слів про вигляд Індіянина.

Він збудований досить добре, стрійний і моторний. Скіра його червоно-брунатної краски, ніби мідь, тому і називають його „червоноскірим" дикуном.

Північно-американський Індіянин, племени Сіюкс (Дакота).

Лице у Індіянина широке, чоло вузке, малі очи з густими насупленими бровами, орлиний ніс, борода коротка, волосє на голові густе чорне і тверде як кінська грива.

З вигляду не представляє ся Індіянин ні страшним ні подібним до звіряти. Очевидно що в порівнаню з яким гарним та ще в додатку чисто і гарно убраним

Европейцем буде він виглядати як „дикун", але між иншими некультурними народами стоїть він досить високо.

Непривичний для нас вигляд Австралійця, мешканця тої части сьвіта, що зве ся Австралією. Його вже по правді можна назвати чорноскірим, бо його темно-брунатна скіра видає ся з далека цілком чорною.

Лице Австралійця цілком не гарне: чоло низьке, великий рот з виверненими, товстими, червоно-синими губами, ніс широкий, приплесканий і з роздутими ніздрями. Волосє у Австралійця густе, чорне і вовнисте, часто розпатлане і покудовчене — наче якась кучма у него на голові. Тілом він сухорлявий, з вузкими плечами і довгими худими ногами; руки костисті і також довгі.

Постава, як бачимо, ні трохи не складна, однак помимо своєї будови Австарлієць дуже зручний і свобідний в рухах; поводить ся він свобідно, ступає певно і з повагою; своїм оружем: копієм і дручком орудує дуже добре, а до того бігає та скаче по майстерськи.

Правда — в лици його не видно особливої доброти, смирности та довіря до людий; він дійсно „дикий" чоловік, однак не можна уважати його тупим, подібним до звіряти сотворінєм.

Австралійці — дійсні „дикуни" але суть народи, що ще більше заслугують на ту назву.

Коло полудневого кінця Америки лежить кілька більших і менших островів, що звуть ся спільним іменем: „Огненна земля". Мешканці тих островів „огнеземельці" дуже мало розвинені.

„Здивованє, якого я зазнав побачивши перший раз на дикім каміннім березї Огненної землї громадку туземців ніколи не затре ся в моїй памяти — говорить великий анґлійський учений Дарвін...

„Ті люди були цілком голі і пестро помальовані; довге їх волосє було розкуйовдане, рот покритий піною, на лицях їх відбивала ся жорстокість, здивованє і недовірчивість. Вони не знали жадних винаходів, а

живили ся так як звірята добичею, як що успіли піймати; не було у них жадної управи, а зглядом кождого, що не належав до їх племени були жорстокі і безпощадні".

Мешканець острова Фідші коло Австралії.

Перше, що кидає ся в очи — се їх невеличкий зріст; найвисший мущина з сего племени має не більше як півтора метра, а звичайний їх ріст — се 1 м. і 25 або 30 цм.

Найбільше поразила подорожників непропорціональність межи долїшною а горїшною частию тїла

огнеземельця. Видає ся, якби хтось взяв туловище дорослого чоловіка і поставив на слабі, худенькі ніжки 10—12 літної дитини! А як додати до того великий, віддутий живіт, довгі худощаві руки, пласке лице з навислим на чоло волосєм, вузенькі безброві очи і широкий рот з відстаючими губами, то буде мати ся понятє про те, як виглядає огнеземелець.

Правда — вигляд їх не дуже то приємний і красний, але огнеземелець ще не найпоганійший з „дикунів".

В полудневій Африці жиє одно племя чорноскірих людий, що звуть ся „бушменами". Придумали їм ту назву Европейці, а значить вона „лїсовий чоловік".

Ті дикуни стоять низше від инших так що до способу житя, як і задля зверхного вигляду.

Нема людий, котрі відзначали би ся таким малим ростом, як бушмени. Висота їх виносить мало що більше як 1 м. Між всіми людьми земської кулї, так цивілїзованими як і дикунами уходять „бушмени" за карловатий нарід. Люди сї не лиш маленькі ростом, але і дуже худі. З вигляду вони сухі, заморені гоолдняки. Рідко коли стрітиш серед Бушменів повнолицого; нема таких і серед жінок, хоч жінки у них звичайно більші ростом від мущин.

Задля своєї худорлявости Бушмен виглядає дуже нескладно. Здає ся, що велика його голова ледво держить ся на тонкій, жилавій шиї, плечі остро виступають, лопатки стирчать, скіра у них суха і тонка та поморщена; лице поморщене навіть у молодих людий, а черево — нещасне „черево бідности"! — або сильно видуте як бубон, або запале, залежно від того чи Бушмен голодний чи напхав свій живіт чим попало. Ноги і руки підходять якраз до цїлої постави; мускули на них тонкі, сторчать сухими, жилястими скрутнями.

Огнеземельцї і Бушмени вважають ся за найменче культурних, отже за найбільше „диких" людий на земли.

II. ПРО ПРАСТАРІ ЧАСИ.

Богато тисячиліт минуло з тої пори, як на земли появили ся люди. Були царства — великі, могучі — та їх не стало; жили народи, колись многочисленні і

Бушман, африканське племя.

сильні, а тепер їх нема. Держави падали, а на їх розвалинах виростали нові; на місце одних народів являли ся другі, житє людий зміняло ся, лад, звичаї і обичаї ставали ся чимраз більше ріжнородні.

Ви спитаєте: звідки ми то всьо знаємо? Про те, що було сотки, тисячі літ тому назад розказують нам

стародавні книги, літописи і написи викувані на могильних памятниках і плитах. Але були і такі часи, коли люди не мали жадного понятя о літописях, бо штука писаня не була ще відкрита.

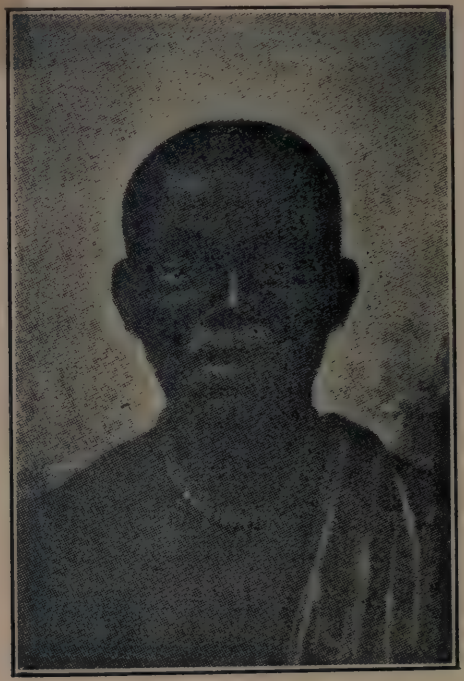

Мешканець країни Камерун в полудневій Африці.

То часи — далекої від нас, давної давнини, то ч часи, котрі ми називаємо „непамятними". І тоді земл давала людям захист і поживу, і тоді багряніла ві крови ворогуючих з собою племен, чула стони неща сливих та радісні оклики вибранців судьби. І тоді лю ди збирались в більші громади, закладали осібні осел а може бути, що і великі міста, мали начальників т

войовників, підчиняли ся неписаним законам, заключували подружа, виховували діти і т. д. Але хтож розкаже нам правду про ті старі часи? Письм з того часу не лишило ся жадних, бож тоді ніхто писати не умів.

Готентот, мешканець полудневої Африки.

Правда, майже в кождім народі істнують ріжні перекази про давні часи і ті переходять з уст до уст, від дідів та прадідів до синів і внуків, але в тих переказах так много казочного, зерно правди так дуже обмотане видумками, що не мож на них спустити ся.

Щож тут робити? До кого звернути ся з запитом про житє первісних людий?

Наука і тут приходить з підмогою цікавости чоловіка: она показує нам ту дорогу, котра веде до пізнаня житя народів, що заселювали землю много тисяч літ тому взад; дорога та проста, а певна. Справа має ся так:

На берегах декотрих великих рік, озер і морей в нанесеній почві, в печерах, що так часто стрічають ся в гористих околицях, в могилах старого, бог зна колишнього, цілком вже забутого і зарослого кладовища — всюди в таких місцях знаходили нераз дивні знаряди і зброю з каменя, бронзи або зелїза, черепки глиняної посуди, ріжні незугарні вироби із кости, рога і т. п. — і все те находить ся враз з скелєтами або розсипаними кістьми та черепами людий.

Щож се за останки? Звідкіля вони взяли ся? До кого належали? Тут найдете ви ножі і скребачки із кременя, топори, молоти і долота з каменя, кремінні бронзові або зелїзні наконечники від копій і стріл, кістяні ігли, шила, гарпуни і гачки до ловленя риб і много иншого. Ясна річ, що все те діло рук людських і що всім тим послугував ся чоловік, як предметами потрібними в щоденнім житю. Минали віки, наставали инші часи і спосіб житя поступав много наперед, домашна обстанова і всілякі потрібні предмети ставали щораз ліпші і богатші, більше ріжнородні, посчезали кремінні стріли, камінні топори і кістяні ігли, ізчез з лиця землї і той нарід, що колись там послугував ся камінними знарядами — та память про минуле все таки лишила ся. Із марних останків, що заховали ся в земли та печерах, можемо догадати ся про спосіб житя людий із давноминулих віків.

Памятники старини розкидані по всій земли. В північній Америцї, а також у нас на Українї є богато усипаних горбків, що звуть ся курганами. Кургани се посмертні могили первісних людий. В таких могилах знаходять скелєти людий а коло них ріжні

предмети: камінні знаряди, глиняну посуду та хатну обстанову. Як все те тут дістало ся — не трудно догадати ся. Первісний чоловік ховаючи покійників, клав враз з ними до могили і ті всї предмети, яких померші уживали за житя.

Такий звичай заховав ся декуди ще і до нинї, а в ті часи, з котрих походять могили-кургани був він загально-людським; звідки взяло би ся в иншім разї все те, що находить ся в курганах?

Бачимо, що розкопки в курганах зробили ученим велику прислугу; завдяки їм, ми знаємо яке оруже носили первісні люди, які знаряди знаходили ся в їх домах, які були у них похоронні звичаї. Але се ще не все. В многих околицях заховали ся по нинї останки домівок і сьвятинь, нагробні памятники, воєнні укріпленя, башти та инші будівлї з прастарих часів. Одні з тих розвалин засипані грубою верствою піску, глини та шутру, другі пишають ся на поверхнї землї. Сотнї віків минуло від тодї, коли люди побудували їх, а вони все ще держать ся, як би на памятку потомству. А памятного в них дійсно богато.

Ті розвалини яснїйше рисують житє первісного чоловіка; ми довідуєм ся, де і як він жив, як ставив свою домівку, чим прикрашував її і т. и. По останкам тих часів можемо судити про тодїшне житє, бо памятки глубокої старовини начеб воскрешували перед нами житє первісної людини.

Одно особливо цікаве. Показує ся, що домівки, зброя, знаряди, словом всї вироби нинїшних дикунів і первісних людий дуже подібні до себе.

Виходить так, що люди з прастарих віків були дуже похожі на теперішних дикунів, а сучасні дикуни Австралїйцї, мешканцї Огненної Землї, Бушмени живуть ще і нинї так, як жили первісні люди. От чому сучасних дикунів називають „первісними людьми" і чому по житю нинїшних диких людий ми можемо судити о звичаях і обичаях тих людий, що заселювали землю перед тисячами лїт.

III. ПЕЧЕРНИЙ ЧОЛОВІК.

Познакомім ся близше з тим, як жив первісний чоловік. Возьмім спочатку первісних людий Европи то є тих, котрі мешкали на просторах нинїшних нїмецьких та французьких земель.

Перед нами початок людського житя в Европі — ті часи, коли вперше зявив ся тут чоловік. Він не мав тодї инших домівок крім тих, які дала йому сама природа, а такими мешканями-криївками були печери. Але і печери не легко було здобути тодїшному чоловікови. З часта звірі мали до них претенсії — і поселювали ся в печерах то вовки, то гієни, то великі люті медведї. Тому то прастарим мешканцям Европи приходило ся зводити з тими звірятами борбу, убивати або проганяти їх з печер, щоби самими стати хазяїнами житла.

Так чи сяк здобував чоловік печеру і зимував в нїй, а на лїто ставив собі шалаш із звірячих скір, подібний до тих, в яких і до нинї проводять лїто північні народи Азії і Америки то є Ескімоси і Самоїди.

Не одно таке житло печерного чоловіка — ся назва цїлком для него відповідна — заховала ся по нинїшний день. Зайдїм до одної з печер, а то що знайдемо в нїй, розкаже нам подрібно про житє-бутє свого давного, дикого мешканця. Печера висока і простора в нїй свобідно могла помістити ся хочби і велика рдина печерного чоловіка.

Дно єї усїяне кістками звірят, на котрих полював чоловік, щоби здобути собі поживу. Ту валяють ся кости мамута (волохатого слоня), рена, дикого коня, дика, печерного медведя, зубра, оленя і дикого кота, кости пірнатої дичини і ріжнородних риб. Серед тих костомах трафляють ся точені роги оленя, черепи і нижні щоки медведя, проверчені зуби; там дальше останки паленища — купа обгорілого та обкопченого каміня, уголь, попіл, кусні обгорілого дерева.

1. топір; 2. колотушка; 3. мотика із оленячого рога; 4, 5. 6. молоти-топори; 7. 8. камінні долота; 9. камінна мотика в оправі із оленячого рога і дерева; 10. 11, 12, 13, 14, 15 і 16. камінні наконечники копій і стріл; 17. камінна голка.

А от і знаряди з каменя і кости — нескладні камінні ножі, пили з кременя, скребачки, камінні топори, наконечники стріл і копій та кістяні шила, голки і гарпуни.

Що говорить вам та печера і увесь знайдений в ній хлам? Яку картину житя малює перед вами? Чи

можете ви представити собі спосіб житя печерного чоловіка? Здаєть ся мож, але для того треба порівнати знайдені предмети з подібними знарядами нинїшних дикунів. Таке порівнанє поможе вам з'образити житє печерного чоловіка повнїйше і яснїйше. І дїйсно знана се річ, що дикуни з острова Цейльона покидають на зиму лїсисті рівнини і поселюють ся в печерах серед скал; таксамо і многим племенам Африки служать печери замість домів, яких вони не вміють будувати.

Дальше камінні знаряди печерного чоловіка дуже похожі на знаряди теперішних дикунів з Австралії і Огненної Землї, а знайдені в печері кістяні ігли, шила та гарпуни цїлком такі, які подибаємо тепер у Ескімосів, Ляпляндців і инших північних народів. Отже можемо догадувати ся, що і житє печерного чоловіка було похоже на житє нинїшних дикунів.

Перенесїм ся думками в ті давно-минулі часи, коли в Німеччинї і Франції замість нинїшних Французів і Нїмців жили т р о ґ л ь о д і т и то є печерні люди.

Перед нами простора печера. При входї лежать великі каменюки, ними затарасовує печерний чоловік вхід до своєї печери на ніч, підчас сильних морозів чи небезпеки, — се наче двері. В печері темно — лише невеличку частину осьвічує огонь, що палає в кутї на каміннім огнищу. Кругом огня гурток людий. То жінки і дїти. На дворі великі морози і тому закутанї вони в звірячі скіри. Одна з жінок порає ся коло огнища — певно приготовлює обід; друга шиє одежу зі скір. У неї в руках ігла з лебединої кости, кістяне шило, а замість ниток тонкі, скручені жили оленя; ними зшиває вона скіру. Другі жінки і дїти гріють ся біля огня, в печері дим і чад. На земли денеде розстелені звірячі скіри — то їх постелї, а попід стїну поскладані ріжні знаряди необхідні до мисливства і риболовлї — одниноких занять печерного чоловіка.

Про управу землї та годівлю худоби він не має понятя. Жадних домашних звірів у него нема, нема

навіть псів, котрі тілько прислуг віддають чоловікови підчас ловів. Але деж мущини сеї домівки? Чим вони занимають ся? Їх трох стоїть недалеко входу печери та збирають ся на лови. Який дивний їх вигляд! Всї вони одїті в скіру, шерстию на верх. На однім з

Мешканцї острова Цейльон, в Азії, що й досї жиють перед-історичним житєм, не мають хат а криють ся по лїсах та печерах. Запинала дали їм чужі, культурні люди.

них скіра печерного медведя; він влїз в ню руками і ногами і навіть на голові сторчить скіра з голови медведя, якби яка шапка.

З далека можнаби взяти сего мисливця за медведя, що звів ся на задні лапи.

В руках у него довге деревляне копіє з наконечником із кременя, а через плечі висить великий кремінний ніж і камінний топір.

Другий одітий в скіру дикого коня; в руках у него лук з тятивою з оленячих жил, а за плечима грубий скіряний мішок з стрілами, до котрих прикріплені вістря з кременя і кости. Третий в своїм дивнім строю нагадує оленя, на нім одежа з оленячої скіри. В руках у него грубезна ломака, котрою він майстерно орудує. У всіх трох повішані на одежи зуби диких коний або щоки диких котів. Щож се — прикраса чи талїзман, що охороняє від пригод і приносить щастє на ловах?

І нинї много дикунів носить намисто з зубів, нанизаних на шнурок, або прикріпляє ріжні звірячі кісточки, думаючи, що вони відвернуть від них нечисту силу, охоронять від слабости, або і принесуть щастє.

Те саме роблять і наші забобонні люди надїваючи на себе щось проти „уроків" і т. п. — В такій одежи, в якій бачили ми наших ловців, мож легко підкрасти ся до звіряти — та справити ся з ним не легко. Приходить ся вживати кола і копія, стріли і топора, а також звичайного каміня. Особливо тяжке польованє на печерного медведя. Найлекше заманити його в закриті галузєм ями, а потім забивати на смерть камінєм. За те, як лови вдадуть ся, то печерний чоловік вертає домів тягнучи за собою великого оленя, або обвантажений дрібною дичиною, заяцями, качками, воронами та щурами. Треба наперед здерти з оленя скіру — що і роблять вони ножами та скребачками, зробленими також з рогів оленя. Тодї тягнуть жінки та дїти цїлого оленя в печеру і кладуть на плиту. У всїх лиця задоволені і оживлені в надії смачного обіду. Оден з ловців бере з землї велику нижну щоку медведя закінчену клом і зачинає розрубувати звіря на части; медведяча щока — дуже добрий інструмент до патрошеня та розрізуваня добичі. Тимчасом другий розрізує жили оленя і випускає кров до начиня — зробленого з черепа якогось звіряти. Таких черепів-горшків в печері кілька, треба їх на воду та

на сьвіжу кров, що вважає ся в печері дуже смачною стравою.

Вкінци добича розділена на части і сімя печерного чоловіка бере ся до їди. Наперед розкривають череп та виїдають мозок — також великий присмак.

Дикун-ловець.

А як мясо відділене від кости, то всї хапають за великі кости, розбивають їх і висисають шпік (кістний мозок). Але правдивого обіду ще не було. Готовлять його жінки. Накладають на розжарену плиту кавалки мяса і обертають його тонкими, острими кістками. Всї

чекають на смачну печеню, а кому не стає терпцю ждати, то ріже собі тимчасом по кусневи сирого мяса. Наївши ся доволї наші „троґльодіти" сплять, а попіспавши опять їдять або знову збирають ся на лови чи на рибу.

Несуть убитого тапіра.

Риболовля — то улюблене занятє печерного чоловіка. До того має він гарпуни, остроги та гачки — всьо з кости або рога.

Так на мисливстві, риболовли, борбі з дикими звірятами, на їдї і приладжуваню всяких потрібних зна-

рядів сходило житє печерного чоловіка. Невеселе було те житє! Невпинна борба з природою, цілковите неумінє числити ся з її силами, житє в бруді і задусі печери — щож ту веселого? Печера — бачиш — захист непевний; нині вона твоя, а завтра дивиш ся — присвоїв собі єї печерний медвідь чи гієна та ще і дітий твоїх поїв. Лови — також непевне средство прожитку. А хатна обстанова печерного чоловіка, а сьмішна та невигідна його одежа? А ті нужденні відламки кременя, котрі служать йому і замість ножів і замість стріл та копій? Біда тай тільки...

IV. КАМІННИЙ ВІК.

Ми довідали ся, що печерний чоловік готовив свої знаряди і оруже переважно з каменя; о металях, міди і зелізї він не мав ще жадного понятя. Від часів печерного чоловіка минуло много століть доки чоловік додумав ся виробляти ті предмети з металів. Цілий той час, в якім люди вживали камінних знарядів називає ся камінним віком. Печерний чоловік був отже чоловіком камінного віку, однак сей камінний вік ділить ся на: старий камінний вік і новий камінний вік. Печерний чоловік жив в старім, давнійшім віці. Його камінні знаряди оброблені дуже грубо і цілком не відзначають ся красою, се по просту відповідно облупані відламки кременя. Пізнійше в новім камінним віці виробляли люди ріжні предмети більше штудерно; они вигладжували їх і обточували та старали ся надати їм не лиш більше практичности але і більше краси. Чоловік нового камінного віку стояв висше від першого не лише задля способу вироблюваня знарядів. Правда і він за приміром свойого попередника часто поселював ся в печерах, але треба припускати, що він умів уже будувати домівки із дерева, каменя, торфу і инших матеріялів. На жаль наука покищо мало знає про ті будівлї; за те до наших часів доховали ся розвалини могил і склепінь, в котрих люди ново-камінного віку хоронили своїх помер-

ших, заховали ся кургани з камінними гробницями, а навіть великанські памятники, котрі ставлено в ті часи над могилами вождів.

Кремінні знаряди до добуваня огня.

Внутр таких гробниць, курганів і склепінь знаходжено людські кістяки, а біля кістяків ріжнородне оруже і домашні начиня. Коли приглянути ся тим предметам, сейчас видно як далеко поступив наперед чоловік того часу в порівнаню з троґльодітом. Ножі, пили, долота, топори, наконечники стріл і копій — всьо зроблене більше майстерно і гарно вигладжене.

Серед знарядів лучають ся вже і черепки глиняної посуди, а часом і цілі начиня з випалюваної глини.

Декотрі з тих начинь зроблені дуже гарно, хоч видно, що роблені вони в руках; гончарський круг, при помочи котрого тепер виробляють глиняну посуду, ще не був тоді звісний.

Знаряди з часів камінного віку.

Коли істнували тоді горшки з випалюваної глини то треба припускати, що чоловік нового камінного віку умів вже варити страви, що не мож сказати про печерних людий, котрі, як ми чули вже, припікали мясо на камінних плитах, або прямо в попелї.

В гробницях нового камінного віку знайдено і ріжні предмети прикраси, як пацьорки, намиста, зроблені з янтаря (бурштину) і агату, кости або проверчених зубів ріжної звірини. Цікаве то, що находить ся богато зубів із собак. Видко, що в ту пору пес став ся вже домашним звірятем. Спочатку помагав він чоловікови на ловах, а при кінци ново-камінного віку мав і нові обовязки: стеречи стада домашних звірят, бо в ті часи успів вже чоловік заосмотрити ся

помічними звірятами — у него була рогата худоба, свині, а навіть, як припускають і коні.

Великі нагробні памятники з великанських каменів відкривають нам дещо нового з житя тих людий. Щоби поставити такий памятник, треба було спільної праці многих людий.

Чиж міг печерний чоловік-бродяга поставити щось подібного? Здаєть ся, що під ту пору, як первісні люди почали здвигати кургани і памятники над могилами своїх співплемінників, жили вже громадно, а їх орґанізованими громадами управляли якісь патріярхи — старшини чи вожди.

В поодиноких племенах були вже звичаї і порядки, яких всі співплемінники мусіли придержувати ся і виповняти. Які були ті порядки — трудно тепер сказати.

Тепер хочу розказати вам те, що є звісне про житє наших предків то є тих людий, котрі замешкували простір нинїшної України і Росії. На берегах Дніпра, Волги, Оки і инших рік знайдено в наносних покладах останки камінних та кістяних знарядів і начинь печерного чоловіка, а викопки з декотрих місцевостий полтавської та володимирської ґубернії показують, що ту на Україні були найстарші людські оселї. Давні то вже часи. В ту пору на Руси було так зимно, як тепер в північній Европі, або в Сибірі. Дикий кабан, північний олень, печерний медвідь і волохатий слонь-мамут — от компанїя, з якою приходило ся жити нашому предкови. На них він полював, одягав ся їх скірами та живив ся їх мясом тай від них таки поживав часто смерти. Убоге і незавидне було його житє. Домашних звірят ще не мав, а ціле його житє проходило на мисливстві, риболовли та готовленю знарядів. Та і в тім не відзначав ся він особливим талантом. Його кремінні знаряди так само незугарні як знаряди печерних людий Франції чи Німеччини. Найрадше поселювали ся тоді люди в ярах, близько води і близько лїсів, повних диких звірів та там де знаходив ся кремінь, потрібний на знаряди. Минали сотки, а навіть

тисячі літ і надходила нова доба — ново-камінний вік з гладженими камінними знарядами. Але він не відразу настав, бо в природі все поступає поволи без наглих перемін. Люди по давному перебували в таких місцевостях, де можна було занимати ся мисливством та риболовлею.

Польоване на мамута.

Великі звірі — мамут і носоріг подибували ся чим раз рідше та за те кабанів, медведів, вовків і турів було по давному — богато. На них то полював чоловік новокамінної доби та приносив з ловів щораз то більше добичі, бо мисливські знаряди трохи поліпшили ся. Свої ножі, топори, копія та стріли почали люди чимраз стараннійше оббивати, а навіть обтісувати і обточувати. Рибацькі снасти — острогу та вудку виробляли також майстернійше, а крім того появили ся сіти і скіряні човники, тож річ ясна, що мож було занимати ся рибацтвом з більшим успіхом.

Та се ще не все: прибуло дещо нового і до хатної посуди, бо чоловік придумав спосіб ліпити гли-

няні горшки. Що то були за горшки — не тяжко уявити собі. А зрештою і уявити не треба, можна поглянути, бо між викопками з тих часів лучають ся глиняні черепки, а навіть ціла посуда. Посуда та зроблена невміло, кривобока і зле випалена, хоч видно, що майстер хотів зробити єї як найгарнійше і прикрашував навіть ямочками та цяточками. Хоч горшки були незугарні, але робили своє; в них держали воду, а може вже і страву вміли варити.

А тимчасом роки минали за роками і новий новокамінний вік щораз більше відріжняв ся від старого. Як много всяких змін! Житє первісного чоловіка пішло так дуже на перед! В порівнаню до печерного чоловіка він виглядає і богатшим і сьміливійшим і красшим. Свої знаряди та оруже не виробляє лише з кременя, а уживає і иншого матеріялу прим. лисківця, лупака і т. п. Знаряди стають щораз більше вигладжені і пригідні до роботи. Дотепер знані знаряди стають все ріжнороднійші, а до них долучають ся нові як камінь до розтираня зерна, мотика, точило. З часом навчив ся чоловік вертіти камінь, а провертівши камінний топір чи мотику дороблював до неї державно тай то не все по просту, часом з узорами. Йому вже замало мати вигідні і зручні знаряди, він хоче, щоби вони були і гарні. Длятого і вирізує він на топорищу голову медведя, північного оленя (рена) і т. п.

Замилуванє до прикрас постійно розвиває ся. Погляньмо лише на глиняне начинє, воно зроблене далеко гарнійше як передтим; і форма його більше правильна і узори красші та ріжнороднійші. В вільні хвилї занимав ся чоловік ново-камінної доби різьбою на дереві і кости і виробом ріжних дрібничок. Ковтки, перстенї, кістяні та камінні пацьорки і фіґурки з кости і глини знаходять ся поміж домашними знарядами мешканця новокамінної доби. На просторах України повикопувано богато предметів з тої доби.

Але ви спитаєте, чим занимав ся тодішний чоловік щоденно, як промишляв, щоби прожити на Божім сьвіті? Занимав ся мисливством та рибацтвом як і дав-

нійше. Трудно сказати чи занимав ся він вже скотарством чи ні; учені кажуть, що домашні звірята, особливо рогата худоба появили ся у чоловіка аж при кінци ново-камінної доби. Певне лише то, що в ті часи були вже бодай в деяких околицях домашні пси і то дві породи, малі і великі.

Ще тяжше рішити друге питанє: чи занимали ся мешканці України в новокамінній добі рільництвом чи ні? Правдоподібнійше що ні. Правда, що серед тодішних знарядів знаходить ся сапа (мотика), але її уживали правдоподібно до викопуваня диких коренів, котрими живили ся; був і камінь до розтираня зерна, однак ним могли дробити насіне якихось диких ростин. От і все найважнійше з житя чоловіка ново-камінної доби. Як же далеко стоять від нас люди камінної доби! Они чужі для нас так зі способу житя як і зі способу думаня. А все таки як заглянемо між нинішних дикунів то побачимо, що там до нині панує камінний вік. Який небудь Австралієць, мешканець Огненної Землї чи Ескімо мало чим ріжнить ся від чоловіка ново-камінної доби. Так само ведуть вони кочівниче житє, не мають хат, а мешкають в лїсах під голим небом, в печерах та яскинях, в щілинах скал. Ходять вони або цїлком голі, або в звірячих скірах, живуть з мисливства і риболовства, а знаряди роблять з каміня та кости. Словом начеб стояли перед нами люди камінної доби. Видно, що ся доба ще не скінчила ся на земли. У одних народів вона вже давно минула і видає ся тепер їм дивною, а другі власне доживають її.

V. ЛЮДИ БРОНЗОВОЇ І ЗЕЛЇЗНОЇ ДОБИ.

По камінній настала бронзова доба, а кілька столїть опісля настала і зелїзна доба. Такими назвами означають той час, коли чоловік почав виробляти знаряди вже не з каміня, а з бронзи і зелїза. Однак справа не мала ся так, будьто би камінна доба нагло перестала істнувати, а її місце заняла бронзова доба. Противно зміна камінних знарядів на брон-

зові, а потім на зелїзні ішла постепенно і поволи, довершувала ся протягом цілих віків.

Першим металем, з яким познакомили ся наші далекі предки, було очевидно золото. Знали його вже в камінній добі. Але сего металю знаходили так мало, що могли виробляти з него лише деякі прикраси та і то дуже рідко.

Пізнїйше зачали уживати міди і виробляли з неї не лишень прикраси, але і деякі знаряди. Побіч камінних знарядів почали появляти ся мідяні топори, молотки та стріли. Але мідь показала ся не зовсім практичним матеріялом; се метал досить мягкий і легко стирає ся. Нове відкрите вивело первісного чоловіка з трудного положеня. Він найшов олово.

І сей метал сам про себе нездалий до виробу начиня. Спробували стопити його з мідею і сплав показав ся дуже добрим. Два мягкі металї: олово і мідь перетоплені разом дали знаменитий, твердий і рівночасно дуже легкий до оброблення матеріял. То власне називає ся бронза. Почали виливати і кувати з неї ріжнородні оружа, знаряди та прикраси і загалом всякі предмети потрібні чоловікови в житю. З часом бронзові вироби дуже розповсюднили ся. Однак закорінена привичка давних віків держала ся ще серед тодїшних людий. Рівночасно з бронзовими виробами попадали ся де-не-де топори з гладженого каменя, або наконечники стріл з кременя, кости і міди. З часом стрічали ся они чимраз рідше — бронза заступила їх цілком. Згодом відкрив чоловік і зелїзо та впав на думку виробляти з него ріжні предмети.

Появили ся зелїзні топори, копії і ножі. З часом переконали ся, що зелїзо метал більше пригідний і практичний як бронза і почали виробляти щораз більше зелїзних предметів. Бронзові і зелїзні предмети мали однаковий успіх: і тих і других було досить богато. Здавало ся що бронза з зелїзом борбу провадять, чия, мовляв, візьме верх, хто кого переможе. І стало ся так, як і повинно було стати ся, що зелїзо вийшло з тої боротьби побідно і виперло бронзу на

послїдний плян. Бронзово-зелїзна доба замінила ся на добу зелїзну.

Де і коли зачали люди в перше вживати міди, бронзу, зелїза — поки що не знати докладно.

Напевно знають лиш то, що в ріжних краях і у ріжних народів зміняла ся камінна доба на бронзову, а бронзова на

Вироби бронзової доби.

зелїзну не в оден час. В Єгиптї наприклад вже на шість тисяч лїт перед Рождеством Христа*) знали, що то таке бронза. Значить, що камінний вік вже кінчив ся тодї в Єгиптї. А щож робили тодї по инших частинах землї, хочби в Західній Европі, або у нас? У нас і в Західній Европі панував тодї печерний чоловік, або що найбільше чоловік новокамінної доби. У нас була ще камінна доба навіть і тодї, як в Єгиптї

*) Значить більше, як 7900 лїт тому в зад; від уродженя Христа до нинї більше як 1900 лїт а бронзу знали в Єгиптї 6000 перед уродженем Хр., отже 6000+1900=7900.

вже знали зелїзо, а відкрили його не пізнїйше як чотири тисячі пятьсот лїт до уродженя Христа то є 6400 лїт тому, бож від уродженя Христа 1900, а як додати 1900 + 4500 буде 6400 лїт.

Всї учені кажуть, що камінна доба в Европі закінчила ся найскорше на полудни то є в Італії і Греції. І коли в тих краях була вже бронзова доба, в Середній Европі знали лише камінні знаряди; ще довше задержала ся камінна доба на далекій півночи.

Так само було і з зелїзною добою. Під ту пору, як мешканець полудневої Европи, старинний Грек вимахував збруєю з зелїза, а на заході первісний чоловік Німеччини і Франції вже попращав ся з камінними знарядами і почав обрабляти бронзу — під ту саму пору по рівнинах і лїсах теперішної України і Росії бродили дикі племена, узброєні кремінними топорами і стрілами з кости; припускають, що зелїзний вік почав ся тут не скорше, як 800 лїт перед уродженєм Христа, отже 1900+800=2700 лїт тому.

До річи буде згадати, що на Руси не було осібної бронзової доби. Тут по камінній добі, кажуть учені настала відразу зелїзна. Річ в тім, що в курганах, розкиданих в більшім числї на Україні і Росії знаходять ся переважно зелїзні предмети, а в старших самі камінні; бронзові вироби знаходять ся дуже а дуже рідко. Се і насуває думку, що мешканець тодїшної Руси перейшов відразу від камінних знарядів до зелїзних.

Не будемо подрібно описувати житя-бутя людий бронзової і камінної доби. Треба розказати лиш то, що найцїкавійше.

З чого-ж і як судити про житє тодїшних людий? Очевидно, що так, як судили ми про людий камінної доби.

Учені відкрили і розкопали богато нагробних могил і гробниць з часів бронзової доби. В тих гробницях знайдено множество ріжнородних предметів з

бронзи. З них приходить ся судити про житє і обичаї тодішних людий.

Передівсім знаходили в таких могилах-курганах обгорілі та обсмалені людські кости. Се кости покійника, тіло його спалили, бо у людий бронзової доби був звичай палити трупи померших.

Кости, старанно обчищені від попелу і угля знаходять ся звичайно в начинню з лихо випаленої глини. Побіч костий зброя покійника: гарний вилитий з бронзи, меч в деревляній обтягнутій скірою похві, рукоять прикрашена янтаром (бурштином) і якоюсь блискучою чорною смолою. Крім меча знаходжено і инше оруже: копії з бронзовими наконечниками і бронзові сокири. Часом лежать порозкидувані бронзові прикраси: перстені, ґузики, спряшки від поясів, ланцушки з бренькачами. Отже бачимо, що в гробницях знаходять ся ріжнородні бронзові предмети; всі вони зроблені дуже гарно і майстерно. Людям новокамінної доби ще і не снило ся про такі річи.

Бронзовий меч.

Коли старанно приглядати ся викопкам гробниць, то перш усего впадає в очи множество ріжнородної глиняної посуди. Горшки, миски, чаші і вази зроблені з більшим смаком і стараннійше, як у людий новокамінної доби. Майже всї прикрашені узорами, часом ріжнобарвними. Все се робили руками, бо люди бронзової так як і камінної доби не знали ще гончарського круга*).

В деяких гробницях знайдено кінську упряж прикрашену бронзою, в инших бронзові вудиції, а навіть серп і ручні жорна із каменя. Знайдено також різблене бронзове ведро, на якім вирізбив майстер ці-

---

*) Гончарський круг зачали уживати деякі народи при кінци бронзової доби, инші в зелїзній.

лий ряд ріжнородних фіґур. Сї фіґури представляють житє людий того часу: лови, управу землї, релїґійні і воєнні походи, пироване при співі і звуках інструментів.

Зберім тепер в цїлість все те, на що вказують могильні викопки, а станутъ перед нами звичаї і обичаї тодїшних людий.

Люди сї лучили ся вже в більші гурти-племена і мали своїх начальників. Они занимали ся скотарством і рільництвом, любили мисливство і рибальство, ходили на воєнні походи; в порівнаню до печерного чоловіка з камінної доби жили богато і вигідно; в домівках знаходило ся богато бронзових предметів, яка-така хатна обстанова. Гончарство було у них досить розвинене, так само як і штука виробльованя ріжних прикрас з золота, міди і бронзи; они уряджували торжества і мали якусь релїґію, котра приказувала їм хоронити, або палити мерцїв на кострах та ставити гробницї і сипати нагробні могили.

Як далеко зайшли вже люди з того часу, коли царила камінна доба!

Щож приніс людям зелїзний вік? Передівсїм — цїлий ряд зелїзних знарядів і оружа і се головне, бо дало чоловікови більшу власть над природою, над звірятами і над другими ворожими племенами.

VI. Будівлї на палях.

Щоби образ житя первісних людий був більше повний, розкажу дещо про мешканцїв селищ, збудованих на палях.

Щож то за будівлї на палях і чим відріжняють ся они від звичайних?

Декотрі сучасні дикі народи Африки і південної Америки ставлять свої домівки на водї. В тій цїли вбивають в дно озера недалеко від берега палї; на палях кладуть деревляний поміст, а на нїм зносять хатину. Такі то будівлї звуть ся **озерними**, або **„будівлями на палях"**.

Будинї на пляжі.

Швайцарія, невеличка европейська держава, має дуже богато озер.

В 1853 р. по сухій зимі, понизив ся рівень води в многих швайцарських озерах, тому що ріки, котрі наводнювали ті озера, стали в наслідок посухи мілкими і достарчали менше води. Показало ся вздовж берегів дно озера. Робітники добуваючи в тих місцях намул, наткнули ся на цілу масу глубоко повбиваних палів. Палї були зроблені з дубового, букового, соснового або березового дерева. Ся знахідка зацікавила учених. Почав ся цілий ряд розкопок на тих пбережах. Розкопки ішли успішно, число нахідок зростало і завдяки тим нахідкам, житє минулих літ зарисовувало ся все яркійше і повнійше, словом, якби воскресала стара давнина.

Знайшли ся не лише окрємі, на пів розвалені домівки, але і розвалини присілків, а навіть цілих сіл і місточок, котрі колись стояли серед води на палях, повбиваних в дна озер і в багна.

Коли судити по збруї і домашнім начиню знайденім в часї розкопок то показує ся, що одні з тих будівель походять з камінної доби, другі належать до бронзової, а треті до зелїзної. Так отже з озерних селищ, розкинених по берегах ріжних озер показала ся в цілій повнотї історія первісного населеня Швайцарії.

Колиб ми жили підчас камінної доби, в ту пору як клали хати на палях, то зблизивши ся до одного з швайцарських озер, ми певно побачилиб такий вид: Озеро лежить в гірській околици, окружене прастарим лїсом-гущавиною, котрий аж кишить від дикої зьвірини; жити в такім сусїдстві — не дуже мило. От чому первісний чоловік уважав за розумнійше будувати ся на водї, а не на суши: все таки тут безпечнійше.

На 30—40 сяжнів від берега розсїло ся селище на палях; в нім з двіста окремих хатин. Зроблені они із прутя, обмазані глиною і криті соломою чи шуваром; стоять на деревлянім помостї кладенім на палях і мають округлу, або чотирокутну форму.

Від селища до берега тягнуть ся зводжені містки, котрі на ніч здіймали ся. Межи хатами кошари для освоєних зьвірят.

Кількож то труду коштувало збудоване такого селища! Трудно було рубати ліс на палї, а потім вбивати їх в дно озер. Бож приходило ся рубати дерево камінними топорами. Добре було людям новокамінної доби, бо вони мали бодай острі, добре виточені камінні топори з топорищами, а первісний чловік мусів вдоволяти ся грубо-оббитими камінними сокирами.

Як-жеж виглядають ті хати? Нескладно збиті, низькі двері провадять до середини. Обстанова в хатчині не особлива, але всеж ріжнородна в порівнаню з тим, що бачили ми в домівці печерного чоловіка Німеччини, Франції чи Руси. В кутї хатчини камінне огнище, на котрім вічно тліє огонь. Недалеко від огнища нескладний деревляний стіл, а коло него ковбиці, або яка-така незугарна лава. На столї стоїть трохи глиняної та деревляної посуди. Між деревляною посудою стрічаємо черпаки з ручками і ложки. Аж дивно, що і то мож було виробити при помочи таких немудрих знарядів, як кремінний ніж, камінний молоток та долото з кости. На одній зі стін видніє всьо то знаряде, ріжної форми і величини з рукоятками з оленячого рога. Тут же лежать в кутї ріжні господарські знаряди: мотика, топір, довбенка, ручні жорна до дробленя зерна, камінна ступа і гарпуни з кости і рога. На другій стіні розвішена збруя: копіє, кістяні кинжали, лук з стрілами.

Загляньмо тепер до комори. Тут всякі припаси; скіряні міхи наповнені зерном, пшеницею, житом, ячменем. Але крім мішків стоять ще купи сирої і сушеної риби, диких груш і яблок, їдомі корені і т. и.

Перед хатою розвішена сіть, а на воді при краю деревляного помоста лодка видовбана з грубого кльоца. Таке хазяйство і домашні скарби мешканців водних селищ. Камінні знаряди і зброя та одіж зі скір сьвідчать, що се люди камінної доби. Але вони не бродяги-мисливці, не беззахистні кочовики промиш-

Се осілий народ, хоч і занимає ся головно скотарством. Вже перші оснуватели будівель на палях на швайцарських озерах з часів камінної доби були по сути скотарським народом і мали всілякі домашні зьвірята.

Були у них коні, вівці, кози, корови, свині і собаки. Але вони трудили ся також управою землї, знали і сіяли ріжні роди збіжа. Крім того занимали ся мисливством і риболовлею та вживали плодів диких ростин.

Пригляньмо ся другим селищам з бронзової доби. Мешканя деревляні, просторнїйші, більше тревалі і гарнїйші від тих глиняних лїпянок, в котрих коротав свій вік чоловік камінної доби.

Обстанова далеко богатша і ріжнороднїйша. Видко, що мешканцї о много випередили своїх предків в ремеслах, в обичаях і загалом в цїлім складї житя. Камінних знарядів вже не знайдете, їх місце заняла бронза. Тодїшні Швайцарцї дуже вміло виробляли бронзові знаряди, посуду і прикраси. Які гарні у них мечі і ножі, або нараменники, ковтки і спряжки. А глиняну посуду і рівнати не мож з тяжкими і незугарними горшками камінної доби. Видко, що мешканцї надводних будівель з бронзової доби жили богато і мали не лише предмети конечно потрібні, а і ріжні прикраси, предмети рідкости. Маємо на думцї богатших людий, бо бідаки і тодї вже були і жили много гірше від богачів.

Між ріжнородними дрібничками-прикрасами стрічають ся з рідка зелїзні предмети. Їх цінили на рівнї з золотим. Очевидно, що зелїзо було в ту пору вже звісне, але було його так мало і з таким трудом видобуте, що мало таку цїну як золото.

З часом обставини змінили ся і по бронзовій настала зелїзна доба. Зелїза стали вживати на всякі знаряди працї і до домашного ужитку, а з бронзи робили прикраси, так, як і тепер у нас. Гарні сьвічники, лямпи, хрести роблять з бронзи, а плуги і сокири з зелїза.

ляючі на себе мисливством та риболовлею, а осілі горожани селищ.

Щоби скінчити про чоловіка надводних селищ згадаю ще кілька слів про його одежу. Поруч одежі зі скір стрічаємо одіж із грубого льняного полотна. Отже первісний Швайцарець і на сім поли зробив великі успіхи.

Щож ми довідали ся і що нового дало нам оповідане про будівлї на палях?

Будівлї на палях, построєні дикунами острова Нова Ґвінея.

Пізнали ми передівсім, що первісна культура кождого народа починала ся камінною добою, за котрою майже все ішла доба бронзова, а відтак зелїзна.

Історія первісних людий Швайцарії потверджує все то як найлїпше. Розкопи по берегах швайцарських озер дуже наглядно показують, що колись, тисячі лїт тому назад, населенє Швайцарії переживало камінну добу, котра змінила ся в бронзову, а в тих

самих місцях, де люди вживали бронзових предметів появили ся пізнійше зелізні.

Потім довідали ся ми, що камінна доба на ставала в ріжних країнах не рівночасно і тягнула ся у поодиноких народів не однакове число віків.

Підчас того як в одній країні панувала виключно зелізна доба, в другій бронзова лише що зачинала ся, а мешканці третої все ще вживали лиш кремінних та кістяних знарядів.

Вкінци довідали ся ми ще, що камінна доба, так само як бронзова або зелізна в ріжних краях і народів проходила не однаково. Не мож сказати, щоби всї народи камінної доби були виключно народом мисливським і не мали жадного понятя про скотарство або управу рілї.

Правда, кождий нарід зачинав від того, що занимав ся ловами на зьвірів і риб і так себе годував, але пізнійше житє одних ріжнило ся від житя других. У одних підчас камінної доби не було жадних домашних звірят, другі знова успіли вже привчити собаку і розвести рогату худобу, а треті занимали ся не лише скотарством, але і рільництвом.

VII. ОСЕЛЇ І БУДІВЛЇ У СУЧАСНИХ ДИКУНІВ.

Все що говорило ся дотепер о первіснім чоловіцї цїлком не вистарчає, щоби можна судити про його житє і звичаї.

Якеж було його родинне і громадське житє? Як обходив ся він з своїми родичами, жінкою, дїтьми? В що вірив і кому покланяв ся? До кого молив ся і приносив жертви? Як поясняв він собі такі явища природи, як грім, блискавка, землетрясенє, буря, вихор, затьмінє сонця і місяця? Що думав він про житє і смерть, про душу і безсмертність? Питань, як бачите — цїла копа, а памятники старої минувшости, або цїлком мовчать, або відповідають на то коротко і не ясно.

Раді-нераді мусимо приглянути ся житю сучасних дикунів. Таж такими дикунами були і ті люди, що жили в камінній добі. Значить, що житє нинішних дикунів розкаже нам много такого, чого не говорять старинні памятники.

Передісторична печера в Дордонь у Франції, в якій ще и нині мешкають люди.

Погляньмо де і як живуть теперішні дикуни. Таж знати се — річ цікава.

Між дикими племенами є і такі бездомні скитальці, котрі не ставлять собі жадних домівок. Ніч проводять де небудь в лїсї під голим небом, або шукають криївок під навислою скелею чи то в печері. Так приміром дикуни з декотрих островів Великого Океану ідуть ночувати на морський беріг, де они під якоюсь навислою скалою випорпують в піску яму на леговиско, а чорноскірі Бушмени, мешканцї Африки, криють ся по гірських печерах.

Житло Австралїйця.

Найпростїйшою домівкою, яку ставить собі дикун є шалаш з галузя. Такий шалаш то скорше заслона від вітру як правдиве мешканє. Така заслона повинна охороняти від вітру і дощу огонь; огонь кождий дикун високо цінить, бо приходить ся його добувати з великим трудом. В роскішних лїсах Бразилії, де так богато великолистих пальм, ослонює дикун розложений огонь заслоною довгою на кілька стіп, зробленою з пальмового листя. А в Австралії роблять дикуни такі загородки з повтиканих в землю галузок дерев або кори. З часом додумали ся дикуни, що як поставити заслону з великого пальмового листя в округлім виді,

а вершки нагнути і позвязувати, то мож і самому сховати ся перед дощем чи бурею.

Так повставали у деяких народів перші мешканя — колиби, що хоч і були нетревалі і невигідні, зроблені з листя чи кори, але все таки були яким таким захистом. Такі колиби стрічаємо у дикунів Америки, Африки і Австралії.

Житло Огнеземельця.

Убога хатчина мешканця Огненної Землї (в полудневій Америці) поставлена в півкруг з жердок і галузя, повтиканого в землю. А знова одно індійське племя робить свої „віґвами" з галузя, а з верха обкладає корою. Инше індійське племя робить свої шалаші тревалїйше; колибу збиту з грубих палів обмазують глиною, або обкладають дернем. А мешкане ще иншого індійського племени і не виглядає на стале мешкане, а скорше на движиме шатро — похоже на те, яке жовнїри розпинають в часї маневрів. Таке шатро складає ся з дручків, обтягнених зверха рогожою, або скірою з буйволів. І так деякі дикуни ставлять лише заслони від вітру, инші партачать які такі колиби,

Літна стоянка Індіян.

а ще инші додумали ся робити шалаші та движимі шатра.

Річ ясна, що всї ті домівки мало тревалі; зрештою зрозуміло чому так. Кладуть їх такі племена, що ведуть кочівниче житє. Сегодня вони тут, а завтра дивиш ся, а вони полишали свої колиби і потягли в иншу околицю в погони за добичею чи за ворогом. Виходить, що їм і не треба добрих, тревалих будинків, тому і не научили ся они лише ставити свої домівки.

Ті дикі племена, що не кочують, а ведуть осїле житє мають будинки нераз і не гірші від наших старих, сїльських хат. Осїле житє провадять найбільше розвиті дикуни. До таких належать деякі червоноскірі індійські племена, що ще в минулім столїтю заселювали Америку, а тепер майже вимерли.

Хата Індіян в Алясцї.

Сї племена клали собі чотирокутні, деревляні хати. Ставили їх із деревляних ковбиць і поперечних бальків і покривали липовою корою. В однїй зі стїн був отвір, заслонений корою, замість дверий.

Насеред хати безнастанно горів огонь, а дим виходив через отвір в стрісї — так якби у нас в курних хатах. Кругом огнища не високо від землї були поприбивані дошки, на котрих сидїли і спали. На ніч застелювали ті дошки скірами або рогожами. А як котрий Індіянин наплїв богато рогож, або настріляв бо-

гато буйволів чи иншої великої звірини то і цілу хату вибивав скірами або рогожами.

В тих околицях де нема ліса, кладуть дикуни свої домівки з каменя, або ліплять з глини і дерня. Так

Хата Маорійця в Новій Зеляндії.

роблять свої хати прим. Австралійці, накладуть каміня, нічим не зліпляючи його, прикриють з верха чим попаде і є вже ціла нехитра будівля.

Пара Кафрів перед своєю домівкою.

Вкінци декотрі дикі племена Африки, полудневої Америки і таких великих островів, як Борнео і Нова

Ґвінея будують свої мешканя на воді, так як первісні мешканці з над озер Швайцарії. Напів дикі народи далекої Півночи: Ескімоси, Ляпонці, Чукчі і Самоїди роблять свої ліпянки не з глини — а з снігу, або кладуть хати із брил леду. З середини вибивають таке мешканє скірами білих медведів, фок або моржів і вистелюють мохом. Посеред снігової ліпянки стоїть кіль-

Могила бронзового періоду (в Німеччині, побіч невеличкої твердині).

ка каменів, на котрих горить ватра, а часом і того нема, то доводить ся класти огонь — просто на леді.

Нам здавалоби ся, що там мусить бути трошки зимно; може і вони волїлиби трохи теплїйше, але з чого зроблять ліпшу хату, коли задля зимна там не

ростуть дерева, а каміне хоч і є десь в земли, то глубоко під вічним снігом і ледом.

Нема потреби говорити про всї роди домівок, які ставлять собі дикуни. І того, що вичислено досить, щоби знати як мешкають дикі люди. А знаючи се, можемо собі представити, як жили наші предки много століть тому.

Курган.

З того часу, як чоловік научив ся добувати огонь і поняв яке то велике добро мати його все під руками, зачав дуже зберігати огонь. В печері чи в хатинї, в шалаши чи на отвертім воздусї — всюди мусів первісний чоловік журити ся і думати про огонь. Щоби не дати вітрови чи дощеви гасити огонь зачав він — так як теперішні дикуни — ставити заслонки з листя і галузя. Ті заслони перетворили ся з часом в колиби, а далї в шалаші і хати.

Про огонь мали дбати звичайно жінки. І нинї майже у всїх диких племен клопочуть ся тим жінки. Мущини майже увесь день проводять поза домом: по-

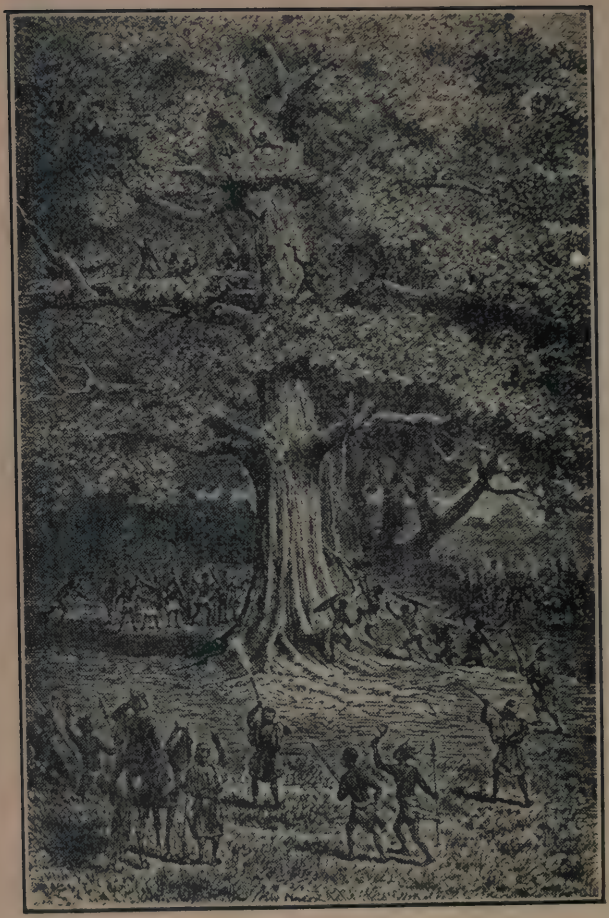

Житла дикунів на деревах.

люють на звірів, ходять ловити рибу, або воюють з ворожими племенами. А жінка лишає ся дома і веде своє хазяйство. Найбільшим клопотом було допильнувати огонь, аби ніколи не згас.

Правдоподібно жінка придумала ставити заслони коло огня. Потім зачала робити ті заслони висші і ширші, щоби не лише огонь але і себе та діти охоронити перед вітром і дощом. Она, а не мужчина, почала ставити колиби і шалаші. Она відкрила штуку ставити домівки і робила їх доти, доки мущина не уважав потрібним помочи її, а потім не взяв сего на себе.

Хто кладе шалаші у нинішних диких племен Африки? Жінки. Хто ставить зимові і літні мешканя у Ескімосів та розпинає скіряні шатра у Індіян? Також жінка. А хто розставляє і звиває кібітку (юрту) у напів диких кочовиків Кіргізів? Все жінки. Так є у теперішних диких людий, так було і у наших далеких предків, як они лише що дійшли до тої думки, щоби ставити домівки самим, а не конче шукати природної криївки, ями чи печери.

А як так, то безперечно, що жінка зробила людству велику прислугу. Штука будівнича — то діло її рук.

VIII. ЯК ДИКІ ЛЮДИ ПРИКРАШУЮТЬ СЯ?

Люди камінної і бронзової доби любили прикрашувати свою зброю і носили ріжні прикраси: пацьорки, нараменники, перстені. Нинішні дикуни ще більше дбають про прикраси. Смаки у ріжних диких племен ріжні і кожде з них по свому розуміє що красне, а що ні.

Чорноскірий думає, що найкрасша краска лиця — чорна; на його думку білоскірий Европеєць мало чим ріжнить ся від малпи, або чорта. Чорта представляє він собі білим, а не чорним як уявляємо собі ми. Червоноскірий Індіянин думає, що і біла і чорна краска лиця не гарна, а червоно-бура скіра — от то дійсно краса!

Безбородий Маляєць, мешканець Маляйського півострова, що лежить в Індийськім океані, уважає бородатих людий виродами; а бородатий Австралієць гордить ся своєю бородою та цінить її високо і не розуміє, як можна вважати гарними безбородих людий. Словом — кождий розуміє красу на свій лад. Але мало того. Кождий дикун не вдоволяє ся тим, що дала йому природа, а старає ся по свому прикрасити.

Звісна річ, що дикі люди з зимних країв носять одежу із звірячих скір, а мешканці горячого підсоня ходять цілком голі. Ті, що одягають ся в скіру, прикрашують одежу, а ті, що ходять голі, малюють свою скіру ріжними красками. Яркі краски — червона, жовта, зелена, а також біла і чорна найбільше подобають ся їм. Декотрі Індіяни щодня малюють лице червоною краскою, а по цілім тілі виводять ріжнобарвні узори. Декотрі Австралійці малюють ціле тіло в білі і червоні паси. До крашеня вживають червоної та білої глини і вугля, або ростинних красок. Мешканці Огнистої Землі малюють лице червоною і чорною краскою, а довкола очий обводять круг із білої барви. Всьо то на думку дикунів дуже гарно і заслугує на похвалу.

На декотрих островах Великого Океану звичай малювати тіло, а особливо лице, дуже розповсюджений. Не оден дикун, що уходить за найкрасшого парубка має одну половину лиця помальовану цеглясточервоною, а другу зеленою краскою. Там, де обі краски сходять ся, рисує він білу лінію, котру тягне здовж грудий і живота, а на право і на ліво від тої лінії рисує по цілім тілі дивовижні узори. Щож дивного, що співгорожани величають його красуном.

Знова у иншого завернигoлови лиця і брови намальовані білою краскою, наче вапном, у третього брови червоні, а на чолі чорне колесо і т. д.

У нас часом якийсь хлопчина-вітрогон намаже ся саджою, щоби удавати цигана чи чорта і сьмішити людий, а дикун трактує справу крашеня лиця цілком поважно він хоче бути красшим від других або перелякати ворога в часї бою.

Декотрі дикуни ще і нині вибираючи ся в похід так малюють своє тіло і лице, щоби виглядати як найстрашнійше і нагнати на ворога страх вже самою появою.

Дикі народи знають ще оден спосіб прикрашувати своє тіло. Они наколюють своє лице, руки і ноги або надрізують і то в якісь узори. Очевидно що на прорізах роблять ся ранки і виступає кров. Тоді втирають дикуни в ті рани ріжні краски, а по загоєню лишають ся на місци ран ріжнобарвні знаки, котрі вже ніколи не стирають ся.

Се очевидно справляє богато муки і терпінь, але дикун всьо готов знести, навіть найтяжші болі, аби лиш пишати ся перед своїми товаришами ріжнородностию красок і узорів на своїм тілі. І треба признати правду, що декотрі з дикунів дійсно дуже гарно помальовані. Які то фіґури, рисунки і узори не виписують они на своїй скірі! Замітне те, що мужчини ні раз не уступають жінкам, а в декотрих племен пристрасть до всяких прикрас далеко більше розвинена у мущин, як у жінок.

Подивім ся якіж то ті прикраси? Лице мешканця Алєутських островів[1]) ціле подрапане, а ріжнородні фіґури на їх лици і тілї представляють птиці, чотироножні звірята і ростини та суть виконані яскравими барвами. Фіґури досить неправильні, але не мож сказати щоби були негарні. А знова жінки з острова Мадаґаскар[2]) виколюють на своїх руках і грудях майже такі узори, як і вишивки на наших сорочках, а кругом шиї зроблений той взір на подобу обшивки. А дівчата з одного острова Полїнезії[3]) так зручно наколюють і запускають красками своє тіло, що скіра виглядає, якби була покрита делїкатною коронковою тканиною. Кількож то праці і терпінь коштує така прикраса! Але треба було в імя краси зносити ті болї,

---

1) Алєутські острови тягнуть ся луком від Камчатки то є північно-східної Азії до Аляшки в північно-західній Америці. 2) Мадаґаскар — великий остров на схід від полудневої Африки. 3) Полїнезія — острови на схід від Австралії.

яких зазнавала в часї випалюваня і виколюваня узорів на скірі. Особливо болючим є татуованє[1]) уст, але і то перенесе кожда красуня, щоби потім товаришки не насьмівали ся, що у неї червоні уста. Мати червоний, значить ніяк непомальований рот — то для дея-

Дївчина африканського племени: Кафри.

ких дикунів правдива ганьба. Видко, що французка пословиця: „треба терпіти, щоби бути красним", придумана не лиш для европейських пишних „краль", але і для „диких красавиць".

---

1) Татуувати значить по їхньому видрапувати узори на скірі.

Визначні люди зпоміж диких племен, вожди чи начальники виписують на своїх лицях і цілім тілі дуже штудерні узори, щоби відріжнити ся від простої товпи. Як дивити ся на образ такого дикуна то здає ся, що то такий одяг на нім, а то барвисті узори виколені на його скірі.

Жінка бразилійського племени: Ботокуди.

Охота до прикрас і ріжнородних уборів показує ся у дикунів так сильно розвиненою, що они готові калічити своє лице на ріжні способи, щоби лиш подобати ся своїм односельчанам.

Не щадять они собі болю і калїчать щоки, ніс, губи, зуби — щоби лише догодити моді та дивним понятям про красу. Одні обпиловують собі зуби і красять на жовту, сину чи зелену барву, другі продївають через ніс мідяне кільце, кавалок дерева або кости, а инші встромлюють в уха великі мідяні ковтки або деревляні кружки, похожі на затичку від бочки. Декотрі проколюють діри в щоках, на обох лицях по одній і вставляють там дорогий камінь, або блискучу бляшку. Инші знов пробивають кути уст і встромлюють туди пестрі пера папуґи чи иншої якої птиці. Шкляні намиста, нашийники з ріжнородних мушель, дрібних кісточок і зубів, зелїзні і мідяні нараменники, кавалки яскравих тканин, ленти і ланцушки, ріжнобарвні пера птиць — все се скарби, які кождий дикун хоче мати, щоби надати собі принадний вигляд.

Не мало клопоту мають дикуни із своїми зачісками. Кожде племя і на се має свою моду. У них істнує мода навіть на форму самої голови. Одному на приклад подобає ся голова подібна до редькви оберненої хвостом до гори, а другому така якби редьков в низ обернув і відповідно до вподоби мудрує дикун над тим як надати малим дїтям бажану форму голови.

Звісно-ж, що голові малолїтка можна надати таку, або иншу форму, як здавлювати її тїсними опасками і лещетками. Стиснена голова дитини росте неправильно, вироджує ся і вкінци принимає такий вигляд, який бажає надати її батько.

Але що иншого форма голови, а що иншого гарна зачіска. Многі дикуни чешуть ся так кумедно, мов би народно робили то на сьміх а не задля краси. Однак вони думають інакше. Декотрий джиґун трагить на зачіску кілька днів, маже волосє глиною, або ляком, щоби лиш счудувати других незвичайною формою своїх уплетів. Він напр. обголить пук волося, котре фарбує на червоно. Або закрасить волосє на яку небудь ярку краску а потім поскручує в довгі, сторчачі і повигинані на всї сторони космики — наче огненні язики. Так на його погляд красно.

Але і наші міські красавиці збивають на голові волосє, якби копицю сіна, спинають його гребінцями і роговими шпильками та перевязують золотою стяжочкою, а індійська, або австралійська красуня встромлює в волосє яскраве пірє з папуги, переплітає його намистом з ріжнобарвних мушель, чи то металевими обручами.

Жінка полуднево-західно африканського племени: Гереро.

А що до нараменників і перстенів, то дикуни певно перевисшили нас. Ні одна із наших дівчат, хоч як любить чепурити ся, не згодилаби ся носити тілько перстенів і нараменників, як се роблять дикуни.

Оден знаний подорожник Лівінґстон, оповідає, що жінка начальника одного племени з полудневої Африки, мала по вісімнайцять спіжових обручів, загрубшки на палець, на кождій нозі, а крім того попри мі-

Маориєць, мешканець Нової Зеляндії.

дяні кільця під кождим колїном ще по широкому обручеви з слоневої кости над колїнами; а на лївій і правій руцї мала разом 27 обручів і нараменників із спіжу і міди. Крім того мала ще гарне намисто на шиї і пояс із пацьорок, що обхоплював її стан.

Сим я цїлком не хочу сказати, що кождий дикун все прибирає ся. Серед дикунів дуже богато всякої

бідноти, якій не до строїв та прикрас. Але многі з них так дуже люблять прибирати ся, що старають ся придбати яку небудь прикрасу при кождій нагоді не журячи ся про инші більше потрібні річи. Наведу для приміру слова подорожників: „Здавало ся, що мешканці Огненної землі, пише оден з подорожуючих, не хотіли мати нічого крім того, що мали, і зі всіх річий, які ми їм показували, подобали ся їм лише склянні пацьорки." „Хоч Австралійці — говорить другий очевидець — ходять так як і мешканці полудневої Африки, цілком голі, але тим більше дбають про всякі прикраси. Коли я дав одному з них кусень полотна, то він замість обслонити ся ним, подер на довгі паси — мов би стрічки і обвішав ними голову і шию".

Говорячи по ріжнобарвні рисунки, які дикуни видрапують на своїй скірі, не треба забувати на одну важну річ: що такі значки не робить ся лиш з самої охоти до прибираня ся. Дикуни розпадають ся на много малих племен і віддільних родів, котрі часто ворогують між собою. Щоби люди того самого племени могли легко пізнати своїх одноплемінників, зачали носити ріжні особливі знаки, клейма, при помочи котрих можна би було відріжнити членів одного племени від других. У кождого племени суть свої особливі клейма-відзнаки і дикуни носять їх з такою гордостию як урядник свій мундур, а капраль звіздки на ковнірі.

IX. ОДІЖ ДИКУНІВ.

Треба відріжняти у дикунів ту одежу, до котрої вони самі додумали ся від тої, яку вони переняли від людий культурного сьвіта.

Многі і великі простори у всіх частях сьвіта, котрі 100—150 літ тому були майже незвісні для Европейців, нині заселені Німцями, Французами і Англичанами. Такі околиці, в які з трудом перебирали ся давнійше лише найвідважнійші подорожники, нині поперетинані зелізничним шляхом і належать до Европейців. Відвічні ліси і безмежні степи Північної і Полуд-

невої Америки, пустині і дебри Африки, та Австралії, недоступні закутки Азії і численні острови розкидані по безмежних просторах Великого, Атлянтійського і Індійського океану — були до недавна власностию ріжних диких народів, що жили тут в первіснім стані, далеко від осьвічених народів і цілком не цікавили ся тим, що діє ся за межами їх країн, або і не знали, що крім них та найблизших їм ворожих племен істнують ще якісь люди. Тепер обставини значно змінили ся. Анґлійці, Німці, Французи, Італійці, Іспанці та Портуґальці, Голяндці і Росіяни продерли ся в царство дикунів, підбили їх землї і повводили инші порядки. Завзято боронили дикуни свій край перед навалою чужоземців; але дивно булоб колиби нужденний дикун, узброєний колом, копієм чи луком, переміг Европейця, що прийшов в його країну, узброєний пушками, шаблями та гарматами. По розпучливій нерівній борбі піддали ся нещасні дикуни і віддали ворогам свою землю враз з усіми її богацтвами.

Многі войовничі племена цілком вигинули в борбі з Европейцями, а племена більше смирні та безрадні поволи вигибали та і по нині вимирають побіджувані на кождім кроці Европейцями.

Покірні дикі народи живучи побіч з своїми більше осьвіченими побідниками зачали перенимати від своїх нових сусідів деякі привички — очевидно передівсім самі найпоганійші звички — піяньство та пяну розпустну гульню. Однак рівночасно переняли дикуни від Европейців і дещо більше користне, а іменно навчили ся ставити гарнійші і тревалійші доми та одягати ся подібно як Европейці. Африканські Неґри, чорноскірі мешканці Австралії і островів Великого океану та дикуни Індіяни часто одягають ся так, як осілі там европейські кольоністи.

Тепер можна стрітити Неґра одітого в чорний фрак, в циліндрі, цвікері, в рукавичках та ще і з паличкою в руці. Але звичайно одягають ся вони в яку небудь драну блюзину, або в сорочку з яскравої бавовняної матерії. Однак і такий одяг не можна уважа-

ти властивою ношею дикунів, се вже переняте від Европейців.

В щож одягав ся „дикий чоловік"? Яка його питома ноша?

Патаґонець, мешканець полудневої части Бразилії.

Наперед треба повторити те, що вже було сказане висше, що декотрі племена із горячих країв ходять усе голі. Коли знаний подорожник Бекер звиджував декотрі місцевости Африки, то всї дикуни, яких він надибав, були цїлком нагі. То само писав і другий подорожник Лївінґстон. Дикі люди, котрих він стрічав

цілком не журили ся про одіж, а коли їх питали чи вони не встидають ся ходити голі, то вони не розуміли, як може чоловік встидати ся того, що він голий.

Так ходили і Австралійці, коли прибув до них звісний мореплавець Кук; вони не мали жадної одежі лише на шиї висіло намисто з гарних мушель (черепашок), а на бедрах висіли тороки з людського волося.

Найбільше уживаною у них частию одежі є пояс з позавішуваними на нім прикрасами; пояс роблять з кавалка скіри або якої небудь грубої матерії, або плетуть та крутять з трави або кінського чи то і людського волося — немов посторонок і обвішують великими мушлями, пестрими шматками та нанизаними на шнурок камінними і деревляними пацьорками. Деколи причіпають до пояса як прикрасу кусень скіри або і хвіст з якогось звіряти. Замість пояса носять часто перевязку на животі, або коротку запаску.

Такі запаски роблять з ріжного матеріялу; одні прикривають ся по просту великим та міцним листом пальми або банана, инші плетуть з шувару і шерсти, а ті, що навчили ся вже виробляти тканини, із грубої вовняної чи бавовняної матерії.

Инші дикі люди одівають щось на подобу коротких спідниць зроблених з рогожи, сплетеної з трави або тоненького лика. Декотрі знову носять сорочки і то не прості, а зроблені з кори.

В декотрих краях прим. в лісах Бразилії росте особливе дерево, з котрого кори роблять сорочки. Таке „сорочкове дерево" має дуже мягку і тонку але при тім міцну і елястичну кору. Дикун відрубає пень такого дерева і зсуне з него кору, якби одностайну трубу, потім розібє і розмочить ту кору до мягка, проріже діри на руки — тай сорочка готова.

Дикуни горячого підсоня носять часом на собі і скіри убитих звірят. Найчастійше се скіра льва, тигра, леопарда або пантери. Таку одежу властиво і не можна називати одежию. Накидаючи на плече скіру тигра чи льва дикун і не думає накривати свою наготу,

Чоловік племени Ведда, опоясаний поясом з листя.

лише хвалити ся своєю відвагою і зручностию в ловах на тих диких звірів. Хибаж то жарти справити ся з тигром чи пантеорю? Тому то і одіває дикун з гордостию скіру хижого звіряти, щоби всі знали, що він убив того лютого і кровожадного хижака.

Ескімо, мешканець підбігунових країв.

Цілком інакше діє ся в зимних країнах. Звірячі скіри служать тут за правдиву одежу, бож годі ходити голишем підчас тріскучих морозів. Теплі кожухи північних звірів хоронять і людий від студени. Убивши медведя, вовка чи північного оленя (рена), здирає з

него скіру і окутує ся нею від ніг до голови. Із великої скіри не штука зшити який такий кожух. Прорізати отвори на руки і пришити рукави — тай шуба готова. Так і роблять Ескімоси, мешканці далекої півночи. Инші знову шиють із кожуха куртки і штани, а також шапки і обув.

Коли ми говорили про первісних людий камінної доби, то згадували і про те, що люди одягали ся в звірячі скіри. Нічого і казати, що одежа того часу не могла і не доховала ся дотепер, бож камінний вік був в Европі много тисяч літ тому назад, а через такий час жадна одежа не заховала би ся. А все таки ми маємо право твердити, що в ті давні часи ходили мешканці Европи в звірячих скірах. Так одягають ся дикуни, мешканці зимних країв, таку ношу мали певно і наші давні предки.

Ми бачили також, що мешканці горячих околиць цілком не носять одежі, або носять на тілї яку небудь прикрасу. Виходить, що і первісні люди горячих країв не одягали ся. З разу завішував собі він на шию або в поясї шнурок з прикрасами. Потім замість пояса запинав ся запаскою, а запаску заступила пізнійше спідниця. Так само з заслони зробленої з деревної кори, або личаної рогожі повстала сорочка. Навчивши ся плести рогожі з трави та шувару зробив чоловік перший крок до того, щоби навчити ся ткати сукно та полотно.

З початку такі тканини були прості і грубі, а потім стали виробляти їх чимраз ліпше. Ми, дивлячи ся на тоненьке полотно, або вовняну матерію і не подумаємо і не дамо здає ся віри, що виробляти полотна придумали наші далекі предки-дикуни, котрі перед тим вміли лише плести рогожі та плетінки.

X. ЗБРОЯ І ГОСПОДАРСЬКІ ЗНАРЯДИ ДИКУНІВ.

Декотрі дикі народи доперва тепер переживають „камінну добу"; у них нема инших знарядів окрім кремінних, кістяних та рогових.

Знаряди Ескімосів, яких они вживають до польованя на звірів і роболовлї цілком похожі на знаряди людий з камінної доби. Таксамо преріжне домашне начинє і прикраси, які Ескімоси виробляють із костий і зубів тюленів, моржів і китів дуже нагадують нам вироби первісного чоловіка. То само можна би сказати про вироби австралїйських та африканських дикунів.

До виробу своїх знарядів бере дикун всьо, що лиш трохи надає ся до тої цїли: черепки великих мушель, відламки костий, зуби великих звірів і риб. Розлупавши більший кавалок кременя на тонкі плитки з острими краями, він робить з них ножі, скрібачки, наконечники до копій і стріл. Острий кусник кременя робить дикунови не одну прислугу; передовсїм служить він за ніж, котрим можна розпороти і здирати скіру з убитого звіряти, острим кінцем можна пробити дїрку а навіть провертїти кість; отже може він служити за шило, долото, і сверлик. Відлупки кременя прикріплені до патика служать за копіє або стрілу і не один дикун має богато таких стріл. Зрештою наконечники до стріл і копій робить ся не лишень з кременя, але також з звірячих зубів і кости. Ножі і скрібачки роблять часто свою службу без ручок, але часом прикріпляють до них держальна і то не прості а різблені.

Камінь і дручок мають для дикого чоловіка велику цїну. До гарно вигладженого каменя прикріпляє ся держак — і є готовий топір або молоток. Особливо богато труду коштує дикуна прикріпленє камінного топора до топорища.

Для нас, привикших до добрих зелїзних топорів, ся справа не трудна, але не так для дикунів. Брази-

лїйський Індіянин згинає галузу в ключку і там привязує острий камінь — тай має сокиру. Ескімо або мешканець Полїнезії привязує ременем або ликом. Індіянин з Північної Америки бере на топорище дручок грубший з одного кінця і вбиває в нєго острий камінь — і топір готовий. Часом вбивають они камінь в ростуче деревце, а коли рана на деревци закипить і камінь міцно заросте — зрубують або ломлять деревину разом з врослим вістрєм і одержують топір.

Всї ті топори ріжнять ся від наших не лише тим, що вони камінні а не зелїзні; дикун прикриляє держак до плитки, а ми власне противно: набиваємо сокиру на топорище, а не топорище на сокиру. Так роблять і ті дикуни, що навчили ся вертїти камінь.

Топором послугує ся дикий чоловік не лишень дома, але на ловах і на війнї. Не диво, що вони ідуть до бою з топорами; часом кидають ся на ворога лише з суковатою ломакою.

Не одно дивне у тих дикунів!... У нас на примір лук і праща — дїточі забавки, а у Індіян і дикунів з островів Великого океану — найлїпше оруже, котрим они знаменито орудують підчас ловів і борби.

Або візьмім рільничі знаряди дикунів; в порівнаню з нашими, видають ся они дуже нескладними і непригідними. Але щож тут дивного. Нинї дикуни знаходять ся майже на такім степени розвою, як люди камінної доби, тому і знаряди їх такі, яких вживав наш далекий предок — первісний чоловік.

Господарські знаряди і хатна посуда улїпшує ся постепенно. То, що тепер майстерно вироблює ся, давно, або не було цїлком знане, або було грубе і незугарне. Та не лиш се. Можна доказати, як поодинокі знаряди не лише розвивали і улїпшували ся, але як зміняли ся на цїлком нові. Так із простої сохи повстав плуг, а із наконечника копія меч і шпада.

Австралїєць все носить з собою заострену палку; при помочи тої палки випорпує з землї їдоме корінє.

Начальник індіянського племени в Дакоті.

Бушмени вживають до тої цїли дручка з прикріпленою костию, а Індіяни прикріплє до палки оленячу лопатку або шкаралупу черепахи — і такий знаряд служить йому за мотику і лопату. Вкінци многі дикуни уживають до копаня землї дручка з заостреним суком на кінци. З такої то сапи чи мотики повстав протягом віків плуг.

.Мешканцї архіпеляґу Бісмарка коло Австралїї.

Мешканцї Швеції обробляли в давнину свої поля при помочи грубого смерекового кола з заостреним суком, а народні перекази Шведів пояснюють, як така сапа перемінила ся в плуг. Деревляну мотику робили

щораз більшу і тяжшу і зачали волочити її по земли та в сей спосіб виорювали борозду. Потім зачали робити таку мотику з двома кінцями, за оден ніби за дишель люди тягнули, а другим кермували і притискали, як плугатор чепігами. Потім той сук, що поров землю, зачали оковувати зелїзом, а вкінци замість людий зачали запрягати волів і коний.

Таксамо первісний топір з грубо оббитого каменя, змінив ся з часом на топір шліфований, а потім заняв його місце топір із бронзи. З бронзового топора повстали — виробили ся ріжні роди знарядів і оружа: сокира, палаш і шабля. А знову наконечники копій дали початок списам, кинжалам, мечам і шпадам.

Таксамо хатна обстанова, глиняне і деревляне начинє, рибацькі прилади і прикраси зміняли і уліпшували ся протягом часу.

XI. ПОЖИВА ДИКИХ ЛЮДИЙ.

Знана річ, що чоловік таке сотворінє, котре всьо їсть. Ріжне мясо і риба, яйця, молоко, хліб, горох, бульба, овочі ярини — всьо то пожива чоловіка. Але дикуни їдять богато такого, чого ми і до рота не возьмемо. Хтож з нас їв би комахи? А для многих дикунів се дуже лакома страва.

Для Індіянина товсті терміти (білі великі мурашки) — предобра їда, а обридливі на наш погляд грубі гусениці жука суть для них правдивими ласощами. Також їдять і саранчу; збирають її цілими купами, сушать і ховають на „передновок", коли не можуть роздобути більше смачної поживи.

Бушмени їдять мурашки з великим вдоволенєм, а дикун бразилїйських лїсів Ботукуд встромлює прут одним кінцем в муравлиско, а другий бере в рот і чекає доки мурашки не повлазять йому просто до горла.

Австралїєць бродить цілими днями по своїх непривітливих пустинях і збирає насїкомих, черваків і слимаків — аби лиш чим небудь заспокоїти докучливий голод. Дикун із безплодних скалистих гір Північ-

ної Америки витягає костуром з нори ящірку, або вбиває каменем гадюку — і пожирає свою добичу без найменшого обридженя.

Змії, жаби і черепахи суть смачною стравою для многих чорноскірих мешканців Африки. Мешканець Огнистої землі цілими годинами вештає ся по пустих побережах своєї негостинної вітчини і збирає викинені морем слимаки.

Словом — кожде племя живить ся тим, що Бог дасть, і не перебирає в поживі. Поневолі будеш невибагливий, як нема що їсти. Добре як дикун жиє в такій околици, де природа сама, так сказати-б, всьо під ніс йому встромить; добре як він жиє серед буйних лісів, переповнених всякою дичиною і ріжнородними плодами земними, коли близько знаходять ся озера і ріки, що аж кишать від риби. Тоді на його услуги: мясо чотироногих і пірнатих звірів, пташині яйця, дикі плоди і овочі, коріне і бульви, ягоди, оріхи а навіть мід диких пчіл. Колиж то, бачите, не богато на Божім сьвіті таких молоком і медом текучих країв. От чому многим дикунам приходить ся їсти всяку погань, аби лиш не вмерти з голоду.

Мясо з найріжнороднійших животин, їдоме коріне і инше їсть дикун сире, однак з того не виходить, щоби він цілком не умів приготовляти собі страв. Мясо на приклад припікає він часом або сушить та вудить, щоби переховати на довший час.

Індіянин на примір приготовляє великі запаси сушеного мяса. В тій цїли крає він цілого буйвола на дрібні кавалочки і сушить на сонци, а Африканець крає мясо на тонкі, а довгі пасочки і сушить на розпаленім каміню. Трохи інакше поступають мешканці Бразилії. Они плетуть з прутя ліску і завішують на чотирох стовпах, та накладають на ту плетінку кусні мяса або рибу, а під сподом розкладають огонь; в той спосіб мясо не лише сушить ся, але і вудить ся.

Так приладжують дикуни мясо на запас, а коли треба їм приладити мясо на обід чи на вечеру, а не до пеерехованя, то они печуть його в горячім попе-

лї, на розпеченім каміню або на рожні. Тут власне можна пізнати, як дуже ріжнить ся штука кухарська дикунів від нашої.

Цікаво подивити ся, як Патаґонцї — так називає ся одно дике племя з Полудневої Америки — приладжують собі на обід цїлого струся. Витягають они із струся воле і накладають там каміня розпаленого до червоности, так само на всїх мясистих частях сего великанського птаха роблять надрізи і напихають горячим камінєм; так начиненого струся завязують як мішок скірою, стягненою з ніг і загрібають цїлого в горячий попіл. По двох-трох годинах печеня вже готова; винимають її з попелу, дїлять на части і їдять. Щось подібного придумали і дикуни Австралїї та декотрих островів Великого Океану, ріжниця лише в тім, що до печеня страв мають они осібні печи. Хоч по правдї то не є жадні печі лиш прості ями виложені камінєм. В ямі кладуть огонь, а як огонь вже вигорів, згрібають попіл в оден кутик, а в яму на розпалене камінє кладуть рибу, корінє і овочі, а навіть цїлі великі звірята. Коли звіря дуже велике напихають його горячим камінєм, щоби лїпше пропекло ся. Відтак засипають яму горячим попелом і чекають, аж обід спече ся гарненько.

Спечи мясо далеко лекше чим зварити, тому що до вареня треба мати яку небудь посуду — горнець чи котел. Та не всяку посуду мож приставити до огня, хочби хтїв в нїй лиш воду варити; деревляна посуда до того не надає ся, бо згорить скорше нїж закипить в нїй вода. Лишає ся хиба глиняна посуда. Алеж в тім цїла біда, що декотрі дикуни — хочби Австралїйцї, Бушмени, Огнеземельцї і др. цїлком не знали глиняної посуди тодї, як відкрили їх Европейцї, а декотрі і до нинї не мають понятя про глиняне начинє.

Виходить, що і в сїм зглядї подібні декотрі нинїшні дикуни до наших прастарих предків. Щоби рішити, в якїй спосіб наші дикі пращурі варили собі їжу, яке мали начинє і як впали на думку виробляти начинє

з глини — треба знов приглянути ся на хазяйство нинішного дикуна.

Бушмен бере шкаралупу струсиного яйця і она служить йому за збан і за горнець; дикун з островів Великого Океану вживає до тої цїли лушпину великих, кокосових оріхів; червоноскірі Африканцї хіснують ся пустими тиквами і посудою з соломи, шувару і лика. Такі плетені миски, горшки і коновки зроблені так старанно, що можна переховувати в них вигідно воду молоко і ріжні напої. Індіяни видовбують ведра, миски, горшки і горнятка із дерева, а Австралїйцї майструють собі чаші із малпячих а навіть людських черепів, заливаючи отвори смолою.

Крім того майже всї дикуни уживають як посуду панцира з черепах і великі мушлї, або роблять фляшки і бордюги із скіри ріжних малих і великих звірів.

Видно, що посуда дикунів все таки досить ріжнородна. Алеж чи можна зварити в такій посуді мясо чи юшку?

Показує ся, що можна, але не треба при тім ставити деревляне або плетене начинє в огонь лише брати ся на инші способи.

Можна напримір наповнити шкаралупу кокосового оріха водою і положити її не в огонь, а в горячий попіл; шкаралупа не згорить, а вода загріє ся, хоч і не дуже сильно. Можна також налити холодної води в деревляний чи плетений горщик, накласти туди куски сирого мяса чи рибу, а потім накидати в воду розпаленого каміня, вода зачне кипіти, а по якімсь часї і страва буде готова.

Так власне роблять ті дикуни, що ще не знають глиняної посуди, так робили може і люди камінної доби.

Замітне те, що декотрі дикуни варять собі їду навіть в ямах. Ассінабони, індийське племя з Північної Америки, викопують в земли ямку, вистелюють звірячою скірою, щоби вода не всякала в землю, наливають води і кидають розпалене камінє тай варять в тім

окропі мясо. Се племя і назву свою дістало від способу вареня страви, бо Ассінабони — значить „камінювари".

Мабуть ніхто не стане сперечати ся, що вичислені способи вареня не зовсім зручні. Тому декотрі дикі племена обмазують свої горшки та миски з тикви глиною, а инші виліплюють нею свої плетінки із середини.

Можна припускати, що первісний чоловік в сей спосіб додумав ся робити глиняну посуду. Зразу довбав дупло в дереві чи плів з прутя щось на подобу кобілки, потім виліплював з середини глиною. Дерево чи плетінка згоріла, а глиняна середина тверділа і випалювала ся тай так повставав глиняний горнець, ще і був на нім рисунок, відтиск згорівшої плетінки.

Потім пробував первісний чоловік ліпити глиняне начинє з вільної руки, без деревляних форм та прутикових кошиків. Колиж придумали гончарське колесо, то люди почали виробляти глиняну посуду чимраз ліпше.

А в міру того, як розвивали і розповсюднювали ся гончарські вироби, уліпшувала ся і штука вареня страв.

XII. ЛЮДОЇДИ.

Коли була бесіда про поживу дикунів, то до річи буде сказати дещо про людоїдів. Так називають ся такі дикі племена, котрі їдять людське мясо.

І тепер навіть суть ще людоїди по ріжних закутках земної кулї, а давнійше сто-двіста літ тому було їх без порівнаня більше. Звичай їсти людське мясо був у ріжних племен Африки, Австралії і Америки і держить ся декуди по нинішний день. Якжеж повстав сей нелюдський звичай? Нам, очевидно, трудно поняти як люди можуть їсти людий, але не забуваймо, що житєві обставини і понятя дикунів цілком не такі, як у нас.

Значить, що немислиме для нас — то може бути

для них цілком звичайним і на відворот: то, що звичайне у нас, для дикуна цілком чуже.

Ми знаємо, що між дикунами панує вічна ворожнеча; кождий маленький народець вважає своїх сусідів чужинцями, не відносить ся до них прихильно і при кождій нагоді шукає собі з ними зачіпки, зачинає спори і виповідає війну. Звісна річ, що безнастанні спори та війни роблять людий лютими та жорстокими.

Вороги не обходять ся з собою як люди, а стають подібними до диких звірів, готових кождої хвилини напасти на себе та розшарпати на кусні.

Щож дивного, що серед таких відносин дикуни одного племени полюють на членів иншого ворожого племени, як на диких звірів. Для Африканця кождий чужосторонець цілком не такий чоловік, як і він, а скорше дикий звір, в якого він стріляє з такою самою приємностию, як в вовка чи тигра; а коли дикун до того голодний і не має під рукою иншої добичі, то він і не відтого, щоби свого убитого ворога зїсти.

Так отже ворожнеча і недостаток поживи зроджує людоїдство і заміняє декотрих дикунів в людоїдів. З часом привичка до поживи з людського мяса зміцняє ся і стає звичайною річию, на стільки звичайною, як їджене мяса звірів, чи овочів ростин.

Впрочім не сам голод змушує дикуна до людоїдства. Коли їх питали чому так роблять, одержували майже ту саму відповідь: Пожива з людського мяса збільшає силу і додає відваги.

Відповідь — на нашу думку — не мудра, але дикун толкує її на свій лад. Він думає, що пожираючи мясо ворога і випиваючи його кров, він зїдає і його душу, а тим самими і всї прикмети зїдженого чоловіка.

Та і на тім не конець. Дикун думає, що душа убитого чоловіка зачне мстити ся на нім; буде являти ся йому в снах, буде мучити і переслїдувати на кождім кроці, перешкаджати на війнї і ловах та в домашнім

хазяйстві. Щоби отже цілком знищити свого ворога, зїдає дикун його мясо, думаючи, що тим способом душа убитого зіллє ся цілком з його душею і стане нешкідливою.

Трудно уявити собі більше відражаючий вид, як пироване людоїдів. Пир уладжує ся звичайно по удачнім поході на сусідів. Побідники притягають в свою оселю кілька плінників, звязаних за руки і ноги. Войовники збирають ся на майдані, а по середині розпалюють великий костир.

Невільників кладуть на землю недалеко від костра. Поті мдикуни беруть ся за руки і пускають ся в танець. З кождою хвилею танець стає більше бішений. Дикуни крутять ся кругом костра наче шалені і роздирають воздух нелюдським криком, свистом та ревом. Се їх побідний танець і співи.

В тім вискакує кількох з товпи і ударами топорів убивають увязнених. Тоді розярена товпа людоїдів зачинає крівавий пир. Розрубують убитих на кусні, їдять їх мясо і пють кров, а над серцем то так і рвуть ся.

Або возьмім звичаї дикого племени Марімо із Полудневої Африки. До стовпа привязують побідженого в бою чи то зловленого де нечайно ворога-сусіда. Товпа дикунів розложила ся кругом нещасного; она ворушить ся, піднимає в гору руки і бурмоче щось — наче молить ся. Потім убивають нещасного вязня. Кров і мозок його збирають і палять, а попіл розсівають по поли; решту тіла розпайовують та пожирають.

В дійсности се вже не обід людоїдів, а жертва. Убитий чоловік — се жертва, яку приносять якомусь невідомому божеству.

Отже людоїдство іде нераз рука в руку з приношенєм жертв, в якім приносить ся в жертву не звіря, а чоловіка; дикун очевидно думає, що така жертва особливо подобає ся божеству.

Звичай приносити в жертву людий істнував у мно-

Дикуни приносять в жертву людии.

гих старинних народів. І так ще недавно істнував такий звичай у Кондів, що мешкають в Індії. Ось як описує оден очевидець жорстокі звичаї Кондів: „В землю вбивали грубий стовп і привязували до него жертву-чоловіка в сидячій поставі; його помазували маслом і „куркумою" (жовтою фарбою), прибирали цьвітами і поклоняли ся йому протягом цілого дня. В ночи виводили кругом жертви співи і ігрища. Так було через дві доби, а на третий день давали привязаному напити ся молока, а найстарший жрець молив богиню, щоби она зіслала благословенє свойому народови, плодючість полям, здоровлє людям, худобі і домашній птици, та успіхи в усіх ділах населеня. Після тої церемонії вели жертву в гущавину і зарубували топором; щоби призначений на смерть мученик не опирав ся ломили йому кости в руках і ногах, або поїли дурманом. Товпа слідила за всім, а потім товпили ся, щоби кождому припав хоч кусочок жертви".

Про жорстокі обряди дикунів розказували ми нарочно, щоби показати, що звичай їсти людське мясо походить нераз не з кровожадности. В таких случаях убиває дикун не ворога, а близького чоловіка і зїдає його без чутя злоби або мести, а тому, що надіє ся ублагати своїх богів і випросити ліпшу долю для цілого народу. Ще менше можна винувати дикуна, коли він їсть тіло убитого в бою друга, в тій вірі, що душа помершого зіллє ся з його власною душею і знову зачне жити. Бож бувають і такі роди людоїдства.

Мерзкими і обридливими мусять видавати ся нам людоїди — все одно чим би они не руководили ся уживаючи людського мяса як їду. Але не забувайте, що они дикуни, а дикун усе нещасний невіжа-нуждар. І з причини його нетямучости много приходить ся прощати йому.

XIII. ЯК ДИКУНИ ДОБУВАЮТЬ ОГОНЬ?

Огонь має для чоловіка велике значінє; його поломінь осьвічує нічну темряву, а тепло огріває тіло підчас непогоди; при його помочи приготовляємо їду. Очевидно-ж, що печи і варити навчили ся люди аж тоді, коли вміли вже добувати і піддержувати огонь.

Чоловік не лише користує ся огнем, але і вміє добути його, розярити, піддержувати і загасити після потреби.

Нема здає ся на земли ні одного племени, котре не зналоби огня. Кажемо „здає ся", бо оден подорожник оповідає, що він надибав таке племя. Се було в 1841 р., коли він враз з товаришами причалив до берега одного з островів на Великім Океані. „Мешканці того острова — пише подорожник — гарні, добре збудовані, добродушної вдачі і дуже охочі вимінювати ріжні річи. У них не можна було знайти огня, головень, вугля, попелу; они їли всьо сире. Іскри при кресаню огня і дим з циґар приводили їх в такий страх, як гуркіт грому, або гук вистрілу".

Якжеж дикуни добувають огонь? У нас є сірники, при помочи котрих можемо і сьвічку запалити і затопити в печи. А дикуни сірників не мають, щож вони роблять?

Бушмен бере сухе поліно, опирає одним кінцем в груди, а другим в землю і тре з цілої сили другим сухим поліном. За кілька хвиль сухе поліно від тертя загріває ся, а потім запалює ся.

Австралієць вишукує спорохнявілу колоду і доти тре палкою, доки не запалить ся підложена суха трава.

Се найпростійші способи добуваня огня. Так певно добували огонь і люди давної минувшини. З часом добували огонь трохи інакше. Спосіб лишив ся той сам — тертє, лише прилади змінили ся.

Між тими приладами перше місце занимає сверлик до добуваня огня, чи як його звуть „деревляне огниво". От таке то огниво знайдеш у всїх диких народів, лише що не всї однаково його роблять.

Огниво Австралійців складає ся з дощинки і патичка, зробленого з твердого і сухого дерева. В дощинці зроблена ямка, в котрій доти крутить патичком, доки дошка не розпече ся та не посиплять ся іскри.

Крутити деревляний сверлик можна також при помочи навиненого ременя.

Мешканець Алеутських островів притискає сверлик до дощечки зубами що має сили і рівночасно кру-

Мурин добуває огонь за помочию верченя. Женщина тре кукурузу на муку.

тить його руками при помочи навиненого ременя. Чим скорше вертіти сверликом, тим скорше дошка задимить ся.

Ще ліпше огниво мають Ескімоси. Сверлик вводить ся в рух при помочи лука з тятивою, котрий заступає ремінець. Ескімос натискає сверлик з верху дощинкою, котру держить в лівій руці, а правою тягне лук в зад і в перед і вправляє сверлик в рух. Ко-

ли зачне добувати ся дим і повставати іскри треба приложити кусень порохна, або иншого легко запального матеріялу — і загорить полумя.

Огонь добуває ся також при помочи кресала. Кількадесять літ тому і у нас уживали таких кресал; ударами кусня кременя о сталь викрессувало ся іскри і запалювало ними „чир" — суху губку.

Кресала знаходять ся в декотрих стародавних могилах-курганах. Видно отже, що декотрі первісні люди уміли добувати огонь не лише при помочи деревляного огнива, але і кресалом.

Печерний чоловік добуває огонь при помочи лука з тативою.

Від коли істнує земля, істнує і огонь. Блискавка ударяє в дерево і запалює його; огнедишні гори — вулькани викидають цілі маси огняної ляви, котра сливаючи, чи радше спадаючи на збіча гори запалює цілі ліси; вкінци із деяких земних щілин добувають ся ґази, котрі на воздусі загоряють полумінию.

Так буває нераз тепер, так було по всі віки, навіть тоді, коли чоловіка не було ще на земли. Та з то-

го не виходить, що і чоловік відразу знав добувати огонь. Мабуть много часу минуло, доки люди додумали ся розводити огнище, щоби погріти ся в часї зимна та зварити страву.

Але от що цікаве: чи користували ся люди тим огнем, що дає сама природа? Навряд. Огонь від грому, з вульканів і запальні ґази — явища досить рідкі; таким огнем не запоможеш ся в кожду пору і всюди. Тому довело ся людям придумати власні способи до добуваня огня. Хто і коли видумав той спосіб — не знати. Старинний китайський переказ оповідає, будьтоби оден із мудрців увидів на дереві птицю, котра доти довбала дзюбом сучок, доки він не запалив ся; тодї мудрець придумав деревляне огниво, котре з того часу стало служити всїм людям. Однак то лише повірє-байка.

Звісне лиш одно: що люди старо-камінної доби вміли вже добувати огонь при помочи дерева, або креміня.

Значить, що китайський мудрець нї при чім і нема йому за що дякувати. А як належить ся кому яка дяка за то, то хиба нашим прабатькам або праматерям з камінної доби. Дуже можливо, що власне жінки, видумали ліпити глиняну посуду і добувати огонь, бо они завідували хазяйством в своїх печерах, а мущини бродили цїлими днями по лїсах шукаючи за добичию. Однак річ певна, що огонь, котрий повстає в наслїдок тертя, відкрили наші прабатьки чи праматері цїлком случайно і заслугою їх може бути лише то, що они навчили ся добувати огонь коли схочуть і використовувати в ріжних потребах.

———0———

Бібльотека: „Новий Сьвіт" Ч. 15.

В. Левинський

ЦАРСЬКА РОСІЯ
і
УКРАЇНСЬКА СПРАВА

Монтреал 1917.
НАКЛАДОМ ІВ. ГИЦДИ. — З ДРУКАРНІ НОВИЙ СЬВІТ.

NOWYJ SWIT, BOX 1051, MONTREAL, QUE., CANADA.

ПЕРЕДМОВА.

Отся праця, що рівночасно виходить і на великоруській мові, *) ввиду свіжих великих подій в Росії, являєть ся в певній мірі спізненою. Рахуючись з сим, нам прийшлось змінити первісний її заголовок ,,Росія і українська справа'' на новий, більш відповідаючий змістови праці і новому станови річий в Росії, хоча в самому тексті не робили ніяких змін.

Мимо сього праця, на нашу думку, не стратила актуального характеру.

Ганебно впала царська диктатура і дворянсько-бюрократичний деспотизм в російській імперії — чому можна радіти тільки усім серцем — але істнує російська імперія з її сто народами, в якій до власти прийшла великоруська буржуазія.

Та чи на руїнах старого ладу зацвите справді вольне житє народів ,,Нової Росії''? Чи інтереси їх матеріяльного й духового житя будуть вповні обезпечені? Чи на місце царсько-чиновницьких не спадуть нові кайдани на український народ?

Все те питаня першорядної ваги і ми не без

---

*) На сьому місці складаю сердечну подяку товаришам робітникам з Монтреалу, що радо поспішили своїми жертвами покрити кошти її виданя і тов. Ів. Гниді, що заняв ся збіркою складок.

трівоги очікуємо, яку відповідь принесе нам на них найблизше завтра обновленої російської держави.

Ми скептики а наш скептицизм має оправдане не тільки в минулому Росії, але й у всьому розвитку конституціоналізму й демократії на европейському континенті.

Нема найменшого сумніву, що сучасний coup D'Etat в Росії є тільки завершенем того великого історичного перевороту, що почав ся в 1789 р. у Франції великою революцією і який на протязі XIX. ст. перейшов через цілу Европу та ніс смерть її зігнилим февдальним порядкам. Велика французька революція, підготовлена всім попереднім культурним процесом дала ,,Декларацію прав людини й громадянина'' 1789 р. і конституцію 1791 р., що стала прототипом всіх конституцій в Европі, основаних на демократичному прінціпі. Еспанія, Бельґія, Німеччина, Австрія, коли не згадувати про инші національно одноцільні держави, взорували на ній в більшій або меншій мірі свої основні конституційні закони. Самостійним шляхом пішла тільки швайцарська република, що була більше під впливом конституцій Злучених Держав як французьких ідей.

Насуваєть ся питане: як французьке революційне правительство рішало національну справу?

,,Декларація прав людини й громадянина'' починаєть ся словами:

,,Люди родять ся і живуть вільними й рівними в правах''.

А третій її артикул так каже: ,,Прінціп усеї суверенности живе виключно в нації''.

Але суверенітет якого народу проголосила

,,декларація''? Розумієть ся, — тільки французького.

А як французькі революціонери - републиканці розуміли суверенітет (пановане) французької нації, про се найкраще говорить хочби промова члена ,,Комітету публичного безпеченства'', Барера, котрий на однім із засідань Національного Конвенту так говорив:

,,Громадяни!

,,Залишати громадян в незнаню національної мови (себто французької), — значить зраджувати батьківщину...

,,Мова народу вільного мусить бути одна і тажсама для всїх!..

,,Ми обовязані перед нашими согромадянами, обовязані задля ствердженя Републики зробити так, щоб на всїм її обшарі говорилось мовою, котрою написана ,,декларація прав людини''.

Конвент пішов за порадою і вказівками Барера і поручив Грегуарови випрацювати доклад ,,про потребу й способи знївечити всї народні вимови (patois) і розповсюднити мову французьку'' і видав проклямацію, зложену Грегуаром, в якій говорилось:

,,Громадяни! Ви маєте щасте бути Французами!.. Ви ненавидите федералїзм полїтичний: відкиньте й федералїзм мови! Мова мусить бути єдина, як република!''

Великий борець за федеративну демократичну републику вільних і автономних народів Росії, пок. М. Драгоманів так характеризує національну полїтику великої французької революції:

,,Републиканцї-Якобінцї се властиві віртуози державної централїзації... Вони виробили льоґічну, свідому систему, підперту навіть формально про-

ґресивними арґументами і розширили попередні заходи французьких королів до ,,офранцуженя окраїн''. Вони конечні батьки новійшого державно-політичного централізму, усяких ґерманізацій, мадяризацій, обрусеній і т. д.'' (Чудацькі Думки).

Як переводила Франція практично свою політику супроти Провансальців, Басків, Бретонців, про се не місце тут говорити.

А инші держави, що наслідували французьку конституцію?

Поминаємо Анґлію, яка далеко раніще перед Францією вступила на конституційний шлях і демократичні реформи а в якій Ірляндцям прийшлось жити одним тільки мученицьким житєм.

Але Еспанія! — Чи-ж не досить відома доля Катальонців?

Бельґія! — Яких тільки утисків не зазнали Флямандці?

Німеччина! — Скільки мук і національного горя прийшлось терпіти Полякам (в Познанщині), Французам (в Альзасї), Датчанам (в Шлезвіґу)?

Про Австро-Угорщину хиба й не згадувати.

Події, які розвивають ся в Росії і яких ми є свідками, нагадують нам перші дні великої французької революції. Червоний прапор, що повіває з Таврійського Палацу — се символ побідної революції над царатом підготовленої всіми революційними силами Росії. Нове житє укладаєть ся на руїнах старого. Головними будівничими сього житя являють ся Великороси. Їх голос є рішаючим.

Що-ж скажуть вони народам ,,Нової Росії''? Яким шляхом піде вона: французьким чи швайцарським? Яка буде її національна політика?

Судити про все те, передчасно. Одно можна тільки з певністю сказати: Національна справа висуваєть ся в новій Росії на перший плян її державного житя. А її народи ніколи не зрезиґнують своїх прав до повного вольного житя.

Як бачить читач, наша праця, що схоплює суть одної із найважнійших національних проблем Росії, являєть ся на часі.

Хай-же додасть вона Українцям віри у власні свої сили і енерґії в їх боротьбі за вільне й самостійне своє житє в сей великий історичний момент.

В. Л.

Женева 20 марта н. ст.
1917.

1. Історична боротьба Московщини і Польщі за пановане над Україною.

Ті великі, родючі і з природи надзвичайно богаті землї, розкинені по обох боках Дніпра й над Чорним Морем, що їх заселює український народ, а які українські лїтописцї XVII. ст. описували як землї медом і молоком текучі, манили до себе від найдавнїйших часів найріжнороднїйші народи. Половцї, Печенїги, Хазари, Татари, Литовцї, Турки, Поляки, Москалї — скільки то ріжних орд не набігало на Україну та не нищило її огнем і мечем?.. Ґеоґрафічне положенє українських земель дуже сприяло сим набігам. Його дуже добре характеризують прості слова популярної на Українї піснї, приписуваної то Хмельницькому то Мазепі, навіяні глибоким, безмежним траґізмом:

Ой горе чайцї, горе тій небозї,
Що вивела діточок при битій дорозї.

Кроваво й тяжко мусїла оплатити Україна своє положенє отверте, незахищене,

„при битій дорозї". В боротьбі з набігами сусїдів український народ стратив остаточно свою державно-полїтичну незалежність (Київська держава від IX-XIII. ст., галицька-волинська держава XIII. і XIV. ст., українська козацька република під протекторатом Московщини 1654-1734).

Польща і Московщина були останнїми претендентами до посїданя України. Суперництво між ними ізза пановане над Україною треває цїлі столїтя. В XVI. і першій половинї XVII. ст. перевагу на Сходї взагалї і в боротьбі з Московщиною зокрема мала Польща. Сю перевагу завдячувала вона виключно тій обставинї, що під її володїнєм була тодї цїла Україна а також литовсько-білоруські землї. Польща була під той час так сильна, що могла поважно загрожувати Московщинї. В рр. 1609-1618, коли після смерти останнього з Рюриковичів Польща з'явилась претендентом до московського престолу, на Кремлї повівають польські прапори. Одначе андрусівський договір з 1657., на підставі якого обі держави подїлили між собою Україну — Московщинї припала лївобережна Україна з Київом а Польща задержала правобережну — давав перевагу московській дер-

жаві. В р. 1772. боротьба між обома державами ізза України була остаточно порішена в користь Московщини. Польща зникла з карти Европи. Ціла корінна Україна (за виїмком галицької, буковинської і угорської України) припала в спадщині по Польщі Московщині. З сею хвилею зникла на Сході Европи „Московщина", себто на півазіятська деспотична держава а повстала „Росія", себто могутня імперія московського (великоруського) народу, що стала по словам Маркса „деспотом Европи".

Характерна річ, що в великій світовій війні, якої ми є свідками і в якій українська справа виринула перед форум Европи, що в сей момент російські імперіялїсти та польські шовіністи, ідеольоґи „історичної Польщі" пригадали собі взаїмно ту ролю, яку Україна відограла в розвитку старої Польщі і сучасної Росії, і що головно, сю ролю оцінила обєктивно й вірно.

Коли в руках царських військ опинила ся майже ціла Галичина аж по Краків, в науковім орґані російських імперіялїстів „Русская Мысль", редаґована відомим П. Струве, появилась замітна праця Петра Савіцкого п. з. „Боротьба за імперію". Автор розвиває в ній широко свої погляди

на імперіялїзм взагалї і російський зокрема та присвячує ролї України в розвитку російської імперії слїдуючі рядки:

„Основне імперіялїзуюче ядро російської імперії, велика російська (русская) національна єдність повстала через злите Москви і України. Між Великоросами і Малоросами істнує без сумнїву велика племінна спорідненість; але, дякуючи історичній долї XIII-XVII. ст., вони витворили в XVII. ст. дві відокремлені „первонації“. Московія випрацювала кріпку й сильну державність і одначе, окаменївши в рамах свого станового розслоєня, вона не мала живої, активної культури. Україна, що зберігла в себе навіть в тяжкі моменти „панського“ насильного режіму демократичний дух, що була під впливом Заходу через Польщу, але не забувала в ті самі часи і візантійської цивілїзації, Україна була перенята духом сильної і живої культурности. Московія була спосібна стати творцем „імперії“, тільки принявши від України сей дух живої культури. Зате Україна не мала державности. Нарослі за минулі столїтя початки української державности затратились у неї; литовсько-руська аристократія, що могла стати провідни-

ком в будованю сильної української державности розтворилась в польонізмі взагалї, — Польща, випереджуючи в часї змаганя Московії, весь XVI. і XVII. вік змагала до інкорпорації України.

Україна відкривала шляхи до Чорного Моря і на Схід. Український народ, входячи в Московію або Польщу, міг дати — сїй або другій — достаточну могутність для збудованя імперії. Питанє: велика Росія або велика Польща? рішалось тим, кому удасть ся осягнути злитє (сліяніє) з Україною; рішалось в XVI. ст., і головним чином в перших 75 роках XVII. ст. .....Українцї були достаточно сильною і достаточно культурною народністю, щоби обєднанє, основане на полїтичному підчиненю, без рівноправности і на безпосереднім приділеню до „імперіялїзуючої“ культури, у відношеню до них стало неможливим. Питанє: велика Росія або велика Польща? було рішене тим, що в Польщі не було власти, яка свідома булаб законів імперіялїстичної полїтики і в той самий час була би достаточно сильною, щоби перевести їх в житє; в Польщі не було власти, якаб, зломавши вузько-польське бутє, могла повести державу до бутя понадполь-

ського. В Москві-ж московські царі (Олексій, Федір і Петро) показались сильнійшими від самої Москви в її станово-громадському укладі а подолївши вузько-московське бутє, що знайшло свій кінцевий вираз в петербурському станї річей, створили злитє Москви і України."*)

Висше наведені слова в устах Великороса та ще російського імперіялїста — се не тільки рідкість але й виїмковість. Як бачимо, автор обєктивно й вірно оцїнює ролю України в розвитку Росії, а що головне, в супереч пануючим серед великоруського громадянства поглядам на Українців, за якими не признавалось і не признаєть ся ще й досї окремої народности, він добачує в них під той час, як формувалась унїя України з Москвою, себто в XVII. ст. „сильну і культурну" окрему народність. Таке отверте признанє міг подиктувати російському імперіялїстови факт заволодїння Росією під той час австрійської і угорської України і та певність, що силою сього факту, Українцї є засуджені на повне винародовленє (асиміляцію з Великоросами).

---

*) Петръ Савицкій: Борьба за имперію. „Русская Мысль", 1915., II. ст. 68-9.

Але в 1½ року опісля, коли наслїдком удачної австро-нїмецької офензиви російські війська мусїли уступити з Галичини аж по Серет, коли в руках побідної армії центральних держав опинилась цїла Польща, Литва, значна частина Білої Руси, коли польські леґіони станули над Бугом і волинській землї а українська Холмщина видана була Австрією Полякам на безоглядну польонїзацію, появилась на польськім книжковім ринку цїкава розвідка польського ідеольоґа „Історичної Польщі" п.з. „Суть польсько-російської боротьби,"*) розвідка, яка не могла не звернути на себе уваги й з українського боку.

Автор ставить собі питанє: Що було суттю історичної боротьби між Польщею і Росією? Від XVI. до XIX. ст. — каже він — веде Польща з Москвою 16 великих воєн. Через пять столїть термін „wojna moskiewska" не сходить з карт польської історії. Кождий „вічний мир", який Польща заключала з Москвою, показував ся крухим, кожда проба зближеня і погодженя інтересів Польщі і Росії після упадку Польщі ломить ся і обертає ся в нїщо.

---

*) Antoni Chołoniewski: Istota walki polsko-rosyjskiej. Kraków, 1916.

„Море крови, море ненависти!"... кличе з патосом автор.

Відповідь, яку він дає на поставлене в горі питанє і яку він добре обґрунтовує, збиває загально пануючий погляд серед Поляків на суть польсько-російського антаґонізму, буцім то основною причиною його було й є противенство культур. (Культура Москви йшла зі Сходу, з Візантії; Польщі — з Заходу, з Риму). Автор не без слушности доказує, що „анї ріжнородність культур не створює запоруки ідиллї між народами, анї ріжнородність їх не виключає згідних стремлїн". На підставі цїлого ряду фактів, які тут не можемо наводити, він розвязує питанє так: „Характер історичного антаґонїзму між Польщею і Росією є маркантно полїтичний, його підкладом є реальна суперечність інтересів. Є се боротьба за державний терен розширюваня ся, боротьба: за Україну й Литву".

Про ролю Українців і Білорусинів в сьому антаґонїзмі пише він так:

„Над пасивною переважно масою малоруською (małoruską), білоруською і масою, що виказувала ріжні перехідні відтінки, брали верх дві здецидовані й активні індивідуальности народні, що сусїдували з

нею від сходу й заходу, московська й польська, так сильно, що навіть пориви найбільш зіндивідуалїзованої частини сеї маси, пориви українські до самостійности, кінчали ся постійно киданєм себе в рамена або Польщі, або Москви. Коли між народом московським і народом польським, між Вавелем і Кремлем, обіч пустки иноді дослівної, степової, що ширила ся ген на „диких полях", запанувала пустка політична, коли посеред двох державних народів знайшли ся народи (ludy) неспосібні до державної творчости, засуджені отже згори, аби тягнути (ґравітувати) до когось иншого, мусїла перед обома сими народами, скорше чи пізнїйше, отворити ся перспектива суперництва й боротьба за посїданє „спірних земель".

А про результат сього суперництва автор дає такі цінні самопризнаня:

„На багато років назад, заки Карамзін напише свою „Історію Росії," а Іловайські головні її артикули віри втолочуватимуть в мозґи також мілїонів инородців, вже в свідомости московського царства живе з грубшого отесане понятє „Трійєдиної Руси": Великої, Малої і Білої, що заперечує окремішність Білорусинів і Укра-

їнців, що втягає їх в круг російської сімї, як провінціональні відміни російського типу.

,,Були се все атути в великому стилї. Загравала ними Москва проти нас систематично в своїх завойовницьких стремлїннях із західним руським землям. Що могли ми їм протиставити? Коли церковне зєднанє показало ся неможливим, могли ми підняти кольонїзацію, що йшла би глибоко, аж до коріня; що густим і з цїлею розміщеним польським кольонїстом невідклично споїлаб сї обшари не тільки з державним, але й з народним нашим орґанїзмом, так, як нїмецький народ споїв зі собою славянські і пруські обшари. Але асиміляція наша йшла по верхах і хоча може виказати ся багато цїнними річами, то одначе змінити характер країни не потрафила. Польща боронила посїданя сих земель блеском багато й свобідно розвинених форм свого житя. Росія сягає по них силою державної орґанїзації. Ся суперницька гра, що тягне ся аж до подїлів Річипосполитої, а в зміненому видї й поза них, гра, в якій ми не встояли супроти важкого завданя, становить вісь антаґонїзму польсько-російського. Була се ривалїзація двох держав-

них експанзій, двох сил, що перехрещувались зі собою в боротьбі за власть на однім терені. Культурні конфлікти в свому гострому виді виступили на сьому підложу з часом як явище вторичне".

На сьому ми можемо спокійно відложити цікаву книжку п. Холоневского на бік.

Зіставляючи погляди російського імперіяліста та польського завойовника й шовініста про ролю України в польсько-російському антаґонізмі, ми бачимо, що один і другий, цілком незалежно від себе, оцінюють сю ролю в основному вірно й згідно.

Так, се дійсно йшла через цілі століття завзята й кровава боротьба між Польщею і Московщиною за панованє над Україною, (Білою Русю й Литвою). І ціль обох суперників була одна й та сама: винародовленє України в користь польського або московського завойовника.

Як вже знаємо, Польща вийшла з сього суперництва не тільки побитою через Московщину, але мету свою історичну — орґанічно зєднати Україну з Польщею через кольонізацію і польонізацію її, вона переплатила власним своїм істнованєм: бунти й війни України в XVII. і XVIII. ст. з Польщею, спричинили її упадок, як се приз-

нають самі чільні польські історики. Поляки таким робом своєї мети не осягнули. Не осягнули вони, додати треба, сеї цїли й у відношеню до тої частини українського народу, що в 1772 р. підпала під пановане Австрії. Всї методи галицької Польщі, стосовані на протязї XIX. ст. по нинї, до скольонїзованя і спольщеня українських мас в Галичинї, показали ся в остаточному результатї безуспішними. Не вдалось старій Польщі покликати до житя вимріяний й так ідеалїзований нею тип „gente Ruthenus, natione Polonus" (з племени Русин [Українець] з народности Поляк), не вдалось се теж й галицькій Польщі, що, в спадщинї по старій, продовжувала її полїтику.

Але чи зреклись Поляки супроти сього очевидного факту „права" до пановання над Україною? Чи думають заперестати вони дотеперішню свою полїтику супроти українського народу на будуче?

Нї, не зреклись, не заперестали і не заперестануть! Нема нинї між польським громадянством нї одного відповідального Поляка, від польського станьчика-консерватиста до соціялїста, що не бажав би відбудованя Польщі коштом України, відбудованя Польщі „od morza do morza". Тим

гірше для Польщі!

Не має найменшого сумніву, що в результаті світової війни повстане „польська держава". Якаб не була її „незалежність" і якіб не були її границі, одна є певна річ: політика будучої польської держави в українській справі в інтересі тої цїли, яку вже нинї поставили собі Поляки супроти України, шукати-ж ме таких доріг, які тим певнїйше й успішнїйше моглиб привести їх до бажаної цїли. Важно нам се тільки зазначити. Входити в те, яке повинно бути супроти сеї полїтики становище українського народу, не можемо, бо се виходить поза рами нашої працї.

Інакше вийшов з суперництва ізза України російський претендент. Минуло 250 лїт, як станув він на українській землї сильною ногою. Росія, побивши і знищивши Польщу, стала всевладним паном України. А більш, як правдоподобна річ, що в результаті світової війни, розширить вона своє панованє і над австрійською Україною. Росія осягнула ту цїль, якої не вдалось осягнути Польщі.

Та чи вдалось їй те, що рішучо не вдалось усій польській полїтицї на протязї столїть, проковтнути українську націо-

нальність, винародовити, зрусифікувати Україну?

2. Українська народність в рамах російської державности.

Само істнованє української народности, мало того, сама думка про те, що ся народність може істнувати, завсїгди відбирала державі Великоросів спокійний і солодкий сон. Через усю полїтику російського уряду супроти України й українського народу, від найдавнїйших часів по нинїшні днї, пробиваєть ся одна лише думка: здушити Україну, знищити українську народність!

Ось кілька моментів з історії сеї полїтики.

Вже в кілька років після того, як гетьман Хмельницький розбив кайдани „польської неволї" та увійшов „въ союзъ и протекцію царя восточного" (1654.), Москва почала розпоряджатись на Вкраїнї, де населенє завсїгди вважало себе вольним, як у себе дома, наслїдком чого повстали в нїй сильні партії, що волїли мати до дїла з Польщею, а навіть з Турцією, як терпіти самоволю православної Московщини. Ось як, характеризує сучасник, Серб Крижанич

тогочасне невдоволенє Москвою на Вкраїні: Я застав — пише він — між Українцями „политическую ересь, что жить подъ преславнымъ царствомъ московскимъ горше турецкой муки и египетской работы".*)

Дорадник царя Петра Великого, Ф. Салтиков так радив йому поступати з Україною після погрому Мазепи під Полтавою (1709.): На його думку, Україна, переходячи під владу Москви, поставила одначе певні умови й добилась значної своєї самостійности. Суть її була в тому, що „они заключили свои властныя правленія, судъ и своихъ природныхъ правителей быть у нихъ, какъ гетьману, полковникамъ и сотникамъ и прочимъ всякихъ чиновъ людемъ, какъ въ воинскихъ, такъ и въ гражданскихъ чинахъ, чтобы были у нихъ непремѣнно изъ ихъ народа, а не изъ россійскихъ господъ, и не изъ россійскаго народа". Сю самостійність вважав Салтиков шкідливою для Москви. Тому, на його думку, треба скасувати автономію України і перемінити її в російську провінцію. Він подає цілий ряд мір, як треба перевести ліквідацію автономної управи України і як перевести її русифікацію. Коли всї вони

*) С. Соловьевъ: Исторія Россіи, XI., 70-71.

будуть здійснені, тоді український „народъ въ доброе и постоянное состояніе приведеся и воплотится въ россійскій народъ."*)

Цариця Катерина II. так писала в інструкції ґенерал-прокурору, кн. Вяземскому: „Мала Росія (Україна), Ліфляндія і Фінляндія є провінції, які управляють ся затвердженими їм привілеями; нарушити їх через усуненє всїх булоб непристойно, одначе називати сї провінції чужими і поводитись з ними на тій власне основі є більше як помилкою, а можна назвати се глупотою. Сї провінції а также Смоленську, належить ся легкими способами привести до того, щоби вони зрусифікувались і перестали дивитись як вовки до ліса."**)

Петро В., Катерина II. і їх наслїдники помалу, але систематично знищили всї автономні права України, заприсяжені за Хмельницького царем Олексієм Михайловичем. Під кінець XVIII. ст. фіґурує Україна в історії Росії як ряд „малоросійських" ґуберній російської держави. Зникла остання тінь української державности,

*) В. Пичета: Өедоръ Салтыковъ, современникъ Петра о политикѣ Россіи по отношенію къ Малороссіи. Украинская Жизнь, 1915., No. 8-9.

**) Соловьевъ, XXVI, 39.

але остав її орґанїзм, якого не можна було фізично умертвити указами й циркулярами: українська народність.

Які інтенції мав російський уряд що до неї, про се належне розуміннє дають нам царські укази проти української мови й письменства.

Перший протиукраїнський, царський указ з 1720 р. вимагав, щоби книжки, друковані в українських друкарнях були очищувані від українських язикових окремішностий, „дабы никакой розни и никакого нарѣчія не было". Сей указ показує, що московський уряд вже тоді рахував ся з істнованєм двох лїтературних мов, московської і української, як з фактом і що в окремішности тогочасної української лїтературної мови, добачував він перешкоду в русифікованю українського населеня.

А дальші драконські укази російського уряду проти української мови й письменства, указ мінїстра графа Валуєва з 1863 р., що проголошував засуд „не было, нѣтъ, и быть не можетъ никакого украинскаго языка", і ганебний указ з 1876 р., так званий „lex Jusephovicia", яким заборонено друкувати в межах російської імперії книжки і ґазети українською мовою та

виставляти в театрах українські пєси, мали одну лише ціль: не допустити, щоб мова живого, 30 — міліонового, українського народу стала орґаном і засобом його національної свідомости, культурного розвитку й самостійности.

А щоби в Українців не могло бути ніякого сумніву що до становища російського уряду в українській справі, він зважуєть ся в 1910 р. проголосити офіціяльну свою заяву, зредаґовану пок. Столипіном, яку можна вважати за profession de foi російського уряду в українській справі.

Ось її текст:

,,Хоча за безпосередню мету товариства „Українська Хата“ (в Москві) подаєть ся матеріяльну підмогу, то головними завданями його треба вважати перш за все культурні. Тимчасом така мета зі становища російської державної сили являєть ся крайно небажаною; вона теж суперечить усім наміром уряду що до колишньої України. Виходячи зі становища, що три галузи східного Славянства, Велико,— Біло — і Мало-роси, як з огляду на походжене, так і на мову, мусять творити одну цілість, боров ся наш уряд, почавши з XVII. ст. постійно проти руху, відомого

в наші часи під назвою „українського", що втілює в собі ідею відродженя колишньої України й збудоване Малоросії на національно-теріторіяльній основі. Від часу добровільного прилученя України до московської держави, стратив сей рух, позбавлений всякого міцного ґрунту та історичної рації, свою силу, уступаючи місця природній злуці споріднених і близьких собі Славян, а знайшов підпору тільки в поодиноких, непримиримих верствах українського населеня. В останніх часах почав знова прокидатись сепаратистичний рух, який культивуєть ся головно в Австрії, в Галичині. Впливови непереєднаних сепаратистів, що живуть у Львові, належить приписати змаганя, що датують ся від 1905 р., до закладаня товариств, що під покришкою культурних цілий — може навіть і несвідомо — працюють над відродженєм українського сепаратистичного руху (Просвіти, Громади і т. д.). Національні й політичні стремлїння в українському русї сплїтають ся так тїсно, що се зовсїм неможливо навіть їх від себе розріжнити а від поборюваня всїх тих стремлїнь, по найбільшій части штучно викликуваних, не можна відступити. Вважаючи отже зі становища державних

інтересів недопустимим заснованє товариства „Українська Хата“, що має в своїй проґрамі скріпленє сепаратизму, міністер внутрішних справ не може приняти до відомости заснованє сього товариства, бо воно поставило собі вузько-національні цїли, які загрожують публичному порядкови й безпеченству".

На брамі того страшного будинку, що називаємо його російською державністю, російський уряд виписав українському народови слова:

Lasciate ogni Speranza! Не майте жадної надії!

Але істнованє та житє такого складного, колективного, живого орґанїзму, яким є нарід, не залежить від волї урядів. Уряд держави Великоросів вже давно засудив український народ на смерть, але він, не зважаючи на сей смертний присуд, мимо й проти волї уряду держави московського народу, таки істнує, живе. Значить, є певні закони, що обусловлюють істнованє орґанїзмів, отже й народів.

Нарід, як певний тип, підлягає тому самому прінціпови продовжуваня свого істнованя (континуації) і прінціпови переміни (трансформізму), що й кождий инший орґанїзм. Боротьба за істнованє, за само-

вдержане, є обусловлена в части через дідичність, в части через приноровлене до умов. Сим законам підлягають не тільки фізиольоґічні, але й найбільш розвинені духові функції, як пр. мова у людини. Коли через дідичність тип на протязі цілого довгого ряду ґенерацій постійно здержує себе, то через приноровлене доконують ся в ньому переміни. Таким чином суть (істота) народу є динамічної натури. Нарід — се продукт історично-соціяльний.

Ми не можемо тут входити в еволюцію української народности до того моменту, як Україна підпала під пановане Москви. Знайде її читач в монументальній праці проф. М. Грушевського, в його „Історії України-Руси". Нам важно лише сконстатувати, що саме в сей момент історія застає дві окремі народности, як факт довершений, не тільки в національно-політичному, але й етнічному змислі. Мова, культура, письменство, звичаї й обичаї обох народів, московського й українського, ріжнили їх від себе. Що українські людові маси, — не кажучи вже про висші верстви укр. народу, — тоді, на протязі XVII. і XVIII. ст. почували себе як окремий на-

род і окрема спільнота у відношеню до московського народу, се найкраще показують його політичні пісні з тих часів, яких авторами були невідомі співці з народньої маси.

Ось для прикладу два виривки з них. Перша відносить ся до руїни Старої Січи (1709):

Ой, ішли наші славні запорожці та понад Богом рікою,
Ой, широкою та глибокою, та понад лиманами.
Ой, що наші славні запорожці та й у великому жалю,
Що не знали уклонить ся, а которому царю.
. . . . . .
Ой, уклонились тому Москалеви, а що ми його не знали;
Ой, кругом церкви, церкви січової, ой, да караули стали.
. . . . . .
Ой, і пише Москаль та й до кошового:—,,а ідіте до мене жити;
Ой, я дам землю та по прежньому а по Дністер гряницю.—
—,,Ой, і брешеш, ти вражий Москалю, а ти хочеш обманити,
Ой, як підем ми й у твою землю, ти будеш лоби голити.—
— ,,Ой, що ви хлопці, славні запорожці, а не бійте ся нічого;
Ой, ще-ж, бачить ся, я у своїм царстві а не зрадив нікого.—
— ,,Ой, що ваші пани, яритичні сини а не гаразд зробили,
Ой, що степ добрий, а ще край веселий тай занапастили''.
Ой, і тече річка та бистренькая, та попідмивала кручі,
Ой, заплакали славні запорожці а із Січи йдучи.
Ой, і летить бомба, тай од Москаля, та посеред Січи впала,
Ой, хоть пропало славне Запорожжя, так не пропала слава!*)

Друга пісня відносить ся до осади Полтави 1709 р., принаймні такої думки є Драгоманів, хоч в ній згадуєть ся про город Білу Церков:

---

*) Політичні пісні українського народу XVIII-XIX. ст. з увами М. Драгоманова. Частина I. Розділ I. Genève, 1883. Ст. 28-29.

Ой, хвалив ся та козак Швачка під Білу Церкву йдучи:
— „Гей, будем, брате, та китайки драти та в опучах топтати!"
Гей, казав сеи, козак Бондаренко, а що славонька буде:
— „Гей, будемо, брате, та поли драти та плечі латати."—
Гей, на козаченьків, гей, на молоденьких та пригодонька [стала:
Гей, що в середу та в вечері та усіх Москва побрала.
Ой, побрали та й попарували усіх по два до купочки.
Заглядають один на другого, як сизії голубочки.
Ой, побрали та й попарували, та й повели возами:
—„Ой, оглянем ся на тую Україну, та й обіллем ся сльозами!"
Ой, забрали та й попарували, як голубоньків у парі:
Гей, засмутула ся уся Україна, та як сонечко в хмарі.*)

На питане-ж, чи й о скільки на протязі XIX. ст. український народ зберіг свою національну й етноґрафічну окремішність і антаґонізм супроти Великоросів, дістанемо відповідь, коли розберемо, як в нових і що раз важних умовах російської державности й дійсности знайшли ся поодинокі соціяльні верстви його, коли розглянемо близше всі ті моменти й чинники, які сприяють русифікації на Вкраїні і які їй проти ділають.

Неволі не зносить ся безкарно. Молохови московської неволі український народ заплатив страшні жертви. Безпосереднім її наслідком було те, що висші верстви його, покинули українську народність, примирили ся з російською державністю, стали їй служити. Колишню українську козацьку старшину й українських заможних козаків перетопила російська державність на „малоросійських дворян". Стало се майже соціяльним законом, що після великих національних катастроф, висші верстви поневоленого народу, що не встиг вповні розвину-

*) Тамже. Ст. 48.

ти своеї індивідуальности, які виявляють велику здатність, бистро приноровляти ся до нових умов в боротьбі за своє ітсноване, покидають його і переходять до пануючого народу. Такий відплив висших верств від народу в українській історії не новина. Руські бояри литовської Руси приймають польську народність, коли вона підпала під панонане Польщі. Багато подібних прикладів знаходимо в історії инших поневолених народів. Та московська неволя мала ще другий, не менше важний і не менше фатальний наслідок. Се вплив її на українські людові маси. Згодом затратили вони вповні українську національно-політичну свідомість, так живу в XVII. ст. і навіть у XVIII. ст. Її місце заняло вірнопідданче почуте до російського царя. Маси сї задержали одначе почуте етноґрафічної окремішности супроти московського народу. І се теж соціяльний закон, що людові маси, а власне селянство, силою вродженого собі консерватизму, виявляє значну відпорність супроти нових умов, нівелюючих його як тип, його народність. Українське селянство зберегло українську народність.

Сї загальні неґативні результати більш як 250 літнього панованя Великоросів над Українцями не можуть настроювати оптимістично тих, що борють ся за визволене й повну самостійність українського народу; скритим же і явним противникам самостійности українського народу дали привід, або зовсім перечити істноване українського народу, або сумнївати ся в його спосібність до житя.

Постараємо ся близше підійти до спірного питаня.

Наші міркованя почнемо від загальних замі-

ток про мову українського народу.

Противники самостійности нашого народу і многі, що несвідомо йдуть за ними, вірячи їм на слова, перечать, цілком натурально, і самостійність його мови. Українська мова — се діялект великоруської мови! Значить, на ній не може розвити ся справжнє письменство, вона не може стати засобом культурного розвитку й самостійности народу.

Нема сумніву, що українська мова є більш спорідненою з великоруською і білоруською, як кожда инша славянська мова. Ся спорідненість випливає із факту племінної спільности прапредків сих трох народів (перед яких тисяч роками). Мимо сього є українська мова самостійною, як кожда инша славянська мова. Є такою тому, бо прамова руського племени, — ріжниці діялектичні, які в ній були, не можуть тут заважувати, — не потрафила удержати ся: в міру того, як політично-господарська племінна єдність старої Руси була розбита, і як з того політичного орґанізму, який завязали перед 10-ти віками в ладожському басейні і на горішній Оці славянсько-руські кольоністи, що розширяючись, змішались з ріжними фіно-алтайськими і туранськими племенами, почала виростати Москва, в міру того почали побіч себе й самостійно розвиватись і мови трох народів: українського, білоруського й московського. Порівнуюча лінґвістика показала нам, що многі високо розвинені мови ріжних народів помалу розвивали ся з прамов (Гумбольд, Бопп, Шляйхер*), Штейнталь і инші). Те саме треба сказати про історичний розвиток трох

*) Див. August Schleicher: Die Darvinistische Theorie und die Sprachwissenschaft. Weimar, 1865.

висше згаданих мов.*) Одначе тим моментом, що

*) Наша праця була вже написана, коли ми могли зазнайомити ся зі знаменитою працею відомого спеціяліста по славянській фільольоґії і лінґвістиці, проф. академіка Шахматова п. з. „Очеркъ древнѣйшаго періода исторіи русскаго языка" (Птр. 1915. Ст. L. + 368), що являєть ся другим випуском „Энциклопедіи славянской филологіи", яку видає „Отдѣленіе русскаго языка и словесности Императорской Академіи Наукъ" під редакцією проф. акад. Яґіча. Нас особливо цікавить „Введеніе" сеї цінної праці, де автор на підставі ґрунтовної аналізи лінґвістичних і історичних даних установлює шляхи і намічає хронольоґію розселеня славянських племен і спеціяльно руського племени, з якого витворились три окремі народи. Отож акад. Шахматов установлює, що вже в першій чвертці VI. ст. осіло на Подністровю і Подніпровю східно-славянське племя, „Анти", що було прасімєю руського племени. Сей погляд розходить ся з поглядом проф. Грушевського, котрий в Антах добачує ту галузь східно-славянського племени, з якого безпосередно розвинулась українська народність. В IX. ст. руське племя розпалось на три ґрупи: полудневу, північну і східну, з яких кожда жила в окремих економічних умовах і ґравітувала до ріжних культур. Полудневу ґрупу творили Поляни, Деревляни, Дреговичі, Дулїби або Бужани, Уличі, Тиверці, Сіверяни; північну Словіни, Кривичі і Полочани, а східну Вятичі, що в кінци X. або в XI. ст. двинулась із північного Подоня в басейн Оки. Із першої ґрупи в IX-X. ст. витворилась українська народність. В X. ст. по упадку хазарського царства Вятичі під напором кочевиків рушили з Подоня в части на північ до Рязаня, в части на північний-захід в північне Подеснинє і Подніпровє. На протязі XI. ст. середня Росія є вже густо заселена північно-русами, що рушили з горішнього Поволжа до Оки і східно-русами, що підходили до Оки з півдня і полудневого-сходу. Із злитя другої частини Вятичів на північному заході з місцевими населенєм, що повстало із з'єдинення южно-руських елементів з ляшськими повстала білоруська народність. Така є схема язикової і національної еволюції руського племени акад. Шахматова.

рішив про самостійний розвиток сих мов, як орґанів національно-культурної самостійности сих народів, було те, що з кінцем вже XVIII. ст. жива, народня мова і у Великоросів і в Українців а в XIX. ст. теж і у Білорусинів стає мовою письменства сих народів. З більшим правом як нині се робить ся противниками самостійности українського народу, можнаб перечати істноване окремої української народности пр. за часів Хмельницького і то на тій підставі, що тоді письменні мови Москалів і Українців, які на протязі X-XVIII. віків не прикривали ся з народньою мовою, виказували без порівнаня, далеко менше ріжниць, як їх сучасні письменні мови. Письменною мовою Українців до появи Енеїди Котляревського (1798), якого вважаєть ся батьком українського національного письменства, була мішанина церковнославянської і народньої мови. З кінцем XVIII. ст. народня московська (великоруська) мова витісняє з московського письменства мішанину церковнославянської і московської народньої мови. Перевага мертвої церковнославянської мови над народньою в обох письменствах робила їх так подібними до себе, що можнаб їх навіть уважати за одну, спільну мову. А одначе досі ніхто не важив ся висказати думки, що мова українського народу пр. з початку XVII. ст. була діялектом московської мови. Булоб се, розуміеть ся, абсурдом. Факт, що в основу сучасної літературної мови Великоросів увійшли діялекти народньої московської мови тільки, з виключенем діялектів української мови, робить сю мову для Українця чужу й трудно зрозумілу. І навпаки, факт, що в основу сучасної літературної мови Українців

увійшли діялекти*) їх народньої мови, робить сю мову чужу й тяжко зрозумілу для Великороса. Російська Академія Наук в Петербурзї, що признала офіціяльно українську мову як самостійну, зовсїм слушно тому твердить, що московську лїтературну мову ніяк не можна вважати за „общерусскую", себто спільну мову письменства Великоросів, Білорусинів і Українців.**) А дослїди на полї української мови й діялектольоґії (працї Огоновського, Житецького, Михальчука, Науменка, Кримського, Верхратського, Стоцького і инших) виключають всяку анальоґію спорідненя української і московської мов із споріднєнєм так зв. „plattdeutsch" або „switzerdeutsch" з „neuhochdeutsch", себто двох полуднево-нїмецьких діялектів з північним, який взято в основу лїтературної мови Нїмців. Явні й масковані противники самостійности українського народу а між ними многі навіть соціялдемократи, що вказують Українцям на приклад швайцарського нїмецького діялекту, який не став лїтературною мовою Нїмців швайцарських і не відсепарував їх як відрубну народність від державних Нїмців (устно звертав нам на се увагу рос. с. д.

---

*) В українській мові істнують 4 діялекти, які мають окремі говори (піддіялекти): 1) полуднево-український діялект з 3 говорами: (північноукр., середньоукр. і степовий говір); 2) північно-український діялект, або поліський з 4 говорами; 3) червонорусський діялект з 2 говорами: (подільсько-волинський і говір рівнин Дністра); 4) гірський або карпатський діялект з 3 говорами: (чистоукраїнський Гуцулів і Бойків, мішаний Лемків в західній Галичинї і словацько-український в північній Угорщинї).

**) Императорская Академія Наукъ: Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПБ. 1915, ст. 15.

Аксельрод, за ним повторив, здасть ся, сей арґумент Кавтський в свому антіукраїнському виступі, повинні приклад зі Швайцарією порівнати з українською Галичиною і тоді побачать повну абсурдість свого твердженя. Колиб дійсно українська мова була діялектом великоруської, то галицькі і буковинські Українці, що політично не мали щастя бути під „опікою Росії", анальоґічно до швайцарських Німців, мусілиб взяти в основу літературної мови не свій „діялект" (український) а вироблену великоруську літературну мову. Мало того. Всі зусилля великоруських літературних і політичних аґентів, що з 50 рр. мин. ст. звернули на галицьких Українців особливу увагу (від Погодіна до ост. часів), навязати їм великоруську літературну мову й письменство як їх власні, кінчились повним фіяском. Так зв. „москвофільска література", що з 50 рр. по нині не дала ні одної літературної сили хочби середної вартости, писана на дивачній мішанині церковнославянської, української і великоруської мов, по свому змісту й духу не може вважатись як частина великоруської літератури, а тільки як мертво-роджена і штучно плекана відміна літератури галицько-української. Приклад сей як не мож краще бє по голові Аксельрода, Кавтського і пр. Досліди на полі української мови показали теж, що вона з огляду на свою складню, фонетику, морфольоґію та семазіольоґію (ріжниці в значіню слів) займає в родині славянських мов самостійне місце, що її сильно й маркантно відріжняє як від польської так і від великоруської мов. А той факт, що на сій мові, в умовах найбільш тяжких і не сприяючих, повстала й розвиваєть ся поважна лі-

тература, яка в славянській літературі займає третє місце, (імена Квітки, Шевченка, Куліша, Марка Вовчка, Мирного, Старицького, Федьковича, Франка, Коцюбинського, Лесї Українки, Стефаника, Мартовича, Кобилянської, Бордуляка, Коваліва, Винниченка, Олеся, Вороного, Чупринки, Філянського, Черняхівської, Черкасенки, Лепкого, Яцкова моглиб бути справжньою окрасою кождої европейської літератури), що на нїй істнує й розвиваєть ся молода наука, що мова ся стала орґаном культури цїлого народу, не зважаючи на полїтичні кордони; сей факт бє по лицї противників самостійности українського народу, він пророчисто говорить в користь самостійности укр. мови й народу.

Та лишім на боцї мову фільольоґії а перейдім до мови полїтичної економії.

Російські імперіялїсти, а за ними многі великоруські соціялїсти, отверто або масковано висказують погляд, що розвиток капіталїзму в Росії і спеціяльно на Вкраїнї веде до асиміляції, то є до винародовленя українського народу.*)

Ми вже згадували про загальні результати варварської русифікаційної полїтики царату на Вкраїнї. Найбільші спустошеня зробила ся полїтика по містах України. Обсервуючи особливо більші міста, маєть ся иноді вражінє, що ржа асиміляції перегризла на скрізь, а то й знищила грубу кору українства. Коли ви пр. приїдете в Київ, то в центрі його почуєте всяку мову — великоруську, поль-

---

*) П. Струве: Общерусская культура и украинскій партикуляризмъ. „Русская Мысль", 1912. I.

S. Semkowsky: Russland als Nationalitaeten staat. „Die Neue Zeit", 1915., No. 13.

ську, жидівську, німецьку, тільки не українську. Під грубим намулом русифікації по більших містах України, який наносив тут весь апарат російської державности й великоруської культури, вам трудно иноді потрафити на сліди істнованя в них корінного українського населеня. А воно, безперечно, є скрізь і всюди. Коли ви пр. підете на перший ліпший базар в ярмарковий день, або на передмістя Київа, ви скрізь почуєте українську мову, — правда, значно попсовану. В меншій мірі замітні сліди русифікації по менших містах України. Село натомість України зберегло вповні свою етноґрафічну окремішність й характер, свою мову, звичаї, обичаї, традиції, культуру. Всї змаганя русифікаційної політики Росії розбились тут наче о ґранітні скелї консерватизму й відпорности селян.

Якіж тенденції крие в собі розвиток капіталїзму на Вкраїнї?

Що до великого промислового капіталу на Вкраїнї, то треба сказати, що великоруський капітал відограє тут в порівнаню із заграничним великим капіталом тільки дуже незначну ролю. Безперечно, мова його великоруська, хоч в зносинах з українським робітником, користовуєть ся він і його мовою. Немає найменшого сумніву, що сей капітал становить нинї і становити ме на найблизший час сильну основу й розсадник русифікації на Вкраїнї.

Що до аґрарного капіталу, то велика земельна власність на правобережній Українї знаходить ся переважно в польських руках: польські же політики послугують ся в зносинах з робочою силою і місцевим населенєм майже виключно українською

мовою. Велика земельна власність на лївобережній Україні є переважно в руках зрусифікованих Українців, себто Малоросів, також в руках Великоросів а тільки незначна частина його є в руках свідомих і на пів свідомих Українців, що симпатизують українському рухови.

Що до середнього й малого капіталу, то статистика з 1897 р. начислює в ньому 8 на тисячку самостійних осіб, що балакає по українськи. Решта є в руках Малоросів, Жидів, Великоросів і инших.

Всї висше наведені факти промовляють в некористь українства. Поважні переміни в розвитку капіталїзму на Вкраїні можливі тільки в міру того, як рости ме український рух, як захоплювати ме він висші верстви зрусифікованого нинї українства, як розвивати муть ся демократичні форми на Вкраїні а разом з ним приходити ме до слова в громадському і національно-полїтичному значінню український селянин і робітник.

Одначе в сучасному капіталїстичному ладї слово належить не тільки представникови капіталу, себто власникови засобів продукції, що заінтересований є в удержаню сього ладу, але й представникови працї, себто власникови робочої сили, що заінтересований є в усуненю його. В розвитку отже капіталїзму на Вкраїні, робітник її має теж своє слово.

Натуральна річ, що в розвитку молодого капіталїзму на Вкраїні, село її, як головний ринок робочої сили відограє і відогравати ме домінуючу ролю. А село се є українське. В міру розвитку й зросту промислу на Вкраїні зростає теж наплив

селян до міста. Щоби належно зрозуміти тенденції і наслідки сього закона, наведемо декілька статистичних цифр про населенє України, по офіціяльним статистичним даним з 1897 р., бо новіщих цифр, на жаль, досі не маємо.

В 1897 р. було 23,430,407 українського населеня в тих ґуберніях України, де Українці творять абсолютну більшість. Процент його в поодиноких українських ґуберніях був такий:

В Волинській ґуб. — 70% Українців, в Київській — 80%, в Подільській — 81%; загально на правобережній Україні — 77%.

В Полтавській ґуб. 93% Українців, в Харківській — 81%, в Чернигівській — 66%; загально на лівобережній Україні 80%.

В Екатеринославській ґуб. — 69%, в Херсонській — 53%, в Таврійській — 42%; загально на степовій Україні, що нині в промисловім розвитку конкурує з найбільш промислово розвиненими районами европейської Росії, — 56%*).

Але розвиток капіталізму на Вкраїні приманює й приманювати ме робітництво з поза України.

На 1,478,798 робітників на Вкраїні було в 1897 р. 219,300 захожих, неукраїнських робітників, з чого 103,471 примандрувало з великоруських ґуберній, а 40,530 з великорусько-українського району (Курск, Воронїж, Кубань, Дон, Ставропіль); решта захожих робітників припадала на инші краї Росії (з Білої Руси — 24,571, з Польщі — 17,748, з

*) Цифри беремо з солідної праці відомого українського маркеїста і дослїдника економічних відносин України, М. Порша п. з. „Робітництво України. Нариси по статистиці праці". Київ, 1913.

Литви — 10,986 і т. д.).

Але також між територіяльно українськими робітниками є значний процент робітників инших народів, кольонїзаційного походженя (Поляки, Жиди, Великороси). Порш приймає, що відповідно до загального розміщеня инших народностий на Вкраїні, скількість усього не-українського робітництва в висше наведених українських ґуберніях могла виносити в 1907 р. найбільше 28%. Се значить: більше як 70% усього робітництва України припадає на Українців. Україна отже здебільшого послугуєть ся власною робочою силою, се є в певній мірі доказом національно-економічної єдности України.

Слїд ще зазначити, що степова (промислова) Україна являєть ся головним ринком, приманюючим робочу силу із аґрарних великоруських ґуберній. Можнаби в сьому факті добачувати певну небезпеку для України. Є вона одначе незначна. В розвитку молодого капіталїзму у всїх відсталих економічно країнах, в яких поневолений творить абсолютну більшість, село як головний доставець і резервоар робочої сили домінує над містом. Клясичним сього прикладом може служити Чехія. Треба отже приняти, що в міру розвитку капіталїзму на Вкраїні, набирати ме що раз більше значіння корінне українське робітництво, що має постійні резурси з українського села. І се село в останній лїнії, при сприяючих загально-полїтичних умовах, рішить про національний характер міст України та капіталїзму на Вкраїні в його цїлости.

Коли далї возьмемо під увагу, що річний приріст населеня України виносить 2%, а населенє в

великоруських ґуберніях тільки 1 (рідко 1½), то треба сказати, що еміґрація великоруського робітника в промислові частини України буде падати і то вміру того, як українське село буде що раз більше підпадати капіталістичному розкладови і як зростати ме промисл в північній і центральній Росії.

Вкінці не можемо поминути ще одно явище в розвитку капіталізму Росії. Як промислова, степова Україна є ринком праці і для аґрарних ґуберній центральної Росії, так теж деякі райони молодого й бистро розвиваючого ся капіталізму Росії являють ся одним із головних ринків праці для аґрарної України (лівобережної й правобережної). Ними є: великорусько-український район, про який ми вже згадували, себто мішані ґубернії на схід від України, далі Кавказ і промислові райони Сибіру. Сильна українська кольонізація сих районів, на яку вже звернемо увагу, означає поширене української етноґрафічної території.

Такі є чинники економічної натури, що сприяють і протиділають русифікації на Вкраїні. Щоб вони неминуче вели до зрусифікованя України, сього абсолютно ніяк не можна сказати. Таке твердженє в устах противників самостійности українського народу — за сміле. Йому завдають брехню факти і явища, про які ми вище говорили.

Але крім насильної русифікації, крім економічних чинників, що пособляють асиміляційному процесови на Вкраїні, є ще чинники духової натури, що в сьому процесі відограють важну ролю. Є се впливи російської культури.

Могутня є сила всього апарату насильної ру-

сифікаційної політики на Вкраїні. Апостолами сеї ,,місії'' Росії на Вкраїні являють ся цензор, чиновник, жандарм і піп російський. І фабрика сповняє своє русифікаційне діло. Вона не тільки висмоктує фізично українського робітника, але калічить його духово, відбирає йому мову, яку він виніс як рідну з під стріхи сільської хати. Але не менш могутній є вплив російської, краще великоруської культури на Вкраїні. Наче чорна тінь сунеть ся невідступно за московським кнутом великоруська школа, книжка, ґазета, театр і т. д. сповняючи тут ,,культурну місію пануючої московської нації''. Найсильнійше підпадає під її вплив інтеліґенція. Без школи, театру, книжки, ґазети, вона обійти ся не може. А що кожда культура перетоплює, і на свій спосіб шліфує душу її споживача, так в ,,сонці'' великоруської культури перетоплюєть ся душа інтеліґенції городів України. А що великоруська культура сунеть ся й продираєть ся скрізь, — її ніде не питають за паспортом — то впливови її підпадають всі верстви українського народу. Не требаж тут спеціяльно говорити, як великоруська школа на Вкраїні оглуплює українського селянина й робітника.

Та до боротьби з усіми чинниками русифікацій на Вкраїні і особливо з найбільш небезпечним, великоруською культурою, стає той історичний процес, що його називаємо ,,національним відродженем'' поневоленого народу. Він тісно звязаний з розвитком капіталізму, який скрізь ширить невдоволене і демократизмом, що ширить свідомість і віру у власні сили. Капіталізм, розкладаючи село, витворює у поневоленого народу новочасні кляси,

що заінтересовані є в повнім розвитку національного його житя. В першій стадії його розвитку, носителем його являєть ся, звичайно, горетка інтеліґенції, свідома своїх завдань супроти народу, з якого вийшла. Вона стає творцем національної культури й письменства, вона кличе поневолені маси народу до скиненя кайдан соціяльної і національної неволї, до боротьби за його визволене. Український народ переживає в російській імперії власне сю першу стадію свого національного відродженя. Вже пробуджуєть ся місто й село України. Перші проміні його вже засвітили і не згасли. Коли маси народу вповні пробудять ся з вікового сну в російській неволї, бити ме година його воскресення. Національне відроджене українського народу загрожує усьому російсько-державному і штучному великоруському станови посїданя на Вкраїні. Хто бачив величаву Шевченківську демонстрацію в лютім 1914 р. на вулицях Київа, першу масову національну демонстрацію, зорґанізовану українськими студентами й робітниками, в якій взяло участь около 20.000 душ, сей міг переконатись, що українське національне відроджене запустило вже свої глубокі корінї та що потенціональні його сили великі. Національне відроджене на висшому ступнї свого розвитку стає не тільки перешкодою дальшій асиміляції, але стає чинником реасиміляції. Одиниці й соціяльні верстви, що відійшли від народу та пішли на службу кумирям пануючого народу, повертають назад до нього. Всякі дальші переслїдуваня викликують озлоблене серед всїх верств поневоленого народу. А ненависть не може сприяти асиміляції. Не є припадковим, що в о-

станніх часах українське робітництво було побіч української інтеліґенції найбільш активною силою українського відродженя.

Так перехрещують ся асиміляційні і контрасиміляційні впливи двох культур на Вкраїні.

Остає нам ще згадати про важний момент, який не може бути без значіння для дальшого розвитку Росії та долі України. Сим моментом є економічне противенство великоруського центру і невеликоруських провінцій Росії. Стало ясним, що дякуючи до скрайних границь переведеному державному централізмови, великоруський центр живе й розвиваєть ся і цвите коштом невеликоруських провінцій Росії. Та найбільше терпить від нього Україна. Чим більше рік річно висмоктує великоруський центр Україну, тим менше видає він на її натуральні потреби. Порш обраховує, що з доходів України, які йшли в рр. 1868-1892 до державної каси центру, 60.2% тільки повертав він на її потреби. В рр. 1908-1910 повертав він тільки 57.5%. а в самому 1910 р. тільки 45.7%. Наслідком такої господарчої політики Росії центрифуґальні (відосередкові), себто автономні стремління мусять в ній зростати. Політичним виразом сих стремлінь — се децентралізація Росії і автономія провінцій. Сей антаґонізм між Україною і великоруським центром є вже нині досить сильним. В дальшому розвитку свому, при сприяючих політичних умовах, носити ме він виразний національно-український характер.

Зробимо-ж тепер із всього нами сказаного короткі висновки.

Більше як 250-літне пановане Росії над Україною не привело першу до бажаної нею цілі: укра-

інська народність зберігла себе в рамах російської державности. Але сказати се тільки, се значить, не сказати цілої правди. Продуктом усього бутя українського народу в неволі держави великоруського народу є так званий „Малорос". Се реальний тип, який покликала до житя в рівній мірі насильна русифікаційна політика російського уряду, як і ввесь асиміляційний процес на Вкраїні, що має своє жерело в тому стані річий, який створює тут російська державність.

Обєктивна картина істнуючого стану річий на Вкраїні представляєть ся нам так: Маємо море української етноґрафічної маси, якої заледви торкнулось українське національне відроджене. Ся маса домінує в селі. Маємо серед сього моря великі острови так зв. „Малоросів". Вони головно по городах України. „Малоросів" можна подекуди вважати за перехідну „народність", між великоруською і українською. Се власне тип, який можна слушно назвати „gente Ruthenus, natione Moscovitus". „Малороси" не представляють собою ні в соціяльно-політичному, ні в культурному змислі щось одноцільного. Політичний їх світогляд ріжний, — від чорносотенства до соціялізму. По свому відношеню до Українців, тільки одно їх крило скрайно аґресивне, решта або пасивна, або навіть спочуваюча українському національному відродженю. Але всі вони є свідомими, або несвідомими носителями й рабами російської державности й великоруської культури на Вкраїні. А серед тих островів „Малоросів" маємо вкінці менше й більше численні кольонії „Українців", себ-

то тих, що являють ся справжніми носителями та будівничими української народности.

Між великоруськими кнуто—й культуртреґерами й запряженими до їх колесниці ,,Малороссами'' з одного боку, а ,,Українцями'' з другого, йде боротьба за душу сплячого ще сном блаженних великана—народу, за душу української етноґрафічної маси. Вислід сеї боротьби рішить в останній лінії про українське питане в Росії.

3. ,,Завершене діла'' великого князя Івана Калити.

,,Нехай не буде більше поневоленої Руси! Спадщина Володимира Святого, земля Ярослава Осьмомисла, князів Данила й Романа, скинувши ярмо, нехай заткне прапор єдиної, великої, неподільної Росії.

,,Нехай сповнить ся провидіннє Боже, що благословило діло збирачів російської землї.

,,Нехай Господь поможе свому царственному помазанникови Миколї Олександровичеви, імператорови всеї Росії завершити діло великого князя Івана Калити''.

Отсї слова маніфесту головного команданта російської армії, проголошені ним при вступі їх в Галичину на адресу ,,рус-

скаго народу" в Австрії—австрійські Українці завсїгди були для Росії „русским народом"! —як не мож краще говорять про одну із головних цілий Росії в теперішній війнї.

„Визволенє підяремної Руси", себто завойованє австрійської і угорської України стало національною амбіцією Росії. А дїло се благословить не тільки вся буржуазна Росія, від Бобрінського і Меньшикова до Мілюкова, але й Росія Плеханових (с. д.), Рубановичів (с. р.) і Крапоткіних (анарх.).

Так Мілюков пр. називає загарбанє українських земель Австро-Угорщини „возсоединеніемъ русскихъ народностей"*).

А щоби здійснити ціль підбою земель, Росія не цофасть ся перед ніякими жертвами. На полях Галичини пролила вона вже море крови своїх підданих і не жахасть ся зовсїм перед новими гекатомбами.

Чим пояснити се змаганє Росії? Що є головним мотивом її надлюдських зусиль, щоби за всяку ціну дістати в свої руки галицьку Україну?

На сї питаня можна відповісти ко-

*) П. Милюковъ: Территоріяльныя пріобрѣтенія Россіи. Збірник „Чего ждетъ Россія отъ войны." 1915. ст. 59.

ротко: Росія, змагаючи до завойованя австрійської України, хоче раз на завсїгди порішити українську справу в столипінському дусї.

Зовсїм справедливо замітив ще перед війною відомий с. д. теоретик національного питаня, Отто Бауер, що українське питанє є не тільки житєвим питанєм для царату, але також і для великоруського громадянства. Не є байдужним для них, яка може бути будучність української народности, чи український народ розвинеть ся в новочасну культурну націю, чи стопить ся з великоруською нацією. Тут „закопана собака" всеї антиукраїнської полїтики царату й великоруського громадянства; звідси така однодушність обох, (за незначними виїмками) в поглядах на воєнні цїли що до австрійської України.

Тернєм стала вона в очах Росії з того часу, як тут українська стихія пробила кору того грубого намулу, який так довго наносила тут польська державність і польська „культура"; як тут почало бити чисте жерело української національної ідеї; як в горнилї важкої боротьби й працї стала розвиватись, дозрівати і закалюватись українська народність; як іскри

національної свідомости стали пересипуватись через російський кордон, за Збруч, в городи й села російської України. Будучий історик українського національного відродженя належно оцінить ролю галицької України в національному розвитку російської України. Від хвилї проголошеня російським урядом варварських указів з 1863 і 1876. до останніх днів перед війною, Галичина була захистом для прогнаного з границь імперії великоруського народу й засудженого на неістнованє українського друкованого слова. Що не пожер червоний олівець російського цензора, се могло свобідно друкуватись в Галичині. Тут було від найдавнїйших часів огнище підземної України. Тут було „гнїздо мазепинського руху". Частина українського народу, якій через щасливий збіг історичних обставин удалось виховзнутись з під лапи Росії, осягнула в боротьбі за свої права з австрійським урядом і галицькою Польщею, власними силами й при мозольній працї серед найтяжших умов, такий ступінь свого національно-культурного, економічного й полїтичного розвитку, що се почало серйозно непокоїти не тільки офіціяльну Росію, але й ту частину великоруського громадян-

ства, що ставить ся ворожо до української справи: зріст українського руху й української національної ідеї в австрійській Україні мав чимале аґітаційне значіннє для російської України, де 30 міліонів українського населеня засуджено на національну смерть. Росія почула небезпеку в самому істнованю „українського Пісмонту". На кілька десятків літ перед війною Росія не жалувала нічого, щоби тільки підготовити собі ґрунт в Галичині для будучої окупації. Коли перед війною з Думи й поза Думи, з уст російських міністрів і політиків падали слова про „українську небезпеку" для Росії в Австрії і погрози на адресу останньої за мниме пособлюванє українського руху, то в часї війни, в хвилї найбільших успіхів оружія царської армії, російський міністер заграничних справ, Сазонов, говорячи з думської трибуни про причини війни, отверто назвав „українську ідею", як одну із них.

Ще яснійше висказав ся про се ідеольоґ російського імперіялїзму, відомий П. Струве.

„Перш усього — каже він — Росія повинна прилучити і обєднати з імперією всї части російського народу. Звідси виникає

історична неминучість прилученя до імперії „русскої" Галичини. Се конечне, як се, на жаль, з повною ясністю виявилось іменно в звязку зі сею війною — і для внутрішнього оздоровленя Росії, бо австрійське бутє малоруського племени породило і годувало у нас збочене так зв. „українське питанє".*)

І чи міг бути який небудь сумнів в тому, як Росія поступить з українством в Галичині, діставши її в свої руки?

А одначе такий сумнів зродив ся у незначної ґрупи української інтеліґенції в Росії, що видає журнал „Украинская Жизнь" в Москві, яка в свому маніфесті підписувалась під воєнними цілями Росії. В своїй політичній наївности вона покладала надії на те, що Росія не посміє в „завойованому краю" знищити весь національно-культурний рух і доробок австрійських Українців, що прилученє його до Росії, скріпить тільки українство в Росії і додасть йому тільки нової сили й нових соків до дальшого розвитку. Але якже сувора дійсність розбила ґрувтовно сї ілюзії хвилево спантеличеної української ґру-

*) П. Струве: Великая Россія и Святая Русь. „Русская Мысль", 1914. XII. Ст. 178.

пи?*)

Дня 24. вересня н. ст. 1914. проголосив воєнний ґенерал-ґубернатор Галичини, граф Бобрінський (брат відомого аґітатора) при приняттю ним польської делеґації знаменну промову. Ось текст головної її частини, що відносить ся до Галицької України:

„Уважаю конечним — говорив він — запізнати Вас, панове, з напрямом сучасної моєї діяльности.

„Перш за все східна Галичина й Лемківщина здавен-давна становили корінну частину великої Руси. На сих землях населенє було завсїгди російське (!) тому й устрій в них повинен засновувати ся на російських прінціпах. Буду їх переводити постепенно, бо вважаю потрібним в інте-

*) Який настрій панує серед свідомої частини російських Українців супроти Росії, можемо про се судити подекуди з отсього факту: В своїй статї п. з. „Украинцы и Мазепинцы" (Рѣчь, No. 125, 1915.). П. Мілюков пише: Кілька місяців тому назад одержав я від невідомого автора „Открытое письмо въ Редакцію „Рѣчи", в якому, рядом з докорами на адресу великоруської інтеліґенції, катеґорично заявляєть ся, що „політика ворожа Росії, політика визволеня українського народу, се — одинока, реальна підтеперішню пору". Автор сього „письма" називає сей погляд не „австрійською" а „европейською" орієнтацією в протилежність „азіятской или русской". Він твердить, що „европейська" орієнтація є масова і енерґійна і що на сю позицію станулo лїве крило укр. буржуазії і укр. пролєтаріят".

ресах загалу населеня не насилувати нормального ходу житя в краю.

,,Супроти сього обмежуєся на початок іменованєм російських ґубернаторів, російських начальників повітів і російської поліції. Всякі же орґани місцевої самоуправи як маґістрати, сільські громади і т. п. допущу до виконуваня обовязків, розуміється, під умовою, що сї орґани покажуть ся вірними російській власти. Сойм не буде скликаний. Забороняєть ся засідань рад повітових, міських і громадських. Діяльність всяких стоваришень, зборів, суспільних орґанізацій завішуєть ся на весь час воєнної акції. Відкрите діяльности сих товариств може наступити єдино за особливим моїм дозволом і то в кождім окремім випадку.

,,Все сказане відноситъ ся виключно до корінно російської землї".

За словами пішли діла.

Специяльною постановою сьогож ґенераль-ґубернатора ще з 19. вересня 1914 р. заборонено продажу в книгарнях і кіосках як також випозичуванє з бібліотек книжок ,,на малорусскомъ нарѣчіи, изданныхъ не въ предѣлахъ Россійской Имперіи". Всї

того рода книжки повинні бути зложені в окремому місці по вказівкам місцевої власти. І пішла горячкова робота вандальського нищеня всього, що українське. Замкнено всі українські школи, товариства й інституції, заборонено всі українські часописі і книжки, прогнано українську мову з публичного ужитку аж до написів на склепах і приватних оповісток на мурах. Заборонено приймати почтам листи й картки адресовані й писані по українськи. Нищено й палено на публичних місцях українські книгозбори. Навіть музикальних нот з українським текстом не щадила злочинна рука російської адміністрації в завойованому краю. Та мало того. Вона не щадила грекокатолицьких церков і силою міняла їх на православні. Хто не підчиняв ся сваволї адміністрації, того гнали в Сибір. Так вислано туди митрополита ґрафа Шептицького та тисячі української інтеліґенції, духової і світської, та сотки селян-патріотів. На всї майже місця адміністрації краєм спроваджено з глибин Росії самі відпадки великоруського громадянства. Орґії русифікаційних вакханалїй святкували в галицькій Україні повний тріюмф.

„Обрусеніе въ завоеванномъ краѣ протекаетъ нормально" — сповіщало світови Петербурське Телеґрафічне Аґенство.

Та картина ся ще не повна.

Слїдами за царською армією сунули в галицьку Україну представники лїберальної і поступової частини великоруського громадянства. Уряд і російські націоналісти при помочі галицьких москвофілів громили все, що було українське. А представники лїберальної й поступової Росії старались осліплювати місцевих Українців надіями на велику будучність Росії, з її богацтвами й культурою. Кореспонденти поступової російської преси не вагались навіть представляти кожде слово, сказане їм в допитах з Українцями зі страху перед російськими штиками, як обєктивне свідоцтво тріюмфу російської культури.

Так писав російський лїберал Старосельський в журналї „Русская Мысль": „Доси культурний звязок Прикарпатської Руси з Росією був досить слабий... Після прилученя її до Росії все змінить ся основно. У Львові належить очікувати отвореня російського університету. Російські клясики стануть власністю усього населеня. Пов

стане російський театер у Львові. І можна навіть сподівати ся такого свята російської культури, як приїзд до Львова Московського Художного Театру".

Се „свято російської культури"

мало дійсно наступити. Адже-ж приїзд Московського Художного Театру, сеї культурної гордости Великоросів, був широко й шумно реклямований у Львові в останні дні російського наїзду. Святу сьому перешкодила тільки австро-німецька офензива і перехід Львова назад в руки австрійські.

Так царственний помазанник Микола II. і його люди завершували діло московського вел. князя Івана Калити, невільника хана Золотої Орди, що перший, повзанєм і підхлібством перед ханом, підкупством, інтриґами й мордами, уґрунтував становиско Москви.

Так відбувалось єднанє „русскихъ народностей" в галицькій Україні.

А було воно так страшне і так ганебне, що після уступленя царських військ, самі виконавці національно-культурного морду, доконаного на українськім народі в Галичині, самі його налякались! І див-

не диво! У взаїмнім шуканю за виновниками не могли їх дошукатись. Бобрінскі, Савенки, Евлоґії і пр. вмивали руки свої від вини. Навіть „Новое Время" почало осуджувати російську політику в Галичині.

Але помиляв би ся той, хто думав би, що великоруське громадянство і його преса осудили саму ціль сеї політики. Ні, сього не зроблено! Осуджено тільки хвилеву тактику російського уряду, яка тепер, коли війна не закінчена, не веде до цїли, а не саму ціль. Так чорносотенний „Колоколъ" відкрито писав, що для порішеня справи „галицького українофільства прийде своя пора, коли завойоване від віків російської области оконечно і ненарушимо буде закріплене за Російською Імперією". В подібному дусї писали инші російські ґазети (Новое Время, Русское Слово, Утро Россіи, Биржевыя Вѣдомости, Рѣчь, Русскія Вѣдомости, День і инші). „Новое Время" і „Колоколъ" писали, що результати політики російського уряду могли кождого переконати про невідповідність прикладаня до окупованих областий „нашихъ домашнихъ мѣрокъ", то все таки не крили вони, що „тих мірок" не належить стосувати тільки тепер в часї війни.

„Буковинське (!) уніятство і галицьке українофільство — се явища, що мають за собою історичну минулість і тому боротьба з ними повинна вестись обдумано, беручи на увагу складні політичні відносини в Галичині — писав „Колоколъ".

Які отже перспективи отвирають ся для української народности на випадок анексії Росією австрійської України, се аж надто яскраво показала нам російська окупація Галичини.

4. Великоруське громадянство й українська справа.

Якби не скінчилась сучасна різня народів, все таки майже ціла українська етноґрафічна територія остане при російській імперії. А більш як правдоподібна річ, що весь український народ знайдеть ся під пановане Росії. Є тому для української демократії справою першорядної ваги, знати, чи український народ в боротьбі за своє істноване може рахувати на поміч великоруського громадянства в українській справі в минулому й тепер. Розуміеть ся, нас інтересувати ме виключно відношене демократичних елементів великоруського громадянства до Українців і української справи. Становище реакційних і ліберальних елементів йогож полишимо на боці, — воно загально відоме: українська демократія може вести з ними тільки безпощадну бо-

ротьбу.

Від хвилї нещасної битви під Полтавою (1709) по нинїшний день, дух Мазепи непокоїть Росію. Той факт, що память його рік річно виклинасть ся попами по церквах російської імперії, як зрадника царя і Росії, найкраще говорить, якою ненавистю дише офіціяльна Росія до памяти того, що з оружієм в руках хотїв прогнати Москву з України. Сю ненависть переняла вона на все, що має який небудь звязок з самою думкою про самостійність українського народу, про його волю. Кождий рух, навіть найбільш невинний, кожда думка, що йде в розріз з офіціяльними понятями про Україну, клеймить як „сепаратизм", як щось, що пахне відорванем України від Росії. Треба отверто признати, що коли у більшости великоруського громадянства, власне у його правих елементів, боротьба з українством стала цїлою полїтичною проґрамою, то в решти сього громадянства, за невеликими виїмками, українська справа не оцїнювалась инакше, як власне з кримінально-полїтичної точки погляду. Не має в сутї і не може бути ріжницї в тому, що одні, слїдом за російським урядом, на смерть засуджують українську справу й український рух, а другі на смерть замовчують їх: що одні отверто ставлять ся до них ворожо, а другі вважають відповідним, або прикривати свою ворожнечу до українського руху чи то мовчанкою про його, чи то глузованем із його мнимої несерйозности, або заслонювати себе незнанем справи й руху. Аналїза відношеня великоруського громадянства до української справи за останні 50-60 років не може у нас полишати найменшого сумнїву що до становища де-

вять десятих сього громадянства в сій-же справі.

Коли поглянути оком на минуле великоруско-українських відносин, то не можна не признати, що в певних одиниць великоруського громадянства було належне розуміне української справи, що вони прихильно ставились до змагань Українців, хоч, правду кажучи, рідко коли се становище було вільне від пересудів російської державности.

Згадаємо хочби про великого українофіла Великороса, декабристи К. Риллеева (повішеного в 1826 р.), який українським визвольним традиціям присвячував свої кращі думи й поеми, а які в свій час піднімали й ширили національну свідомість на Україні.

Поему свою „Войнаровскій" присвячує він Мазепиному племінникови, що скінчив своє житє в Якутську. Автор виставляє в ній Войнаровського як щирого ентузіяста волї України, котрий свято вірив в Мазепу, що його повстанє проти Петра буде

„Борьба свободы съ самовластьемъ".

Про се повстанє Мазепи він так говорить:

Такъ мы свои разрушивъ цѣпи,
На гласъ свободы и вождей,
Ниспровергая всѣ препоны,
Помчались защищать законы
Среди отеческихъ степей...
. . . . . .
Чтить Брута съ дѣтства я привикъ:
Защитникъ Рима благородный
Душею истинно свободный,
Дѣлами истинно великъ.
. . . . . .
Мнѣ надо жить: еще во мнѣ
Горитъ любовъ къ родной странѣ,

Еще, быть можетъ, другъ народа
Спасетъ несчастныхъ земляковъ
И, достойніе отцовъ,
Воскреснетъ прежняя свобода!

Цікаво, що й Пушкин не завагав ся в своїй поемі ,,Полтава'' змалювати протест України проти неволї Москви. Ось як передає він невдоволене українських козаків урядом Петра І.:

Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву!
Когда бы старый Дорошенко,
Иль Самойловичъ молодой,
Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковой,
Тогда бъ въ снѣгахъ чужбины дальной
Не погибали козаки,
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки.

В уста Мазепи вкладає він такі слова:

Без милой вольности и славы
Склоняли долго мы главы
Подъ покровительствомъ Варшавы,
Подъ самовластіемъ Москвы.
Но независимой державой
Украйнѣ быть уже пора —
И знамя вольности кровавой
Я подымаю на Петра!

Подібні голоси про Україну в устах Великоросів що далї, то стали рідші. Ще Добролюбов і Чернишевський признавали самостійність українського народу, хоч в поглядах своїх на українську лїтературу й українські полїтичні змаганя не могли вони звільнитись вповнї від великоруських державних пересудів. Герцен хитав ся. Його становище

в українській справі було половинне: хоч признавав за Українцями право на свобідний розвиток, але звязував його рішучо з російською державністю. Тільки Бакунїн мав ясний погляд на українську справу й правильно розвязував її.*) ,,Хочемо, щоб Польщі, Литві, Україні, Фінам і Латишам при балтийського краю, а також і Кавказькому краеви була повернена повна свобода й право розпоряжатись собою та устроїтись по свому уподобаню, без всякого вмішуваня з нашого боку, безпосереднього, чи посереднього''**) — така була ясна мова Бакунїна. Але від проголошеня прилюдно ганебного антіукраїнського указу з 1876 р. по часи революції, великоруська демократія заховує про українську справу або гробову мовчанку, або ставить ся до неї неґативно.

Ми не можемо входити в подробиці, але всеж таки вважаємо відповідним, підкріпити думку нашу двома, трома ілюстраціями.

Український рух в Росії в другій половині XIX. ст. мав майже виключно літературний характер. Про полїтичний підклад його не могло бути й мови. Відомий він під назвою ,,українофільства''. Ся назва трохи чудна, але має своє оправдане в тому, що українофільські діячі почували себе на скрізь льояльними горожанами російської держави, любили вони тільки свою ,,тїснїйшу вітчину'' — Україну, її природу, побут, пісні, традиції, займались етноґрафією, досліджували українську

*) Подрібно се в праці Драгоманова: Историческая Польша и великорусская демократія.

**) ,,Народное Дѣло". Романовъ. Пугачевъ или Пестель, 41-42.

старовину, творили українську літературу. Але у сьому всьому російський уряд і реакційні елементи добачували страшний злочин, що загрожував цілости російської держави, добачували „измѣну", „сепаратизмъ". Спір ізза українського питаня зводить ся отже в другій пол. XIX. ст. в великоруській пресі до спору про українську літературу. Становище лівої частини великоруського громадянства в сій справі дасть ся опреділити коротко так: одні поставились явно вороже до думки про істноване і потребу української літератури, як рівнорядної з иншими літературами, отже й великоруською і вказували Українцям на приклад Гоголя; другі признавали субсідіярне значінне українській популярній літературі (література для „домашняго обихода"); треті іґнорували справу взагалі.

Чи треба нагадувати, як в 40. рр. коріфей російської критики, Белїнский ставив ся до української літератури і як він брутально накидував ся на Шевченка за його поезії на „малороссійскомъ нарѣчіи"? Чи варто згадувати про знаменитого великоруського сатирика Салтикова-Щедрина, котрий немилосерно бичував всяке „ташкенцтво" і подвиги русифікаторські, але само бажане твореня української літератури порівнував з наміром Івана Перерепенка утворити з Миргорода самостійну державу? Що говорити про инших, коли сам учений Мілюков в 70. рр. в своїй статї п. з. „Вопросъ о малороссійской литературѣ" договорив ся до того, що, після нього, до кінця XVIII. ст. ніхто не писав по „малорусски", що XVII-XVIII. ст. в „Малороссіи" писали „языкомъ—смѣсью польскаго і об-

щерусскаго'' (якого тоді ще не було!), що з сеї мішанини й повстало ,,малорусское народное нарѣчіе''. Розумієть ся, маючи такі ,,наукові'' погляди на українську мову, він виступив ворогом української літератури. Правда, свій погляд він цілком змінив нині, але старі його погляди на українство й українську літературу можна вважати типовими, характерними для духа часу. А щоби в букеті сьому не бракло й соціялїстичної квітки, наведемо голос відомого великоруського с. д. Л. Дейча, який як не мож краще характеризує становище великоруських соціялїстів типу Плеханова й Дейча в 80 рр. минулого ст. до українства а яке по нині в них не змінилось.

В статї п. з. ,,Драгомановъ въ изгнаніи'', поміщеній в ,,Вѣстникѣ Европы'' за 1913 р., оповідає Дейч про такий епізод з житя української і великоруської еміґрації, що мав місце на спільнім мітінґу в Женеві в 1880 р.: На зібраню сім читав неб. М. Павлик реферат про Галичину. В дискусії над ним, один із українських еміґрантів (С. Подолінський) зробив докір соціялїстам на Україні за те, що вони нічого не роблять для свого рідного краю. ,,Не можна було лишити його промову без відповіди — згадує Дейч. Тому я рішив ся взяти слово, щоби опрокинути зроблені нам обвинувачення, несправедливі, як нам тоді видавалось... Беручи під увагу, що ми не оставляємось перед ніякими жертвами за для пригнічених мас, я постарав ся представити діяльність українофілів в полудневозахіднім краю, як безкористне гаєнє часу, все одно що переливками з пустого в порожнє. Я оповів, як українофіли тратять по кілька років на по-

правлене одної букви малоросійського словника чи на збиране або на видане народних пісень і приказок, а як уже візьмуть ся написати що небудь для народу, то друкують такі глибоко обдумані оповіданя як „Про сіру кобилу", або „Як баба Параска та купила порося".*).

Чим можна собі пояснити сї грубо несмачні й злосні слова в устах великоруського соціяліста, як не жовчною просто його ненавистю до всього, що українське? І не думайте, що спогад про сей, епізод викликує нинї у Л. Дейча почуте глибокого сорому! Нї, він, що має ще нинї для Українців назву „южанъ", а для України назву „юго-западного края", гордий на свою нікчемну відповідь Подолінському, додаючи, що „громъ апплодисментовъ" присутних на відчиті Павлика великоруських соціялїстів посипав ся в нагороду за сю реплїку. Він навіть дивуєть ся, що після сих слів, Українцї, присутні на відчитї почули себе ображеними і з Драгомановим на чолї вийшли зі салї, а відтак Драгоманов порвав всякі зносини з великоруськими еміґрантами, що вороже ставились до України. Так висловлював ся Дейч про Українців і їх лїтера-

*) Замітимо, що мниме українське оповіданє „Як баба Параска та купила порося" — злосна видумка Дейча. Такого оповіданя нїхто з укр. письменників не написав. Належну відправу сьому великоруському шовіністови за його брехнї про Драгоманова дали живий свідок подій і товариш Драгоманова, В. Дебагорій Мокрієвич — в статї „По поводу статьи Дейча „Украинская и общерусская эмиграція" (Украинс. Жизнь, 1915., II.) і відомий український публїцист, С. Ефремов — в статї „О томъ, что было и чего не было. По поводу воспоминаній г. Дейча". (Укр. Ж. 10-12, 1915.).

турно-культурні стремління тоді, коли українська література видала вже такі літературні талани, як Котляревського, Квітку, Марка Вовчка, Куліша, Шашкевича, Федьковича і ґеніяльного Шевченка; коли українська етноґрафія далеко висше стояла від великоруської і займала майже перше місце в славянській етноґрафії (згадаємо хочби про знамениті „Труды" Чубинського або науково видані Антоновичем і Драгомановим „Історичні пісні українського народу"); коли українські вчені, як Потебня, Сумцов, Житецький видали цілий ряд праць по українознавству а спеціяльно про українську мову й українську народню словесність; коли такі українські історики як Костомарів і Антонович найкращі свої історичні праці присвятили історії України: коли в цілій Росії почала греміти слава українського народнього театру.

Впрочім неґативне відношенє великоруської демократії (за невеликими виїмками) до української літератури в другій полов. XIX. ст., якого кілька зразків подали ми висше, дасть ся подекуди пояснити. Яка-б не була квалїтативна і квантітативна вартість української літератури, фактом є, що в процесї розвитку українського народу, як окремої народної індивідуальности, її значіннє — першорядне. Дві окремі літературі, — значить — дві культури, дві народности з усїма полїтичними наслїдками, які з сього факту випливають. Адже-ж в понятю „культура" містить ся й полїтика. Одної від другої віддїлити не можна. Котляревський, сей ультральояльний чиновник російської держави, пишучи свою „Енеїду" на українській народній мові, сам сього не був свідомий, що творить велике

політичне діло. І вся українська література, плекана в поліцейсько-татарських умовах російської дійсности, мала глибокий політичний підклад. Нюхом се розуміли вороги українського народу й ті великоруські демократи, що ставились вороже, неґативно, або іґноруюче до української літератури, виносячи зі школи, із всього свого вихованя, з усеї атмосфери свого окруженя найдикші поняття про Україну й її народ.

Переходячи до характеристики становища великоруської демократії до української справи в часі, коли вона і в Росії стала носити виразну політичну марку — датуєть ся се від виступу на поле діяльности першої української масової політичної орґанізації, відомої під назвою „Революційної Української Партії" (1900.) — треба сказати, що в її відношеню до української справи майже не зайшли зміни.

Ще й по нинішний день в очах більшости великоруських демократів Україна — се „Югъ Россіи", „Южный Край", „Малороссія", або „Хохландія". Ні тіни бажаня в них пізнати глибоко траґічну історію українського народу, його сучасні муки й болі, його бажаня й надії. Пересічний великоруський демократ, чи соціяліст більше знає про Китай або про диких Кафрів, як про Українців, серед яких многим з них приходить ся працювати. Не згадуємо вже про се легкодушне, а иноді й згірдне відношенеїх до Українців, як до „хахлів"*),

*) Слово „хахол" означає чуб на голові, який носили українські козаки. Московський цар Олексій Михайлович, вступаючи в 1654 р. в границі України, звернув ся до населеня з маніфестом, в якому читаємо: „и вы бы, пра-

як до чогось низшого. І тепер великоруські демократи вперто стали замовчувати український рух, що давало велику моральну підпору — треба се з усею отвертістю сказати — переслідуваням українського руху з боку уряду. Так від самого народженя великоруського соціялїзму по останнї часи просто квестіонувалось само істноване української народности. Незначні виїмки не зміняють правила.

Коли-ж російська революція видвигнула на дневний порядок полїтичного житя Росії національне питане, великоруська демократія, і особливо ліве її крило, великоруські соціялдемократи, стали його або іґнорувати або ставитись до нього неґативно, добачуючи в національних рухах поневолених народів Росії реакційне явище, яке тільки гальмує розвиток революції і соціялїзму в Росії. Ще польський або фінський національні рухи толерувались, прочі-ж, і особливо український рух, не заслу-

---

вославные христіане, освободились отъ злыхъ, въ мирѣ и благоденствіи прочее житіе провождали; и сколько васъ Господь Богъ на то доброе дѣло возставилъ, прежде нашего царскаго пришествія раздѣленіе съ Поляками сотворите, какъ вѣрою, такъ и чиномъ (наружностью) хохлы, которыя у васъ на головахъ постригните." (Соловьевъ: Исторія Россіи, X., 318). Паріканя на те, як царські ґарнїзони, розкинені по Українї, збиткувалисъ над населенєм, силоміць втинаючи „хохли" на головах мущин, були загальні. Се згірдне назвиско „хохли" переносили відтак Москалї на все українське населенє. Серед певної його частини, головно серед селянства воно навіть принялось. Се тільки ознака, на скільки московська неволя на Українї задавила у рабського населеня почутє власної гідности, сорому й образи. Може задумають ся над сим ті великоруські е. д., що звикли висловлюватись про Українців, як „хахлів".

гували на ласкаву уьагу великоруських демократичних і особливо революційних ґруп. Що національні рухи в Росії були й є проґресивні, що вони криють в собі могутні корінї демократичного перевороту в сїй державі, що великоруська демократія в боротьбі проти царизму може мати в них ретельних своїх союзників, до такого розуміння національного питаня в Росії далеко було великоруській демократії. Можна се пояснити хиба тим, що вона примирилась з фактом насильних територіяльних придбань царизму. Стало ясним, що Польща, Фінляндія, Литва, Кавказ і т. д., а особливо Україна — се складові частини „єдиної і неподїльної Росії". І сеї цїлости російської імперії боронить в рівній мірі великоруський чорносотенець як і революціонер. А що найбільш характерне, то се те, що сей безстидний великоруський шовінїзм прикривав ся у многих, дуже многих великоруських соціялїстів інтернаціоналїзмом, в імя якого іґнорувалось народність як очевидний факт, національні рухи осуджувались як реакційні і шкідливі, а соціялїзм серед гноблених народів о скільки він не йшов в хвості великоруського соціялїзму, чи пак „російського", як його неправильно називають, пятнував ся як „націоналїзм".

Сучасна війна здерла маску з великоруських демократів і революціонерів (застережене робимо тільки що до крайного лївого крила великоруської демократії), та показала в повній наготї їх дотеперішне лицемірство і ідейне обличче.

Не можемо не спокуситись, щоб на сьому місцї не навести дуже влучної характеристики великоруських демократів з огляду на їх відношене до

національного питаня перед війною і в часї її, зробленої В. Винниченком.

,,Так, до сеї війни — каже він вповнї справедливо — на поверхнї деяких душ благодушно плавала туповита, самовдоволяюча віра в непотрібність національних питань. Схолястичний, сухий, абстрактний інтернаціоналїзм стояв наче жандарм при вході в сї душі і відбирав паспорти у думок, що бажали проникнути в середину. Неблагонадійні на ,,предмет національности'' ганебно проганялись.

,,Належить одначе відмітити, що такі душі не приналежали до поневолених народностий. Се були ситі, обжерті душі, які не знають, що таке голод і жажда.

,,Війна струснула навіть такі душі, і суворий жандарм, сконфужений і наляканий, невідомо куди щез. Інтернаціоналїсти раптом зробились очайдушними націоналїстами. Примари національних упокорень, факти понижень національної гордости зігнали з їх душ самовдоволену інтернаціональну усмішку. Вони тепер дуже серйозні, дуже заклопотані і без паспортів пропускають всякі думки, що відносять ся до їх національности''*).

О скільки ходить про відношене великоруської демократії в часї війни спеціяльно до української справи, то треба сконстатувати:

Праве крило великоруського народництва (с. р.) і великоруської соціялдемократії, себто так зв. патріотична течія великоруського соціялїзму віднеслась до української справи засадничо вороже. Рубано-

---

*) В. Винниченко: ,,Лупайте сю скалу!'' (Укр. Жизнь No. 11-12, 1915).

вич, Плеханов просто неґують істноване української народности. До самостійницьких змагань австрійських Українців віднесли ся вони з такою самою ненавистю, як чорносотенні і ліберальні елементи великоруського громадянства. Належить одначе додати, що деякі одиниці сеї течії роблять українському рухови певні концесії (знесене виїмкових антіукраїнських розпоряжень, українська народна школа і т. п.), то є придають українству в Росії, подібно як се робить Мілюков і ліві великоруські ліберали, роль провансалізму.

Масковано неґативно або з резервою ставлять ся до українства течії центра великоруської соціялдемократії (Аксельрод, Троцький). Отверто вони досі не висказались. Але стоять вповні на становищі російської державности і тому не скривають свого вдоволеня на той випадок, колиб російські Українці чим скорше засимілювались.

Тільки течії лівого народництва (Чернов) і лівого крила рос. соціялдемократії (течія Леніна) поставились до українства засадничо прихильно, хоч і не без поважних застережень. Найдалі в українофільстві — що так скажемо — пішов Ленін.

Вважаємо відповідним навести тут головні уступи з його знаменної і виїмкової статі в великоруській соціялістичній літературі поміщеній в No. 35. „Соціялдемократа" орґану Ц. К. Р. С. Д. Р. П. п. з. „О національной гордости Великороссовъ":

„Нам заступникам великодержавної нації найдальшого Сходу Европи і доброї частини Азії — пише відомий провідник великоруського робітництва — не лицює забувати про велике значіннє національного питаня, особливо в такій державі, яку

слушно називають ,,тюрмою народів''*) і то в момент, коли іменно на далекому Сході Европи і в Азії будить капіталізм цілий ряд ,,нових'' великих і менших народів до житя і свідомости.

,,Чи чуже нам, великоруським свідомим пролетарам, почуте національної гордости? Розуміеть ся, ні! Ми любимо свою мову і свій рідний край, ми більш усіх працюємо над тим щоби його працюючі маси (то є девять десятих його населеня) підняти до свідомого житя демократів і соціялістів. Нам дуже болюче бачити і почувати, яким насильствам, гнетови й вибрикам піддають нашу прекрасну рідну країну царські кати, дворяни й капіталісти.

,,Ми повні почутя національної гордости, іменно тому ми особливо ненавидимо своє рабське минуле (коли поміщики-дворяни вели на війну мужиків, щоби душити свободу Угорщини, Польщі, Перзії, Китаю) і свою рабську теперішність, коли ті самі поміщики разом з капіталістами ведуть нас на війну, щоби душити Польщу й Україну, щоби давити демократичний рух в Перзії і Китаю, щоби скріпити ганьблячу нашу великоруську національну гідність банду Романових, Бобрінских, Пуришкевичів. Ніхто не винуватий в тому, як він уродив ся рабом, але раб, що не тільки цураєть ся

---

*) Представлюванє Росії ,,тюрмою народів'' називає Семковський (один із секретарів так зв. О. К. російської с. д., отже один із речників центра її) в своїй статї „Russland als Nationalitaetenstaat'' в „Die Neue Zeit''—фальшивим. Здаєть ся, він і многі його товариші перед війною инакше говорили а саме так, як нині говорить Ленін. Певна річ, нема ,,правди самої про себе'', є тільки ,,правда для кого'' і ,,правда на що''.

змагань до волї, а оправдує і прикрашує своє рабство (на пр. називати душенє Польщі, України і т. д. „обороною батьківщини" Великоросів), такий раб мусить викликувати доконче почуте невдоволеня, погорди й обмерзїння, се холуй і хам".

„Не може бути свобідний нарід, що угнїтає чужі народи", — так голосили великі представники послїдовної демократії XIX. ст., Маркс і Енґельс, що стали учителями революційного пролетаріяту. І ми, великоруські робітники, повні почутя національної гордости хочемо за всяку цїну свобідної і незалежної, самостійної, демократичної, републиканської, гордої Великоросії, що нормувати ме свої відносини до сусїдів на людському прінціпі рівности а не на понижуючих велику націю панщизнянім прінціпі привілеїв. І тому власне, що ми її хочемо, ми кажемо: не можна в XX. ст. в Европі (хочби й в далеко-східній Европі) „боронити батьківщину" инакше, як через боротьбу всїма революційними засобами проти монархії поміщиків і капіталїстів своєї батьківщини, то є, найгірших ворогів нашої рідної країни; не можна Великоросам „боронити батьківщину" инакше, як бажаючи погрому в кождій війнї царизмови, як найменшого зла для девять десятих населеня Великоросії, бо царизм не тільки давить сих девять десятих населеня економічно й полїтично, але деморалїзує, принижує, безчестить, проституує його, привчаючи до давленя чужих народів, привчаючи прикривати свою ганьбу лицемірними, буцїм то патріотичними фразами.

„Нам кажуть, може бути, що крім царизма і під його крильми виникла та скріпилась вже дру-

га історична сила, великоруський капіталїзм, що робить проґресивну роботу, централїзуючи економічно й сплачуючи великі обшари. Але така відповідь не оправдує а ще сильнїйше обвинувачує наших соціялїстів-шовінїстів, яких належалоб називати царсько-пуришкевичівськими соціялїстами (як Маркс називав ляссалянців королївсько-пруськими соціялїстами). Допустїм навіть, що історія рішить питанє в користь великоруського державного капіталїзму проти сотнї малих націй. Се можливо, бо вся історія капіталу є історією насильств і рабунку, крови і болота. І ми зовсїм не приклонники непримінно малих націй; ми безумовно, при прочих рівних умовах, за централїзацію і проти міщанського ідеалу федеративних відносин. Одначе навіть в такім випадку, не наше дїло, не дїло демократів (не кажучи вже про соціялїстів) помагати Романову-Бобрінскому-Пуришкевичови душити Україну і т. д.".

Від часу появи „Великорусса"*) і мужнього

*) Ось що читаємо в No. 2. „Великорусса": Та сама потреба знищити систему узброєного насильства, вимагає, щоби населеню Южної Руси (себто Українї) була дана повна свобода розпоряжати своєю долею після власної волї. Тепер сей народ ще не міг висказати своїх бажань. Але відомо, що він крайно невдоволений нашим панованєм. До яких би жадань не довело се невдоволенє, ми повинні уступити їм. Як він захоче цїлком віддїлити ся від нас, хай віддїляє ся. Чи захоче він сього, ми не знаємо; та він і сам ледви рішить се, при теперішній своїй безголосности. Але судячи по живому чутю терпіння від нашого деспотизму, треба очікувати, що при першій змозї подумати про власну свою долю, він захоче відійти від нас. Будемо готові і на таке рішенє. Ми, Великороси, досить сильні, щоби остатись одним, маючи в собі всї елєменти національної могутности" („Колоколъ", 15. окт. 1861 г.).

виступу Бакуніна в обороні поневолених народів Росії, се перший сміливий голос великоруського соціялдемократа, який топче ногами прінціп неподільности Росії, як держави Великоросів і стоїть на становищі великоруської державности. Не можна його не привітати. Тим більше, коли возьметься під увагу, що ся власне статя Леніна викликала широке негодоване в лоні самих „большевиків" і то серед елементів, яким дуже важко звільнитись від пересудів великоруської державности й націоналізму.*)

Розумість ся, ми не можемо приняти тих застережень, які Ленін робить в користь великоруського централізму. Думаємо теж, що є багато суперечностий і в поглядах його на так зв. „національне самоозначене" а якими тут не можемо займатись.

---

*) Згадаємо хочби про виступи большевика, В. Базарова в „Лѣтописи" проти національного опреділення народів й проти визвольних змагань поневолених народів. Рідко коли доводилось нам читати більш лицемірні й єзуїтські статі, як сього великоруського публициста, що свій брудний великоруський націоналізм контрабандує під фальшивою маркою космополітизму і „человѣчества". Таке-ж таки своїх симпатій до імперіялізму й антипатій до поневолених народів, спеціяльнож до українського він не скриває. „Як би там не було, вже тепер достаточно вияснилось, що обі відміни націоналізму, не зважаючи на їх мниму протилежність, — каже він, — одушевлені одним і тим самим стремлінєм. Імперіялізм — ідеольоґія пануючих, більш послідовний, глубокий і змістовний. Націоналдемократизм (відомого теоретика по нац. питаню, с. д. Баувера називає він націоналдемократом, значить, під „націоналдемократизмом" розуміє він теж і соціялізм у поневолених народів) — ідеольоґія низших і середніх слоїв — поверховний, ідейно бідний, повний наївних і смішних суперечностий. Імперіалізм — се ес-отерична віра жреця; націоналдемократизм — простацьке ідолопоклоньство пастуха". („О національномъ вопросѣ", „Лѣтопись 1916., ст. 222).

Відношенє сього публїциста до української справи характеризує його отверте невдоволенє тим, що в спорі ізза української мови, який вивязав ся в великоруській пресї з нагоди завойованя Росією Галичини, великоруські демократи станули в обороні самостійности мови і національних прав Українців. „Пусть такъ! — пише ображено великоруський шовініст. Пусть для всякаго демократа ясно, что украинская рѣчь есть воистину языкъ, а не мѣстный говоръ польскаго или русскаго языка“ (Там-же). Читач бачить, що для Базарова українська мова була навіть не діялектом великоруської мови а її „говором“ (Mundart). Ну, але якже нам бути з иншими поневоленими народами Росії — питає зараз після сих слів наляканий великоруський шовініст — яких мови далеко дальше ставить від великоруської, як українська. Чи їм дати національні права? Чи й вони мають право на самоопреділенє? — Читаючи статї п. Базарова в „Лѣтопис-ї“, так і пригадують ся нам антіукраїнські виступи большевика Лебедева — Грамматикова в 1908 р. в львівській москвофільській ґазеті „Новая Жизнь“, на фактичного редактора якої (пізнїйше співробітника) покликали його політичні приклонники відомого Дудикевича. Честь йому треба сказати за те, що він мав відвагу говорити про річи отверто і що він не скривав своєї ненависти до українства. Розуміє ся, поборюючи його, ми писали тоді в „Землї і Волї“, головнім орґанї У. С. Д. П. Австрії, що маємо до діла з російським чорносотенцем а не соціялдемократом, а за поступки його не можна обвинувачувати російську партію с. д. Так само писалось про його в львівськім соціялїстичнім „Glos-ї“. Але яке-ж було наше здивованє, коли у відповіди на наше запитанє в сїй справі, послане до одного видного члена рос. Ц. К., дістали потвердженє, що Лебедев є членом Р. С. Д. Р. П. Мало того. Він лишив ся ним далї. А про його чорносотенні виступи в москвофільській „Новій Жизн-ї“ нелеґальна рос. с. д. преса не сказала анї слова. Про В. Базарова не треба у нікого інформуватись. Він виступає в „Лѣтопис-ї“ в почетнім товаристві публїцистів ріжних течій рос. с. д. А женевський „Вперед“ в No. 6, в котрім редактори його виступили з цїлим хрестовим походом проти Ленїна, покликує ся на сього великоруського шовініста, як на свій авторітет. Sapienti Sat!

Якби там одначе не було, гіркий досвід каже нам заняти і супроти течії Леніна вичікуюче становище, тим більше що дискусія піднята власне по національному питаню, не закінчена й може дати для українських соціялістів ще деякі вказівки для їх будучої тактики. Весь досвід теж по другому Інтернаціоналови каже нам менше вірити в слова а більше в діла.*) Будемо чекати на сї діла. Вони єдино можуть розвіяти оправдане недовіря соціялістів поневолених народів до соціялістів пануючих народів взагалї а українських до великоруських зокрема.

На сьому ми можемо закінчити наш загальний огляд становища великоруського громадянства в українській справі. Висновки, які можемо зробити на підставі холодної аналізи сього становища, не потішаючі. В кождім разї хочемо надіятись, що українські визвольні змаганя знайдуть в лївому крилї великоруської демократії належне зрозуміннє і поміч.

*) Поведенє великоруських с. д. на І. ціммервальдській конференції (1915.) також не може нас одушевляти. В резолюції її, в якій висказуєть ся співчутє потерпівшим народам в сїй війнї а саме Полякам, Жидам, Бельгійцям і Вірменам, зовсїм поминено Українців. Деж були тоді великоруські с. д., що на сїй конференції відогравали не підрядну ролю?! Ми віднесли ся в сїй справі за поясненями до одного члена Ц. К. російської партії і дістали відповідь, що про Українців на конференції „просто забули“. Характерно! До польських соціялістів, що брали в ній участь (П. П. С. лївиця, П. С. Д. головна управа, П. С. Д. опозиція) не можна мати претенсій. В своїй декларації, в якій протестують ся між иншим проти іменованя австрійського урядника намісником Галичини (ґен. Колярда), вони стоять на становищі автономії Галичини, себто гегемонії польської шляхти й буржуазії над 3½ міл. укр. народом.

5. Вплив російської державности на українську національну думку.

Народність не представляє собою щось постійного, статичного; вона є динамічної натури. Вона підпадає флюктуації, ненастанним перемінам, в залежности від кождочасних, обєктивних, історичних умов народу. З обєктивними отже умовами бутя народу звязаний є і характер народности. Се значить: народність може розвивати ся нормально, самовільно, вповні і без посторонніх перешкод тільки у державніх народів; у народів недержавних, або поневолених, розвиток і переміни в народности обусловлює чужа державність, себто неволя. Як ми вже могли переконатись, російська державність задержала на кілька століть розвиток української народности. В сьому розділі нашої праці ми хочемо показати читачеви, як відбув ся вплив російської державности і дійсности на українській освіченій громаді, що була і є ще тепер головним носителем української народности, як російська державність заставляла головних представників сеї громади в XIX. і XX. ст. національно думати, як викривлювала вона їх погляди на українську народність і їх національно-політич-

ний погляд. Розумість ся, можемо зробити се тільки в загальних рисах.

Після невдачної спроби Капніста, останнього представника оборонців самостійности України, якого виделеґували його земляки „доведені до одчаю тиранією російського уряду" до Берліна, щоб там, у пруського уряду знайти поміч для повстання на Україні проти „русскаго ига",—українська освічена суспільність, не бачучи ніде реальної сили для відриву України від Росії, примирилась остаточно з російською державністю.

Такий фанатичний патріот „малороссійскаго отчества", як В. Полетика, автор „Исторіи Русовъ или Малой Россіи" (1810.), що мала кольосальний вплив на сучасне йому українське поколінє — на лївобережній Україні читалась вона по українських шляхецьких дворах як біблія українського народу — не був зовсім сепаратистом. В сїй лебединій пісні Гетьманщини, яку заспівав її горячий ідеалїзатор після її упадку, автор станув твердо на ґрунті російської державности.

Про Котляревського, Гулака, Гоголя (батька), Квітку, Стороженка і инших творців українського національного письмен-

ства та представників етноґрафічного українства, можемо тільки сказати, що се були переконані монархісти й добрі російські патріоти. Одиноким повним свідоцтвом, що могло під той час показувати, по крайній мірі ученому світови, суцільність української народности від північної Угорщини й Сяну по Кубань, були українські народні пісні, збирані й публіковані українськими й неукраїнськими етноґрафами (Максимович, Лукашевич, Метлинський і инші).

Доперва в 40 рр. мин. ст. ми можемо надибати серед українських кружків означені понятя про українську народність. Маємо на увазі так зв. „Кирило-Методіївське брацтво", якого найвидатнійшими членами треба вважати в першій мірі Костомарова а відтак Куліша й Шевченка. Костомарів і Куліш були по европейськи освіченими людьми. Европейський романтизм та літературне відродженє західних Славян, головно Чехів і Словаків з одного боку та молодо-національні рухи в Західній Европі (Молода Німеччина, Молода Італія) з другого, мали рішаючий вплив на братчиків в змислї розуміння культурних і політичних завдань України. Проґрама брацтва виставляла як політичний ідеал федерацію Східного Сла-

вянства. Самостійним членом сеї славянської, републиканської федерації, в якій „кождий народ мав творити окрему републику", мала бути й Україна. Релігійна рівноправність, свобода думки й слова, усунене станових ріжниць, рабства й всякого пониженя низших кляс — отсе програма кружка. Українська політична думка XIX. ст. знайшла в ній найсильнійший вислів. Романтичне козако—й українофільство та етноґрафічне українство уступали місце свідомому українству. Безперечно, завдячувати се треба впливови Західної Европи на формоване світогляду братчиків. Посередно сей вплив полишив найглибший і найтрівкійший слід на Шевченку. В політичній своїй поезії (Сон, Кавказ, Заповіт і т. д.), він заговорював з такою огненною силою про право українського народу на політичну самостійність, як ніхто перед ним, ні по нім. Його „Кобзар" — се закипілі кровю кусники й шматки серця поета, кинені на духову поживу поневоленому народови. Він невмірущий. Він вічно сіяти ме ненависть до кайдан. Нестійним є погляд Драгоманова, буцім то Шевченко „не мав дум-

---

*) „Уставъ" и „Правила" кружка поміщені в журналї „Былое" февраль, 1906.

ки непремінно виробляти окрему літературу українську,"*) тому, що свої повісти й „Дневникъ" писав по великоруськи. Факт сей не є по нині достаточно вияснений. Фактом одначе є, що Шевченко на посторонні поради, аби йшов в сліди Гоголя й писав свої поезії по великоруськи, відповідав: „Теплий кожух, та не на мене шитий!"

Арешт й засланє братчиків (1847.) мали ріжний вплив на них. Найфатальнійше відбилось воно на Костомарові (1847-1857). Після повороту з засланя він не признавав ся до ідей „брацтва" і ніколи про них не згадував. Змінив він теж радикально свої погляди на українське письменство. Сам Драгоманів каже, що Костомарів під впливом західно-славянських патріотів, чеських і іллірських переняв ся думкою про потребу самостійної української літератури.**) Що се так було, вистарчить сказати, що перед своїм засланєм дав він українській літературі не злі поезії і кілька драм в українській мові. Повернувши з засланя в Петербург, Костомарів зразу попав між великоруську освічену громаду, яка при-

*) М. Драгоманів: Листи на Наподніпрянську Україну. Відень, 1915., ст. 25.

**) Тамже, ст. 69.

няла його дуже тепло. Йому отвиралось поле наукової карієри. Талант, бажанє широкої авдіторії потягнули його на великоруський ґрунт. Вправді і тепер не порвав він зносин з тодїшньою українською громадою, що згуртувалась довкола поважного журнала „Основа" (1860-61). В журнали бере він живу участь. Але в поглядах на українство доконались в нього радикальні переміни. Всї літературні заходи українських письменників (особливо невтомного Кулїша) за для створеня самостійної української літератури вважав він дилетанством. Сам заперестав писати художні річи по українськи. Пізнїйше просто лаяв Кулїша за його Шекспірові переклади та всякі наміри, присвоювати українській літературі західно-европейських клясиків. Признавав рацію тільки українській популярній літературі „для домашняго обихода". Сими поглядами зійшов ся він з московськими славянофілами (І. Аксаков, В. Ламанський і др.) і розійшов ся зовсїм з енерґійним талановитим Кулїшем, про що і далї буде.

Се не значить, що Костомарів перестав уважати українську народність за окрему а українську мову за діялект великоруської мови. Про се свідчить найкраще

його статя, поміщена анонімно в Герценовім „Колокол-ї" (1860, 15, I.) п. з. „Украйна". Ось найбільші характерні для поглядів автора уступи з неї:

„Більшість великоруського й польського громадянства привикла не вважати нас (Українців) окремим народом. Сей помилковий погляд виник з того, що у нас нема своєї шляхти („дворянъ-малороссіянъ"), за виїмком немногих, котрі в останнїх часах признавши нестійність дворянської інституції, звертають ся до чистого народнього жерела; і раніще не було у нас дворян: вони були чужі, хоча й походили від нашої крови; давнїйше були вони Поляками а тепер стали Великоросами. Народність малоросійська, як привикли її називати з легкої руки дяків Олексія Михайловича, завсїгди оставала добром пригнїченої маси, що годувала своїм потом і кровю і Вишневецьких і Розумовських. Чиж можна признати народом мужицтво? Чи можна давати йому права на самобутне істнованє?

„Так думали й думають многі із давна. Нам доводилось чути від лїберальних Поляків, що в них не може бути навіть і сумнїву про приналежність Волинї і По-

ділля до Польщі, — тому, бо вся освічена кляса населеня сих країв — Поляки і вони тягнуть до Польщі душею й тілом; що-ж до компактної маси чорного народу, то його й не слід про се питати тому, бо він не може відповідати, будучи невіжою в державних справах. Лїберали — Великороси, наслухавшись польських доказів привикші вважати націями тільки такі народи, у яких були володїтелї, двори й дипльомати, великодушно жертвують Полякам сї краї, — або під впливом патріотизму Устрялова, вважають їх ненарушимою власністю Росії, і таким способом питанє про приналежність земель, населених нашим народом, становить спірну точку між свободолюблячими людьми обох славянських народів. А розвязка тут проста: спірні землї не належать нї до одних, нї до других; вони належать до того народу, що здавен давна їх заселював, заселює і оброблює".

Кінчить автор свою статю так: „Більше ми не станем домагатись й бажати для себе (понад повноправність селян і допущенє української мови в школи) незалежно від спільних, разом з усією Росією. Нїхто із нас не думає про відорванє Южної Руси від звязку з прочою Росією. Противно, ми

бажалиб, щоб усі другі Славяни зєднались з нами в одну спілку, навіть під скиптром російського володаря, коли він зробить ся володарем свобідних народів а не всепожираючої татарсько-німецької московщини. В будучій славянській спілці, в яку ми віруємо, і на яку чекаємо, наша Южна Русь повинна творити одну цілість на всьому просторі, де народ балакає южно-руською мовою, з захованєм єдности, основаних не на централїзації, що нищить і умертвляє а на ясній свідомости рівноправности і своїх власних вигід. Нехай-же ні Великороси, ні Поляки не називають своїми землї, що їх заселює наш народ".

Безперечно, в основу сеї нелеґальної статї К-ва лягли думки Кирило-Методївського брацтва, сим треба пояснювати „радикальність" її. Але в ній виразно проблискують вже ті думки, які автор розвинув в своїй розвідці п. з. „Дві руські народности", а які в рівній мірі відкривали простір і для теорії „общеруської" і для теорії відрубности Українців.

Стараючись схопити істоту народности, К-ів каже: „Ознаки зверхного житя складають суму відмін, якими одна народність відріжняєть ся від другої; сими ознаками

виявляєть ся те, що лежить на самому споді народної душі. Духовий склад, ступінь почутя, характер розуму, прямоване волї, погляд на громадське і духове житє, все, що виробляє характер і звичаї народу, все отсе є внутрішними причинами народної відрубности". Як бачимо, славний історик дивить ся на народність як на психольоґічно-етноґрафічну спільноту і зовсім не згадує про мову як головну й ясну ознаку народности.

З таким розумінням народности, Костомарів піднимує ріжниці між Великоросами й Українцями в їх характері, вдачі, звичаях, релїґії, історичнім житю і т. д., запускаєть ся в гущу старовини та показує, як витворились сї дві народности.

В XI. ст. усталилась назва „Русь" на означенє всїх тих славянських племен, що заселювали сучасну етноґрафічну територію України. Сї племена зложили одну народність. І Новгород входив в сю народність, якого мешканцї балакали тою самою мовою, що на півднї. Лїтопись відріжняє від Руси Кривичів, себто Білоруснів. В XII. ст. в Ростовсько-Суздальській землї

* М. Костомарів: Історичні монографії. Т. І. ст. 3. Тернопіль, 1886.

стали прикладати назву „Русь" тільки до висше сказаної етноґрафічної території України. Сю назву прикладали до неї також і чужинці. Родовід другої руської народности досить таємничий. Фактом одначе є, що на землї нинїшної Великоросії (Московщини), в Суздальсько-Ростовсько-Муромсько-Рязанській землї мешкали Славяни (виходцї з Руси) і Фіни. Зїх помішаня повстала нова народність, якої самостійне житє починаєть ся з 1157 р., коли на князя Ростовсько-Суздальської землї вибрано Андрія Юревича. Колиж із названих земель склалась московська держава, то вона присвоїла собі згодом теж і назву „Русь". Тодї, каже К-ів, назва „руський" зробила ся і на сходї і на півночи тим, чим за давного часу була лише для самого русько-українського народу. Тодї сей нарід (український) наче позбув ся свого імена, нїби лишив ся без назви; „у нього нїби вкрадено її". К-ів констатує, що мешканцї властивої Руси, себто нинїшні Українцї, почули аномалїю сього факту і щоби зберігати свою окремішність від великоруської народности були примушені шукати для себе нової народної назви. В XVII. ст. такими назвами були: Україна, Гетьманщина, Малоросія.

З сих 3 назв, додамо, удержалась по нині тільки перша, як загально народня.

Читач помітить, що Українець може виводити з сього історичного викладу ґенези великоруської і української народности одну практичну консеквенцію: зберігати й розвивати свою народність. Колиб Костомарів прийшов до сього практичного висновку, його теорія „про дві руські народности" не наробилаб стільки спустошень в головах визначних представників українства, як се далї побачимо, не робилаб вона великої шкоди ще й тепер. Але Костомарів робив инші льоґічні висновки, в чому безперечно видний вплив російської дійсности, яка иноді найбільш енерґійні українські одиниці приводила або до цілковитої зневіри у житєвість українського народу, або до опортунїзму.

Так в сїй працї, як і инших він доказує орґанїчну необхідність спілки для обох „руських народностий", признаючи велике значіннє державних спосібностий Великоросів. Він стає переконаним „общерусом". Він думає: коли українська народність остала тільки добром народної маси, себто селянства, то для сеї народности вистарчає тільки народна школа і література

популярна („для домашняго обихода"); коли інтеліґенція і загалом висші верстви сього народу зруспфіковались, то не має рації творити для них літератури на українській мові, що буде для них чужою. Се пояснює нам, чому К. кинув зовсім писати по українськи. Не розумів і не передбачував він, що житє піде проти нього, що зявить ся неминуча потреба сеї літератури, коли воно викристалізовувати ме з укр. селянської маси його інтеліґенцію, його висші верстви. А станувши на позиції „общеруській", робив він з неї льоґічні консеквенції в політичному змислі. Після появи ганебного антіукраїнського указу ґрафа Валуєва з 1863 р. він не здобув ся на протест проти нього, але публично проголосив „анатему тому, хто задумає відділенє України від Росії".*) Такий страх упав на нього після упадку польського повстаня. Се нам пояснює, чому він в історичних своїх працях про козаччину, усею душею ставав на бік „черні" й запорожжя завсїгди тоді, коли вони підпирали московського царя проти автономізму козацької старшини, чому він замикав очи на

*) М. Драгомановъ: Истр. Польша и великорусская дем-ія. Paris, 1905. ст. 90.

московську політику на Вкраїні, чому Мазепа був для нього дійсно „проклятим Мазепою", чому він не хотів як слід оцінити зросту ліберально-автономічних і самостійницьких думок серед Січовиків від 1667. до руїни Січи, яких найкращим висловом була конституція України Костя Гордієнка з 1710 р.*).

Після сказаного, ми зрозуміємо, чому „костомарівщина", яку можна розуміти тільки як збочену й викривлену українську ідеольоґію на тлї того антракту в українському національному відродженю, що починаєть ся від Валуєвського указу, а яка запустила глибокі корінї серед українського суспільства, чому вона мала такий шкідливий вплив на українську національну думку в другій пол. XIX. ст. Житє пішло проти Костомарова.

Перейдім тепер до инших представників української інтеліґенції другої половини XIX. ст.

Возьмім Кулїша.

Кулїш, товариш Шевченка й Костомарова, одна з найбільших постатий України їх доби. Поет, белетрист, лїтературний

---

* М. Драгоманів: Чудацькі думки про укр. національну справу. Відень, 1915. ст. 31.

критик, історик, етноґраф, незрівнаний перекладчик (Біблії, Шекспіра, Байрона), майстер українського слова — він поклав неоцінимі заслуги для української літератури .Він поборював погляди Костомарова на українську літературу і сам, більше як хто небудь, усильною працею показував, що Українці мусять розвивати свою самостійну літературу. З ясними думками про самостійну українську літературу виступав він в „Основі" а протиставляючи її великоруській, придумав для сеї останньої термін „есманська словесність" (Есмань — річка на східній границі Чернигівської ґубернії, межуюча Україну від Великоросії). Куліш був одним із перших, що навязує постійні літературні зносини з галицькою Україною, посилаючи туди ріжнородні свої праці. Він до самого кінця свого житя не перестав писати по українськи. Але всеж таки історичні погляди Костомарова мали на нього глибокий вплив. І Українців і Москалів вважав він за „Русів", називаючи перших „Старорусами" а останніх „Новорусами". Що в національній душі Куліша були роздвоєня, річ певна. І дивна річ, се роздвоєнє веліло йому то опльовувати усе козацтво й бувальщину України (диви йо-

го працю „Исторія возсоединенія Руси") і ставати на общеруську позицію, то звертати ся другим разом з усею ненавистю проти Москви та доказувати потребу згоди між польським і українським народом проти „Москаля" (диви його „Крашанка Русинам та Полякам").

Возьмімо представника молодшого поколїня, В Антоновича, знаменитого українського історика й одного з найвизначнійших представчиків старої київської „Громади".

Антонович був під рішучим впливом Костомарова. Його заслуги для української історіографії, подібно як і Костомарова, першорядні. Але даремно в них шукати ясного розуміння української народности. В свойому нарисї, поміщеному в львівській „Правдї" п. з. „Три національні типи", автор в суті річи не відбігає від Костомарова. Він теж шукає за внутрішними (духовими) ознаками народности, що по його думцї опреділюють даний національний тип і вважає їх постійними. Таку постійну ознаку у Українців, що характеризує їх найбільше як національний тип, добачує він в їх демократизмі. Натомість мову, яку вважає він зверхньою озна-

кою вважає перемінною. Такі думки проводить він в своїй українській історичній праці п. з. ,,Виклади про козацькі часи на Вкраїні" (1845.), де Українців порівнює він з Ірляндцями, що затратили свою мову під впливом утисків, але не народність. Під утиском страшного режіму російської державности він доходив до крайнього опортунізму. В 1899 р., коли то на археольоґічнім з'їзді в Київі заборонено галицьким Українцям читати наукові реферати на українській мові і коли то йому прийшлось відповідати в ,,Київській Старині" на напади проф. Флорінського (нинішного київського цензора!) на українську літературу, він отверто заявив, що для Галичини треба розвивати наукову українську мову а в Росії Українці можуть вдоволити ся великоруською.

Перейдемо до Драгоманова, одної з найбільших постатий українського відродженя взагалі. На йому ми зупинимо ся троха близше.

Погляди Драгоманова на народність і українську національну справу, в порівнаню з такимиж його попередників, означають кольосальний крок вперед. Вони можуть служити до певної міри обєктив-

ним показчиком розвитку й зросту українства. Тільки не треба думати, що він був зовсім вільний від їх духової спадщини, та що російська дійсність не мала і на його світогляд неґативного впливу. І Драгоманова треба розуміти на тлі того ґрунту, на якому він виріс та тої епохи, в якій прийшлось йому працювати. То-ж коли розглядати його думки про українську національну справу, то треба мати конечно слідуюче на увазі: він думав завсігди реальними поняттіями й був ворогом думаня абстрактними формулами, що не звязані були з реальним житєм і ґрунтом. Розумість ся, мало се свої добрі боки: таке думанє заставляло його горячково кидатись на всі поля громадської діяльности й завсігди панувати над обставинами, хочби й як були вони тяжкими. З другогож боку, не треба забувати, що він, пристосовуючись до ґрунту й обставин, легко попадав в крайній опортунізм, який иноді був незрозумілий і мав в многих випадках неґативний педаґоґічний вплив на молодше поколінє. Але Драгоманів мав одну прикмету: він любив стисло формувати свої погляди та доповняти їх, поправляти, зміняти, згідно з новими дослідами науки та

новими фактами, які приносить само житє. Маючи все те на увазї, ми зрозуміємо його еволюцію від праць „Лїтература російська, великоруська, українська й галицька" („Правда", 1873.), „По вопросу о малорусской литературѣ" (1876.) і його „Восточная политика Германіи и обрусѣніе" („Вѣстникъ Европы" 1872.) до його „Чудацькі Думки", „Листів на Наподнїпрянську Україну" (1893.) і „Пропащий Час", працї писаної перед самою смертю, незакінченою і виданої тільки після його смерти неб. Павликом.

Якже-ж дивив ся Драгоманів на українську лїтературну справу?

В українській працї заледви 30 лїтнього тодї Драгоманова „Лїтература російська, великоруська, українська й галицька" бє перш за все в очи сам подїл лїтератур. Певна річ, автор задумав провести в нїй певну думку, на яку вказувавби вже сам заголовок. Він доказує, що російська лїтература, яка хоч писана великоруською мовою, по свому одначе змісту — европейсько-російському (Турґенєв) або й українському (Гоголь) — не є виключно великоруською; ся лїтература повинна бути спільною і для освіченя Москалїв та Українцїв

(„литература общерусская"). Три прочі літератури (великоруська, українська й галицька) повинні задовольняти спеціяльні духові інтереси великоруських і українських (в Росії і в Галичині) народних мас. Вони повинні бути простонародні. Се провінціяльні літератури. Термін сей прикладає автор особливо до української і галицької літератур. Читач помітить, що ся літературна теорія Драгоманова являєть ся тільки поправленим виданєм теорії Костомарова. Стане се виднійшим, коли я наведу деякі вирівки із брошури Др а виданої в 1876 р. п. з. „По вопросу о малорусской литературѣ". Вони кинуть нам певне світло й на тогочасні політичні його погляди.

Полемізуючи з П. Мілюковим, він пише:

„Неґативне відношенє до малоруської літератури є результатом не тільки незнаня минулого й відсутности аналізу сучасного, але й незнаня того, що робить ся довкола і в европейському і навіть близькому славянському світі. П. Мілюков напр. сміло запевняє, що стремління, подібного літературному малоруському, немає ніде в західній Европі. Зі свого боку, ми можемо відослати П. Мілюкова до фактів наведених в статях, поміщених у „Вѣстник-у

Европы": „Народні наріча і місцевий елемент в навчаню" (1874, август) і „Новокельтський і провансальський рух у Франції" (1875, VIII-XI.)*) і до новійших фактів в статї про провансальську лїтературу двох останнїх років в Revue des deux Mondes, а що до Німеччини до фактів в книжцї кільського професора Клявза Ґрота Ueber Mundarten und mundartige Dichtung (Berlin 1873.), до многих книжок, присвячених в минулих двох роках помершому нижньо-німецькому письменникови Фріцови Райтерови, що до Італії до статї „The poetry of italian dialects" в „Cornhill magazine" (1874., December). Звідси можна побачити, що у всій Европі помічаєть ся рухи, цїлком анальоґічні з проявами нашого українофільства, хоча і є в них певні ріжниці, між иншим в тому, що европейська публика не накидуєть ся на сї рухи а відносить ся до них уважно й тому не надає їм гострого характеру".**)

А в иншому місцї:

„Теорія, що лежить в основі нашого українофільства, дає тверді національні і соціяльні основи для відродженя і двигненя тамошньої руської (русской) народности

*) Обі працї приналежать Драгоманову.

**) М. Драгоманов: По вопросу о малорусской литературѣ. Вѣна, 1876., ст. 38.

й народу, являючись разом із сим і теорією панмалорусизму, то є обєднаня всіх Малорусів, розділених в Росії, в Царстві Польському, в Галичині, на Буковині, на Угорщині, — українофільство є провідником і органічного панрусизму, на скільки наша Малоросія — Україна органічно є звязана з Великоросією, — а разом з сим і такого панслявізму, який тільки і може користуватись симпатією свідомих представників західного славянства, панслявізму федерального, що не виключає конечного й гідного посередника".*)

Здасть ся, що коментарі до висше наведених виписок зайві. Можна тільки дивуватись, що вони приналежать перу Драгоманова. Такеж ідейне каліцтво й більшменш темний зміст мають всі ранні праці його, міщені в російських журналах за часів побуту його в Росії, головно-ж згадувана вже нами велика праця „Восточная политика Германіи и обрусѣніе" (1872.). В ній автор промавляє до нас не тільки як горячий російський державник, як славянофіл, але як російський патріот в гіршому значінню слова! Він виступає тут вправді проти політики насильної русифікації, але

*) Тамже, ст. 47.

радить і російському урядови і російському громадянству проводити „єдність російської імперії" иншими способами. Вистарчить на доказ сказаного навести те місце із праці, що відносить ся до Польщі:

"Тому всякого рода міри, — читаємо там — що не можуть бути оправдані дійсною і очевидною державною потребою а винайдені в кабінетах теоритичними послідовниками по свому понятої ідеї про єдність держави, — міри, що мають на цїли накинення польському краєви російської поволоки, не тільки не йдуть далї поверховности, але викликують у освіченого польського громадянства почутя діяментрально протилежні державній єдности... В виду сього, скажіть, чи вигідним буде для єдности російської імперії, як привислинські Поляки ґравітуватимуть морально до Кракова?

.....Такі фрази, як „витворити нову породу людий", „ витворити новий культурний слій", легко сказати, на дїлї-ж нова порода орґанїчно звязуєть ся зі старою. Грамотний польський простолюдин стане читати все таки польські а не російські книжки, та ми й не можемо творити окремої російської лїтератури для Поляків а польська лїтература, польські книжки писались, пишуть ся і писати муть ся тим культурним слоєм, що вже є, що найменше може співчувати знищеню польської народности. Тому нам треба, щоби в сьому слої зявив ся завязок партії, яка бачила-би користь в союзї з Росією; до сеї тільки партії і може приставати постепенно із надїленого нами землею культурний слій польського селянства й постепенно тво-

рити „нову породу польських людий" приятелів Росії. Але подібної засновини в нашому Привислинському краю якось не помічаєть ся. А між тим вона моглаби вже витворитись навіть з 1864 р., як би ми остались вірними принятій тоді системі не обрусіння Польщі а відродженя її через добробит мас і освіту на національних мовах".*)

Реакційний зміст і реакційна тенденція думок Драгоманова тут очевидна. Просто соромно стає за Драгоманова, що з під пера його вийшли сї слова. З повним правом на сї ранні політичні праці його може покликуватись Струве та инші ідеольоґи „єдиної і неподільної Росії". Виховане; осередок, ґрунт та російська дійсність мали фатальний вплив на молодого Драгоманова. З сього погляду ми повинні бути вдячні російському урядови за те, що він, позбавляючи його катедри на київському університеті, заставив його покинути Росію раз на завсїгди. Остаючи в ній — то судячи по початковому ідейному його розвиткови — він ставби другим Костомаровим, тільки поступовіщим. А так російський уряд спас його для української нації. Тільки зіткнувшись з галицьким ґрунтом і Европою безпосередньо, він перестав бути Малоросом а став Українцем та поборником европейського поступу й соціялїзму на Вкраїні.

Що то значило для Драгоманова змінити ґрунт, бачимо найкраще з того що з часу, як він осів як еміґрант в Женеві (1877.), ми не надибуємо ніде в дальших його працях таких думок, що ми їх висше показали. Слабший або сильнїйший відгук їх тут і там, міг тільки свідчити про те, як силь-

*) Драгомановъ: Политическія сочиненія. Т. I. ст. 58 і 59.

но сидїла ,,Росія'' на днї його душі. Було се в 80 і 90 рр. причиною непорозумінь й гострих спорів між ними а тими російськими (й галицькими) Українцями, яких варварські антиукраїнські переслїдування російського уряду та неґативне відношене великоруського громадянства помалу, але систематично вилїчували з общеруської хороби. Ми маємо на увазї той формальний український націоналїзм, який репрезентував в 80 рр. Кониський а відтак молодий, талановитий й енерґійний Грінченко (Вартовий).

Грінченкови належать отсї слова, що були звернені проти Драгоманова якому закидав ,,москвофільство'': ,,Кождий, хто принесе хоч крихту обмосковленя у наш нарід (чи устами словом, чи книжкою) — робить йому шкоду, бо відбиває його від національного ґрунту'' (Листи з України наддніпрянської).

Драгоманов відповідав (1893 р.):

,,Ми-ж за дозволом д. Вартового, зовсїм нїякий — філ, нї українофіл, нї славянофіл, а просто Українець зо вселюдськими тенденціями, або людина української нації (homo nationis ucrainicae) а до того така людина, котрій доля судила познакомитись не в книгах тільки, а в житю з земляками австрійськими, зблизитись з ними, подїлитись з ними радістю і горем (більше, звісно, горем!) і нарештї працею. По працї в останнї роки ми мабуть чи не більше стали Галичанином, нїж російським Українцем а що до ,,прихильности'', то ми стілько-ж ,,прихильник до Москви'' як і до Австрії''.

,,Вся наша прихильність до Москви субєктивно національна зводить ся на те, що ми радо чи-

таємо Пушкина, Гоголя, Тургенєва і т. п., — так майже таких „москвофілів" тепер чимало і між Французами, Анґлічанами і т. п. А обєктивно — політична прихильність наша до Москви зводить ся лише на те, що ми, не бачучи ніяких серйозних підстав для українського державного сепаратизму в Росії, шукаємо виходу для українського автономізму в лібералізмі, спільнім з освіченими Великоруссами, як також і членами других народів Росії".*)

Коли порівнаємо сї думки Драгоманова з тими, які ми висше пізнали, то ріжниця в їх сама бє в очи. Між одними й другими трудно знайти щось спільного. Нові погляди Драгоманова на українську народність й українську національну справу станутъ нам більш виразні, коли наведемо декілька виписок із його праць дозрілого віку, найбільш характерних для його світогляду.

„Ми — пише він — признаємо національности як очевидний факт, як результат певних природних і історичних обставин житя народнього (хоч иноді ще необслїджених науково і завше перемінних); ми признаємо, що сей факт завше треба мати на оці при громадській праці, а надто ми признаємо важність найважнїйшої національної ознаки, народньої мови, як способу морального звязку між людьми. Ми признаємо не тілько право живих ґруп людий, в тім числї і національних на автономію а й безмірні користи, які виносять люди від такої автономії. Тільки ми не можемо шукати собі провідних думок для громадської праці, культурної, політичної і соціяльної, в почутях і інтересах національ-

*) М. Драгоманов: Листи на Наддніпрянську Україну. Відень, 1915. ст. 82.

них, бо инакше ми-б заплутались в усяких субєктівностях, в лісї історичних традицій і т. д. Ми шукаємо таких провідних і контрольних думок в наукових виводах і інтересах інтернаціональних, вселюдських. Через те, кажучи коротко, ми відкидаємо не національність а націоналїзм, а надто такий, котрий себе сам виразно противуставля людськости, або космополїтизму; ми не признаємо примусових думок і почувань, котрі видають ся за національні, нїяких обовязкових історично-національних святощів а надто ненавистів до других національностів. Д. Вартовий між инчим ганьбить українських радикалів, що вони забувають мої власні слова, висказані-бто ,,в одному з останнїх моїх творів'', признаваємі галицькими радикалами, тобто, що ,,розвиток (мас народу) можливий тільки на національному ґрунтї''. На самім дїлї я висказував подібну думку завше, починаючи від своїх перших печатних студій по римській історії (1863.), в котрій я в перше здибав ся зо справою космополїтизму й націоналїзму в ту пору, як по слову римського поета ,,заполонена Греція заполонила ворога побідителя'' своєю культурою. Починаючи з тих студій, я всякий раз, коли було потреба, казав одно: космополїтизм в ідеях і цїлях, національність в ґрунтї і формах культурної працї. Я полемізував 30 років проти російських псевдо-космополїтів, котрі не признавали української національности і проти українських націоналїстів, що виступаючи проти космополїтизму, рвали єдину нитку провідну безпохибного людського поступу і саму підставу новіщого відродженя національностий і відкривали дорогу до себе для всякого шовінїзму,

виключности, реакції".*) Так дивив ся Др-ів на народність взагалі і українську зокрема.

А ось нові його думки про українську літературу.

На закид Грінченка, що Др-ів звужує завданя української літератури до літератури простонародя, той відповідав:

,,Ми тепер не будем спорити́сь з д. Вартовим і згоджуємось з ним, що наша література мусить розвиватись і згори вниз і знизу вгору. Але, зваживши, що література живе для людий а не люди для літератури, і зваживши, що в українській літературі має найбільше потребу той простий нарід, котрий ніякої мови не знає окрім української а нарешті, що ся мова простого нашого народу есть основа і живої вищої літератури української, ми все таки скажемо, що головна праця наших писателів мусить бути виріб літератури нашої знизу вгору. Тут популяризаційна література мусить заняти широке місце".**)

В иншому місці:

,,Коли національна свідомість залежить найголовнійше від науки й письменства, томи мусимо перш усього самі налягти на те, щоб розвинути в себе ту й друге... Цензура для живого письменства не страшна, бо напр. цензура не спинила всю письменну Росію вивчити на память ,,Горе отъ ума". А ми-ж маємо під боком Галичину, де можемо напечатати майже все, що цензура заборонила в Росії".***)

---

*) Тамже, ст. 37-38.

**) Тамже, ст. 105.

***) М. Драгоманів: Чудацькі Думки. Ст. 98.

Ми за багато місця присвятили Драгоманову. Але прийшлось так зробити, раз тому, що Др-ів, безперечно, одна з найбільших фіґур українського відродженя а друге, що його ідейна еволюція, може служити до певної міри обективним покащиком зросту української національної ідеї й розвитку української народности взагалї. Ся еволюція Драгоманова стане нам в належному світлї, коли згадаємо, як в нього еволюціонувало розумінне політично-державного ідеалу України.

В своїй російській працї ,,Вольный Союзъ — Вільна Спілка, опытъ украинской политическо-соціальной программы'' (Женева, 1884.) він писав:

,,Звертаючись з окрема до українського населеня російської держави, ми повинні сказати, що на нашу думку скільки небудь реальне розумінне становища й інтересів сього населеня повинно привести до переконаня, що не тільки під теперішню пору свобода й розвиток його тїсно звязані зі свободою й розвитком инших населень Росії, але що взагалї віддїлене українського населеня від других областий Росії в окрему державу (полїтичний сепаратизм) є річю на всякий випадок не тільки трудною, коли неможливою, — але при звісних умовах, зовсїм непотрібною для яких-би там не було інтересів українського народу''.*)

Так писав Др-ів в 1884 р. А в 1893 р. помічаємо в нього такі думки:

,,От і я, коли ,,нападав'' на український сепаратизм, то тільки на розмови про те, щоб віддїлити російську Україну в осібну від Росії держа-

*) Собраніе полит. сочиненій М. П. Драгоманова. Paris, 1905. Ст. 301.

ву. Тількиж я власне навіть і на сей сепаратизм ніколи не ,,нападав'' прінціпіяльно, бо не можу мати нічого проти нього з боку прінціпіяльного''.*)

Від такого розуміння справи до повного признаня ідеалу самостійности України, себто до признаня відриву України від Росії, був тільки один крок. І сей крок, власне тому, що Др-ів був послідовним демократом, глубоко проникливив мислителем а до того в нічому не звязаним з Росією своїм соціяльним становищем, сей крок він зробив. Зробив се в останній своїй праці, писаній перед самою своєю смертю і тому не скінченій п. з. ,,Пропащий Час''. Сам заголовок праці говорить про провідну ідею її. ,,Пропащим часом'' називає Др-ів весь час спільного пожитя України з Росією. 250 літ сього пожитя минуло для України на марно. Україна всьо давала для Москви а відтак Росії а діставала від неї тільки побої московського кулака й кнута, що задержали на цілі віки розвиток України. В сій праці Др-ів являєть ся приклонником політично-державної самостійности Українського народу.

Переходячи до дальших представників української інтеліґенції останніх десятиліть, ми повинні відмітити певні досить важні явища в розвитку українства.

Тоді, коли Др-ів працював на еміґрації (80 рр.), безпосереднім його впливом була тільки австрійська Україна. На російській Україні, де думки Др-ова мали утруднений доступ, розвиток українства в 80 і 90 рр. мин. ст. йшов своїми шляхами. Свідоме українство замкнулось в рамках чисто культурної роботи. Се аполітичне, культурницьке українство

*) Листи на Наддн. Україну, ст. 42.

домінує на Вкраїні до кінця 90 рр., себто до часу зародин перших українських політичних орґанізацій. Виросло воно під впливом важкої реакції і страшних антіукраїнських утисків. ,,Вистарчило тільки запідозріне в так зв. ,,українофільстві'', що ідентифікувалось із ,,сепаратизмом'', щоб запідозреного вислано в східні ґубернії Росії, або Сибір. Щоби уникати переслідувань і заслань, культурники голосили, що українство взагалі не має ніяких політичних цілий. А разом з сим росла в них ненависть до всього, що московське.

Українське культурництво знайшло свою антітезу в роботі тих уроженців України, що, зірвавши з національним ґрунтом, всю свою працю й енерґію віддавали загально російському визвольному рухови. Їх клич — ,,боротьба зі спільним ворогом'' а всі національні домаганя відкладались ,,на другий день після побіди над ним''. Нехтували вони національні домаганя ще й з сеї причини, що не бачили ніякої реальної піддержки їх з боку мас. Так пр. один із найвиднійших діячів ,,Народної Волі'', Українець Желябов, на докори з боку Українців, солідарністю з котрими по свідоцтву Драгоманова він дуже дорожив, відповідав в однім із своїх письм в 1880 р.:

,,Нас, переконаних автономістів, обвинувачують в централізмі... за Установче Зібранє. По перше, не хотять зрозуміти, що воно в наших очах тільки ліквідаційна комісія, а по друге, чи можна в проґраму вносити такі домаганя, за якими не має реальної піддержки а є притуплені вороги? Де наші фенії, Парнель? Такий стан річий, що бачиш спасеннє в розпаді імперії на автономні части і вимагаєш Установче Зібранє''.*)

*) М. Драгомановъ: Истор. Польша и великор. дем. Рагъ, ст. 213.

Драгоманів гостро виступав і проти виключних культурників і проти виключних політичників. Виступаючи проти перших, він доказував, що чисте культурництво може завести в дебри назадництва й що культури від політики й навпаки відділити не можна. Виступаючи проти других, він доказував, що нехтоване ними конкретних національних умов, відняло в них ґрунт для одної з кращих сторін їх діяльности а замовчуване ними українських домагань спеціяльно, мало в наслідку те, що їх імена і їх жертви експльоатовано в користь свого рода „Катковщини в бланкістському й марксістському плащі". *)

А на адресу Желябова і його приятелів він писав:

..... Де українські фенії? Парнель? — питає Желябов — і очевидячки, хоче сказати, що якби вони були, то він і його приятелів не обмежилиби ся тільки Установчим Зібранем для єдиної і неподільної Росії а поставили би в свою проґраму і домагане такого чи иншого home rule для ріжних націй і областий теперішньої російської держави. Цікаво, що се скептичне вичікуване від України феніїв і Парнелїв вилилось з під пера Українця, якому ніхто не мішав самому явитись одним із свого рода феніїв. Уявіть собі, що ірляндські діячі стали би чекати, доки в них не появлять ся home-rulers а до тої пори признавали би ся Анґлійцями, приклонниками велико-британської централїзації. Не скороб тоді дочекалась Ірляндія Парнелїв! А між тим таке відношене обрусілих „окраїнців" до своїх рідних країв! На Вкраїні напр. обрусіла інтеліґенція, що називає себе народниками навіть, або зовсім сторо-

*) Письмо П. И. Костомарова къ издателю „Колокола" съ предисловіемъ М. Драгоманова 1885., ст. VII-VIII.

нить від всього місцево-народного й навіть вороже відносить ся до всякого нагадуваня про місцево-народнїй елемент, або, при всїй прихильности до його, не йде далї півскептичного вичікуваня й визову: подайте же нам вашу українську культуру, українську полїтику, соціялїзм, революцію! Так, як буцїм то все се повинен подати хто инший а не самі визиваючі, що повинні би всї, масою, зблизитись до народу, що їх вигодував''.*)

Таке відношенє Др-ова до українських культурників і полїтичників було слушне. Житє й дальший розвиток українського руху признали його думкам повну рацію. Вони знайшли належний відгук. І ,,культурництво'' й ,,полїтичництво'' були лише tempi passati. Се нинї найкраще можна оцінити. З 1900 р. український рух набирає полїтичну окраску а з 1905 р. стає він масовим. В російському соціялїстичному русї працюють ще окремі українські одиниці (яким иноді рос. с. д. послуговують ся як слїпим орудієм проти українського національного руху!), але вони не відограють в ньому майже нїякої ролї і засуджені на забутє і Великоросами а тим більше Українцями. На скільки Др-ів мав слушність, виступаючи проти Желябова і тов. за їх відчуженє від національного ґрунту, се потверджує один із тих приятелїв Желябова, на адресу яких писав Др-ів висше наведені слова, один із видних українських діячів в загально-російському визвольному руху 80 рр., В. Дебогорій-Мокрієвич.

,,Ми вірили, — з почутєм гострого жалю й розчарованя каже він нинї — що колись з нашої роботи буде користь для України, ми вірили російським

*) М. Драгомановъ: Ист. Польша... ст. 214.

соціялїстам, а тепер може краще, що ви (себто українські соціялїсти) їм не вірите".*)

В останній фазї свого розвитку українство виявляє кольосальний поступ і розмах. Нове поколїнє вносить багато нового в понятте української народности. Ще один великий крок вперед в зіставленю з тими поглядами, які ширив Др-ів!

Найвизначнїйшим представником сього поколїня треба вважати проф. М. Грушевського.

Неоцінимі є заслуги його для українства. Являючись одним із найвизначнїйших сучасних істориків Славянщини взагалї, він є заразом творцем української національної історіоґрафії. Всї свої науково-історичні працї пише він майже виключно по українськи. А його російські працї такі, як знаменитий „Очеркъ исторіи украинскаго народа" мають на цїли не тільки інформувати російського читача про дійсну історію українського народу, про яку пересїчний Великорос, вихований на Іловайських**), не має розуміння, але впливати теж на обрусїлих Українців, що порвали з сьоїм народом. Вже сама схема його історії України, яку він широко й послїдовно розвиває в своїй великій і досї не закінченій працї п. з. „Історія України-Руси" (доси вийшло 8 томів) показує на суцїльне розуміннє української народности. Починаючи з доісторичних часів укра-

---

*) Д-р. Лев Ганкевич: Володимир Дебогорій-Мокрієвич. Вістник С. В. У. 1916., ст. 102.

**) Великоруські історики, від Соловйова і Іловайського до Рожкова, Покровського й Плеханова представляють фальшиво не тільки історію українського народу, але й великоруського. Їх схема історії починає ся з доісторичних часів східної Европи і славянської кольонїзації, потім переходить до київської держави і трактує її до дру-

їнської території і від перегляду її славянської кольонізації, він переходить до історії київської а відтак галицько-волинської держави, Литви (як литовсько-білорусько-української держави), Козаччини й до нових часів. Розумієть ся, в своїй схемі пішов Грушевський слідом за Костомаровим, котрий перший установив в своїх історичних працях про Україну (писаних по російськи) неперервність історичних і політичних традицій між козацькою Україною а київською державою. Тільки коли у Костомарова найновійша історія України губить ся в історії Росії і трактуєть ся як історія українського Провансу, то у Грушевського ся історія трактуєть ся самостійно, як продовжене цілости історії самостійного народу, що затратив вправді свою політично-державну незалежність але виявляє тенденцію до найвисшого свого розвитку нації.

Ось погляд його на українську народність:

,,Українська народність істнувала і істнує не видумана, не створена ні нами, ні нашими предками. Її зародини виходять за всякі історичні границі, виходячи із далеких часів діференціяції славянства, а дальший процес її формованя був також ділом не яких небудь свідомих факторів, а сліпих, стихійних сил — впливу ґеоґрафічних, кольоніза-

---

гої половини XII. ст., відтак перескакує до великого князівства Володимирського і Московського, подає історію московської держави і російської імперії. Із історії українських і білоруських земель береть ся иноді тільки окремі епізоди (держава Данила, литовська держава, церковна унія, Хмельницький і прилученє Україну до Москви), звичайно їх замовчуєть ся. (Диви: Грушевський: Звичайна схема ,,русскої історії'', справа раціонального укладу історії Східного Славянства).

ційних, економічних і політичних умов в їх ріжнородних комбінаціях і перехрещуванях. Раз склавшись, сума ознак, що відріжняють українську народність від других близьких народностий, мала вона тенденцію рости, ставати все більше означеною в процесі свого розвитку. З сеї пори, як ся народність стала свідомою своїх національних спосібностий і своєї індивідуальности, інстинкт самоохорони велів їй піддержувати сю індивідуальність, хоронити її від упадку й загину, розвивати її внутрішний зміст. Сей інстинкт самоохорони тепер, коли ся народність виходить із стану летарґії, в якому держали її всякі заборони й репресії, каже нам піклувати ся про її дальший всесторонній розвиток, коли ми не бажаємо засудити її на розклад і смерть. І одним із основних домагань, що випливає найбільш природно й льоґічно із стремління до розвитку своєї національної індивідуальности, являєть ся культура мови, як першої ознаки національної окремішности й покащика культурної вартости народу".*)

В зіставленю з поглядами на українську народність Костомарова й Драгоманова погляди Грушевського означають кольосальний поступ. В міру того, як росло й розвивало ся українство, росла теж думка про українську народність. Але сей поступ тільки тоді буде нам вповні зрозумілий, коли возьмемо під увагу ту ролю, яку в розвитку української народности відограла Галичина. З того часу (1894.), як на українську катедру історії Східного Славянства на львівському університеті покликано

*) М. Грушевський: Справа українських катедр і наші наукові потреби. Літературно-науковий Вістник, 1907., I-III.

з Київа М. Грушевського, стала Галичина взірцевою школою культурної праці для всеї України. Що зробив проф. Грушевський на становищі професора львівського університету і голови „Наукового Товариства ім. Шевченка" у Львові, котре що до своєї наукової діяльности стоїть висше не одної офіціяльної академії наук, се нині не дасть ся навіть докладно оцінити. Вистарчить тільки сказати, що праця його і других українських учених знайшла не тільки широке признанє у всього українського громадянства, але й загальний подив у чужих. А сеї праці Грушевського не можна би собі навіть подумати, колиб доля не судила йому розвити енерґію і прикласти всї свої сили там, де Росія сїй праці не могла перешкодити.

Грушевський величина не тільки як наукова сила, але й як громадський діяч. Не диво, що ненависть засліплених ворогів українського народу серед великоруського громадянства звертаєть ся в першій мірі проти його особи. Не можемо тут входити в оцінку його політичного світогляду. Зазначити одначе належить, що вістре його публїцистичного пера в австрійській Україні звертаєть ся з усею безпощадністю против австрійського уряду за його політику супроти Українців і проти польських геґемонів, з якими він не знав компромісу; на російській же Україні се вістре проти російського уряду значно притуплюєть ся, — на російському ґрунті він опортуніст і мимо все, російський державник, хоч иноді в момент високого громадського підйому в Росії (часи російської революції) він потрафить добути з себе енерґійний голос українського державника:

„Житє йде й розвиваєть ся і своєю стихійно-

ю силою бере верх над трактатами й формулами, все одно чи їх творцем являють ся бюрократичні дипльомати або вожаки, що виставляють їх в моменти народних рухів. Повна самостійність і незалежність являєть ся консеквентним і льоґічним завершенем проблем національного розвитку і самоозначеня всякої народности, що займає означену територію та має достаточні задатки й енерґію розвитку.

„...Коли розуміти єдність, як внутрішню, присущу самому складови держави силу тяготіння й сціпленя, то такої єдности російська імперія до сих пор не мала: примусове істноване, хоронене армією баґнетів і нагайок. — що се за єдність?" Навіть там, де колись була якась внутрішня звязь, внутрішне тяготінне, то їх знівечили гніт і експльоатація пануючої бюрократії. Тюрма народів може зберегти своїх жителів лише доки вона зачинена та хоронить ся: в ній не має добровільних жителів!"*)

Політичний опортунізм Грушевського супроти Росії найбільше виявив ся в часї сеї війни, коли загнано його в Сибір і він звідси піднімає свій голос в російській пресї в оборону закатованого народу. В хвилї, коли серед одної частини українського громадянства, більш як коли небудь процвитає Костомарівщина, його голос мінорний, йому брак смілих акцентів в сю історичну й таку траґічну для українського народу хвилю. Ґрунт, режім роблять своє.

На Грушевському ми можемо закінчити наш огляд розвитку української національної думки на російській Україні, о скільки він відбив ся в ріжних моментах українського національного відродженя в поглядах найвизначнійших представників україн-

---

*) М. Грушевскій: Единство или распаденіе? „Украинскій Вѣстникъ". СПБ. 1906., No. 3.

ської освіченої громади на українську народність і українську національну справу. Ми старались показати, як ся думка еволюціонувала в умовах російської державности й дійсности, як вона падала, скільки разів на український народ спадали страшні удари й репресії і піднімалась, скільки разів під подувом західно-европейського леготу й рухів народніх мас політичні морози в Росії слабли. Ті пошукуваня української інтеліґенції за втраченим дорогоцінним скарбом, за своїм національним „я" мають в собі багато траґічного, як траґічною є уся історія українського народу. Певна річ, вона не знайшла ще вповні сього загубленого скарбу й не так скоро найде його. Але чим більше вона наближаєть ся до народу, до його сплячих мас, чим більше звязувати ме вона свої інтереси з інтересами сих мас, тим близший той момент, коли скарб буде відзисканий.

Для нас-же, українських соціялїстів не є і не може бути рівнодушною доля української народности. Ми з нею найглибше, найбільше, найміцнійше звязані. Бо для нас народність є найпершим і найважнійшим двигуном соціяльної демократизації. Ті міліони забитого, безпросвітного й пониженого в ярмі національної і клясової неволї нашого селянства й робітництва — а вони є для нас в першій мірі народом — хочемо піднести на найвисші щаблї освіти, культури й добробуту, хочемо вивести на найвисші вершини громадського устрою. А се можливе тільки на ґрунтї народности. Підняти-ж народні маси до соціялїзму — се не тільки наша національна, але й інтернаціональна ціль, амбіція і обовязок.

6. Закінчене.

Перед нами перейшла картина бутя українського народу, звязаного з російською державністю, в його минулому й теперішньому. Будучи противником всяких ілюзій, ми як найенерґічнійше виступаємо проти російської, яка з поміж всїх инших, що покутують нинї в головах українського громадянства, є найбільш шкідливою і небезпечною. Тому кличемо:

Смерть російській ілюзії!

Та буте нашого народу, що в своїй безсильности кидасть ся наче риба о лїд, шукаючи виходу зі свого рабського становища, породило в нього ще инші ілюзії, в рівній мірі шкідливі як і перша.

З сеї пори, як частина українського народу підпала під пановане Австрії (1772.), зароджувалась серед його інтеліґенції і широких мас друга ілюзія: австрійська. Вона розвивалась в першій і головній мірі як реакція на те страшне становище, в яке попав український народ в Росії. Вона мала своє оправдане в тому, що український народ — не зважаючи на всї утиски центрального (австро-німецького) і краєвого (польського) правительства — мав в Австрії всеж таки спроможність в важкій боротьбі за свої права уґрунтувати своє істноване і розвинути свої національні, культурні й економічні сили. Австрійська ілюзія була особливо сильною перед війною і на її початку. Вона стала цїлою полїтичною плятформою. В австрійських полках, що мали йти на російську Україну, добачували австрійські Українцї спасителїв своїх братів в Росії з ярма російської неволї. Романтична сила сеї ілюзії знайшла найбільш чистий і найбільш ідей-

ний вираз в сформованю українського полку Січових Стрільців, в ряди якого добровільно поспішив самий цьвіт народу — молодіж. Війна похоронила і сю ілюзію. Той сам Габсбурґ, що в 1867 р. ,,полишив Полякам як домашню справу, на скільки Українці мають істнувати'' (слова австрійського президента мінїсгрів Бейста); що в 1897 р., коли то після кровавих баденївських виборів явилась у нього українська депутація зі скаргою на насильства польської шляхти, мав для неї одні тільки слова: ,,Adieu, meine Herren!''; — зараз на початку війни велїв вивішати тисячі і тисячі невинних Українців за мниму державну зраду в користь Росії, а на кільканайцять днів перед своєю смертю, актом з дня 5. XI. 1916., заповідаючим відокремлене Галичини, розпорядив ся українським народом так, як за часів панщини розпоряжав ся дідич-шляхтич із своїм рабом. Сей жест старого Габсбурґа показав в повній наготї тільки розклад старої Австрії в якій ще по нинї товчеть ся дух Меттерніха, в якій німецька бюрократія на спілку з мадярською олїґархією і польською шляхтою старають ся всїма силами не випустити з австрійської тюрми поневолених народів: Чехів, Словінців, Італїйців, Українців, Словаків, Румунів, Сербо-Хорватів.

Смерть-же австрійській ілюзії!

Третя ілюзія, польська, не мала популярности і була з усїх найслабшою. На рік майже перед війною галицький сойм ухвалив компромісову виборчу реформу, що забезпечувала Українцям майже третину всїх мандатів. Сей акт піднесено до значіння польсько-української угоди, хоч таким він далеко не був. Не можна одначе було йому від-

мовляти значної ваги. Він означав злагоджене боротьби між двома народами. А дальше будоване польсько-українських відносин на засаді повної рівнорядности й рівноцінности, могло принести тільки добрі овочі. Але війна знищила ті слабі задатки кращих відносин та виявила в повній наготі інтенції Поляків що до українського народу. Ще в перших днях лунав клич згоди. Польські ґазети голосили старий, повстанчий клич: „Za naszą i waszą wolność!" Але як тільки прийшли перші вісти про страшні поражки австрійських військ в східній Галичині, польська преса й громадянство рішили використати момент, щоби вирівнати свої політичні порахунки з Українцями. „Gazeta Wieczorna", „Słowo Polskie", „Wiek Nowy", „Kurjer Lwowski" а за ними майже вся буржуазна польська преса кинула нагло якби на одно замовлене наклеп на Українців, закидаючи всім зраду в користь Росії. Ні один польський голос не виступив проти сього наклепу. В його легко повірено, бо між членами так зв. „москвофільської партії" трафляли ся численні випадки зради Австрії, а з другого боку, що дасть ся більш психольоґічно пояснити, австрійському ґенеральному штабови треба було для прикритя своїх невдач і змиленя публичної опінії жертвенного козла а ним в даній ситуації мали бути Українці. Страшні були наслідки польського наклепу. Ніхто не міг встерегти ся перед доносами й арештом. Роблено формальні облави на невинних людий. Вішано масово, головно селян.*) Терор з бо-

*) Щоби читач мав тільки слабе розуміннє того, як Австрія „визвалила Україну в себе дома, згадаємо, що лиш в одній тюрмі в Тальєрґофі в часї війни погибло понад 3,500 Українців.

ку польського громадянства і поліції був так страшний, що Українцям часто прийшлось і між собою поза домом говорити по польськи. Українська мова вважалась мовою зради. Се була дійсно страшна, кровава траґедія: син йшов вбивати свого брата, російського Українця, а батька... вішали!.. Скільки то рядових Українців австрійської армії і Січових Стрільців не оплакувало смерть своїх батьків! Але ті алеї шибениць в Старім Самборі, Перемишлї, Надвірній і многих, многих місточках і селах східної Галичини, на яких повисли жертви польського наклепу, будуть довго — довго в памяти поколїнь українського народу а колись, як у польського громадянства обудиться сумлїннє, воно пізнає, як страшний злочин подиктував йому ґенїй зла Польщі.

Та не кінець на сьому. Війна показала ще й одну сторону захланности тих, в чиїх руках нинї провід польської полїтики. Дивна річ, народ, що більш як 100 лїт терпів чужий наїзд і неволю, що всїми силами своєї національної душі рвав ся до волї, в момент світової війни, коли не став ще вольним, устами своїх провідників без ріжниці партій проклямував реставрацію Польщі в історичних межах, себто вільну Велику Польщу, збудовану на неволї Українців, Білорусинів, Литовців і т. д. А проти акту Габсбурґа з 5. XI. 1916., що заповідав віддане 3½ мілїонового українського народу в східній Галичинї на поталу Полякам, не підніс ся з поміж польського громадянства нї один голос протесту. В рот набрали води всї польські соціялїстичні ґрупи від правих до крайних лївих.

Тому й клич:

Геть польську ілюзію!

зайвий, бо війна вбила в неї осиковий клин. Се не значить, щоб ми не бажали польському народови волї, яку бажаємо власному народови. Хай стане (етноґрафічно) на польських землях вільна й незалежна Польща, велика у своїй волї й культурному розвитку.

Накінець остання ілюзія, якій до війни віддавались українські робітничі маси — „інтернаціональна". Се була сліпа віра в другий соціялїстичний Інтернаціонал. Стало тепер ясним, що сей Інтернаціонал був в дійсности Інтернаціоналом соціялїстичних партій великих державних народів, в якому соціялїстичні партії недержавних і поневолених народів не мали дійсного голосу. Їх трактовано з гори. Мало того, Він був синдикатом найбільш впливових адвокатів соціялїзму велико-державних народів, побудованому на брехнї й лицемірстві. Соціялїст недержавних народів не міг від нього нїчого сподїватись. А горе було тим, що посміли квестіонувати непогрішимість ухвал II. Інтернаціоналу і його державних секцій. Їх відсуджувалось просто від інтернаціоналїзму і клеймлено націоналїстами.

Війна розкрила ідейну порожнечу, лицемірство й моральну гниль сього синдикату. В крові й болотї світової війни упав II. Інтернаціонал. Разом з тим лише кликнути:

Кінець „інтернаціональній" ілюзії!

Се одначе не значить, щоб ми не вірили в новий справжнїй Інтернаціонал. Бо ми переконані, що з великого пожару світової війни і з моря про-

литої в ній робітничої крови народить ся Третій Інтернаціонал, побудований на міцному фундаменті пролетарських інтересів кождого народу й всіх разом, на робітничій правді й моралі. Але задля сього новий соціялїстичний рух мусить отрясти ся з бруду II. Інтернаціоналу. Засада — ,,визволене робітників може бути тільки ділом самих робітників'' мусить станути його найпершою девізою. Інтеліґенти, що не звязали всіх своїх інтересів з інтересами робітничої кляси, не мають що робити в обновленому соціялїстичному русї.

Говорячи про шкідливість всіх тих ілюзій, ми не можемо мовчки поминути не ілюзію, але порок, властивий Українцям, який є їх найбільшим ворогом. Вікова неволя витиснула пятно рабства на народї. Ні один Українець не є свобідний від нього. Франко так бичував його в свому знаменитому ,,Прольозї'':

Вона горить! Та Троя — Україна
Палає, гине, з серця точить кров.
Здаєть ся, вже остання їй година,
Здаєть ся, хитрий ворог поборов
Усе! Здаєть ся, вся лягла дружина,
Всї мури впали, навіть той покров
Останнїй, що ним укривають трупи,
І той загарбали хижацькі купи!

Нї, не досить! І в нашому нутрі
Пройшов пожар, сумує попелище!
Ми хробачливі в самому ядрі,
В душі погасло вічнеє огнище
Живої віри! На страшнім кострі
Згоріла сила. Нижче, нижче, нижче
Схиляють ся колись так горді чола!
О, мамо, бідна ти, безділна й гола!

Ми вет такі! Що в инших ганьби знак,
Се ми приймаємо як хліб насущний!
У инших ренеґат — у нас добрик;
У инших підлий — в нас старшим послушний;
У инших скажуть просто, ясно так:
Безхарактерний, — в нас лиш: простодушний.
Не стало встиду в нас! Ми в супокою
Упідлимось, ще й горді підлотою.

Війна обнажила сей страшний порок. Він показав ся так гнійним, небезпечним і загальним, що про його можна тільки з почутєм гострого фізичного болю говорити. Залїзом, розпеченим до білого, требаб випалювати пятна неволї й рабства в серцях і мозґах Українців. Але ми не приклонники ідеалїстичного розуміння історії і знаємо, що тим щасливим хірурґом, якому вдасть ся вилїчити їх від сього порока, може бути тільки сума всїх тих факторів, в результатї дїланя яких український народ стане вольним і незалежним.

Згадуючи про сї фактори, зачіпаємо найглибшу загадку історії нашого народу і його будучности. У нас багато нарікають на мачоху-історію. Сї нарікання перейшли иноді в глибокий песимізм національний, який в часї війни у деяких межував просто з безнадійністю. Нам довелось читати на сторінках „Української Жизни" такі думки: Історія має все слушність. Коли вона й тепер піде проти нас, буде се доказом, що ми, Українцї, не варті жити як народ.

Що можна відповісти на сї міркованя?

Казати, що історія має все слушність, се значить, ствердити довершене певних історичних фактів. Завданем історика буде, дати ключ до зрозуміння сих фактів і їх причин. Він не буде нї обу-

рюватись, ні тішитись, що так сталось а не инакше. А політик? Для нього історія немає найменшого значіння тоді, як він стремить дані історичні факти замінити. Він будує нову історію. Бо політика, се ніщо инше, як хотіннє сильне свідомістю і енерґією, се ідеольоґія народу і його кляс. Історія була проти українського народу, се значить, що його суспільні сили, в боротьбі з силами сусідніх народів показались слабшими і в сій боротьбі мусіли улягти. Але суспільні сили не представляють собою нічого постійного й закостенілого. Вони постійно зміняють ся. Конкретно: нині український народ стогне в ярмі неволі. На його плюють, його зневажають, ним поганяють. Він є обєктом в історії, а не субєктом. Се не значить, що так вічно має бути. Політик, що змагає до зміни невигідного стану річий, коли тільки вона не йде в супереч розвоєвим тенденціям людськости, мусить апелювати до тих верств народу, що становлять обєктивну силу, мусить натхнути їх свідомістю своїх інтересів і боротьби за повалене неволі. Він коваль теперішнього в імя кращого будущого.

На всї українські нарікання на мачоху-історію, не можна краще відповісти як словами великого ґенія людськости Ґете:

Nur der verdient sich Freiheit wie das Leben,
Der täglich sie erobern muss.*)

---

*) Тільки той заслугує на волю і житє, хто їх в щоденній боротьбі мусить здобувати.

ЗМІСТ:

Стор.

Передмова ..... III—VII

1. Історична боротьба Московщини і Польщі за пановане над Україною ... 1—14
2. Українська народність в рамах російської державности ..... 14—40
3. „Завершене діла" великого князя Івана Калити ..... 40—52
4. Великоруське громадянство і українська справа ..... 52—71
5. Вплив російської державности на українську думку ..... 72—110
6. Закінчене ..... 111—118

8-8-17-4000

ЧИТАЙТЕ і ШИРІТЬ
Виданя Бібльотеки „Новий Сьвіт"!

До тепер вийшли і продають ся ось такі книжочки:

Ч. 1. Червоний Кобзар, (збірник найкрасших робітничих пісень і поезій) (вичерпано) ц.
Ч. 2 Е. Гуцайло: Конець Сьвіта 10
Ч. 3. Наш Прометей. З нагоди сотих уродин Т. Шевченка. Збірка статей. З 5 образками. 10
Ч. 4. Червоний Кобзар, друга збірка найкрасших робітничих пісень і поезій З (З образками) 10
Ч 5. Давид Едельштат: Американський Робітник. Сценічна картина з американського робітничого житя, в трох відслонах 10
Ч. 6. Робітнича Читанка 15
Ч. 7. П. Ляфарґ: Біблія Капіталіста 10
Ч. 8. І. Г.: Гори трупів і море крови та сліз 5
Ч. 9. " Золото і нужда в Америці 5
Ч. 10. Мей Вуд Саймонс: Жінка і соціяльне питане 10
Ч. 11. Дамян Бориско: Соціялізм а Релігія 15
Ч. 12. І. Ван ден Брінк: Важне Питане 5
Ч. 13. Робітнича Читанка. Часть II. 10
Ч. 14. В. Левинський: Відокремленне Галичини 12
Календар „Новий Сьвіт" на рік 1915 15
Календар „Новий Сьвіт" на рік 1917 30

ПЕРЕПИСНІ КАРТКИ:

1. Новий Сьвіт. — 2. Е. Гуцайло. — 3. Відділ Укр. Соц. Дем Пар. в Монтреал. Поодинокі по 3

* * *

Робітничий Календар на рік 1913 25
Гумористичний Календар на рік 1913 25
„Доброї Новини" 15 чисел з 1913 року $1.50

ГРОШІ І ПИСЬМА ПОСИЛАЙТЕ НА АДРЕСУ:

NOWYJ SWIT

Box 1051, Montreal, Que., Canada.

Книгарням і кольпортерам великий рабат.

ФІЛЬОСОФІЯ ШТУКИ

Г. ТЕНА

професора в школї красних штук у Парижі.

І. ЧАСТЬ.

ПЕРЕЛОЖИВ

Олександер Барвінський.

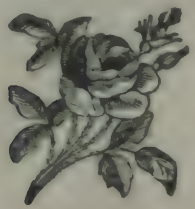

Накладом і з друкарнї »Робітничого Слова«
Торонто, 1917.

ПЕРША ГЛАВА.

Про істоту твору штуки.

Мої Панове!

Починаючи сей виклад, хочу Вас просити про дві річи, для мене конечно потрібні: передовсім про Вашу увагу, а до того ще більше про Вашу прихильність. Щирий привіт, який Ви мені заявили, впевняє мене, що не відмовите моїм просьбам. За те висказую Вам уже наперед найщирше і найсердечнійше спасибі.

Предмет, яким бажаю в сім році зайняти Вашу увагу, се історія штуки, а найпаче історія малярства в Італії. Та поки візьму ся за сей предмет, бажав би я Вам означити, якою методою і з яких засновків виходячи, думаю річ обговорювати.

I.

I. Ціль сеї студиї. — Її метода. — Вислідженэ звязей, від яких залежні твори штуки.

Перша звязь: цілотворство артиста. — Друга звязь: школа, до якої він приналежний. Приклади: Шекспір, Рубенс. — Третя звязь: його сугородяне й сучасники. Приклади: старинна Греция, Іспанія в XVI столітю.

II. Звязи условляють появу і характер творів штуки. Приклади: грецька траґедия, ґотицьке будівництво, нідерляндське малярство і французька траґедия. — Порібнанэ фізичних температур і витворів з температурами і витворами моральної жизни. — Приложенэ сеї методи до історії італїянської штуки.

III. Цїль і метода естетики. — Супротивність між доґматичною і чисто історичною методою. — Не ходить про те, щоб подати приписи, а щоб винайти закони. — Симпатия для всїх шкіл. — Анальоґія естетики і ботанїки: анальоґія наук моральних і наук природничих.

Ся метода виходить від того, що розпізнає, як твір штуки не є нічим про себе відосібненим; відповідно до того шукає вона звязи, від якої залежить твір штуки і яка дає до нього пояснене.

Перший крок до того не робить ніякої трудности. Кождий твір штуки, образ, траґедія, статуя має вже заздалегідь і наглядно звязь з цїлою творчостю артиста, що його утворив. Се виходить само з себе. Кождому звісно, що всї ріжнородні твори артиста споріднені між собою, як дочки одного й того самого батька, себ то, що вони всї мають між собою черти неперечної подібности. Знаємо, як кождий артист має свій стиль, що пробиває ся у всїх його творах. Коли він маляр , то має, свій кольорит, сильний або слабий, свої улюблені типи, свої постави, свій спосіб композициї, а навіть своє поступу-

ванє у виконаню, своє накладанє красок, своє модельованє, свої краски, свою манєру. — Коли він письменник, то має свої характери, пристрасні або тихі, свої інтриґи, замотані або поєдинчі, свої висновки, траґічні або комічні, свої вражіня стилю, свою складню, а навіть свій словний засіб. Се така правда, що скоро би ми знавцеви подали неозначений іменем твір якогось лише троха визначного артиста, знавець сей міг би пізнати, і то навіть на певно, якому артистови сей твір приналежить; що більше, коли знавець має доволї досьвіду і досить тонкого смаку в осудї, то може навіть сказати, до якої доби в житю артиста, до якої пори в його розвою відносить ся поданий твір штуки.

В тім отже маємо першу звязь, до якої мусимо віднести твір штуки. — Другу звязь викаже дальший дослїд.

Артист сам, з цїлою сумою всїх своїх творів, не стоїть знов сам про себе. І його обнимає знов висша звязь; се школа або родина артистів краю або часу, до котрих він належить. Так н. пр. коло Шекспіра, що на перший погляд видаєть ся з неба зступившим дивом або аеролїтом, що впав із иньшої части сьвіта на нашу, при докладнїйшім розглядї добачаємо коло дванайцяти знатних драматичних поетів, як Уебстер, Форд, Массінджер, Марльо, Бен Джонзон, Флєтчер і Бюмонт;

усї вони писали в тім стилю й дусї, що й він. В їх творах виступають ті самі особи, що і в його ; в тих особах замітите ті самі пристрасні і страшні характери, ті самі різкі і ненадійні розвязки, ті самі нечайно вибухаючі, непогамовані пристрасти, той сам неправильний, чудний, неумірений, блискучий стиль, те саме ніжне, чисто поетичне відчутє природи і країни, ті самі принадні, щиро любячі жіночі типи.

Подібно, здаєть ся, стоїть Рубенс сам про себе, без попередників. Однак треба лише поїхати до Белґії та звідати храми в Ґандаві (Ґент), Брукселї, Бріґґе або Антверпії, щоб замітити цїлу громаду малярів, талантом похожих на талант Рубенса ; се передовсїм Краєр, якого сучасники вважали суперником Рубенса, Сеґерс, Ван Ест, Евердінґен, Ван Тульден, Келлєн, Гондторст, дальше добре звісні Йорденс і Ван Дайк. Усї ті малярі розуміли малярство в тім самім дусї та при всїх індивідуальних ріжницях усе-ж зберегли між собою певну родинну подібність. Вони вподобали собі, як Рубенс, малювати цвитуче, здорове тїло, повний, напучнявілий живчик, розкішну, сочисту струю змисловости, що ярко виступає на поверхнї одушевленої істоти, типи справдїшнього, але часто зовсїм низького змислового житя, полет і свободу вольних рухів, блискучі адамашкові матерії з богати-

ми обновама, відблиск порфіри та шовку, пишноту хистких, рясних одягів. — Тепер притьмили ся їх імена славою великого їх сучасника: та про те річ певна, що хто хоче зрозуміти Рубенса, мусить докола нього згромадити цілий сей вінець талантів, у якім він лише найзначнійший листок, мусить згромадити ту цілу родину артистів, якої він найславнійший заступник.

Сим зробили ми другий крок. Ще остає нам вчинити третій крок. Але-ж і та сама родина артистів остає в висшій звязи, іменно в звязи з суспільностю, серед якої спинилась, і з нею має спільний напрям смаку. Обставини бо в обичаях і духовім житю остають ся ті самі для публики, що й для артистів. Артисти, се-ж не відокремлені для себе люди. Правда, що тепер крізь відділяючі нас століття чуєть ся лише їх голос, та серед того чистого, звучного голосу, що доходить до нашого вуха, замічаємо також заразом гамір і неначе глухий змішаний шепіт многих голосів— могутній, безконечний голос народу, що вколо них співав гармонійно. Та лише сею гармонією були вони великани. І ледво чи й може бути інакше. Фідій, Іктін, мужі, що утворили Партенон і олімпійського Зевса, були, як иньші Атенці, вільними городянами і поганами, вихованими в палестрі, де кріпили в боротьбі нагі тіла і звикли на громадськім

майдані віддати свій голос на раді й ухвалї; мужі, що жили тим самим ладом і складом, придержувались тих самих діл, поглядів, віри; були се мужі одного і того самого племени, вихованя, мови, так що в найважнїйших відносинах житя була цїлковита згода між ними й їх суспільностю.

Ся згода виступає ще яснїйше, коли приглянемо ся близшій до нас добі, приміром великій добі Ішпанії, що сягає від XVI до половини XVII столїтя, отже добі великих малярів Веляскеца, Мурілля, Цурбарана, Франціска де Геррера, Альонза Кано, Моралєса і великих поетів: Льопе де Веґи, Кальдерона, Сервантеса, Тірсо де Моліна, Дон Люіса де Лєона, Ґулєльма де Кастро і богато инших. Ішпанія була в сїй добі, як звісно, зовсїм монархічна і католицька, побила Турків під Лєпанто, осадовила ся в Африцї і оснувала там оселї, поборювала протестантів у Нїмеччинї, переслїдувала їх у Анґлії, навертала та завойовувала поганців нового сьвіта, викинула із свого лона Жидів та Маврів, очищувала свою власну віру з підмогою інквізиції та аутодафе, прогайнувала фльоти, війська, золото та срібло своєї Америки, найлучші свої дїти, кров власного свого серця в безмірних, безнастанних і многоразових хрестових походах з таким завзятєм і фанатизмом, що протягом півтораста лїт упала немічна під

ноги Европи. Упадок сей наступив однак з таким ентузіязмом, з таким блиском слави, з таким національним одушевленем, що її піддані, наче очаровані королївством, у якім скуплювались усї національні сили, і справою, якій жертвували своє житє, не мали иньшого бажаня, як що раз висше підносити релїґію й королївство своєю слухняностю, а довкола престола утворити хор вірних, борців і поклонників. В отсїм королївстві інквізиторів і хрестових рицарів, незнаменованих ще зовсїм рицарською чутливостю, понурими пристрастями, дикостю, нетерпимостю і серредновічною містикою, були найбільшими артистами сї, що в найвисшім ступнї скупляли в собі здібности, напрям чутя і пристрасти окружаючої їх публики. Найславнїйші поети, Льопе де Вага і Кальдерон, були ворохобними вояками, дуелянтами, любовними рицарями, так само пересадними й містичними в любови, як поети та Дон-Кіхоти рицарських часів, пристрасними і так загорілими католиками, що один із них під конець житя стає помічником інквізициї, иньші знов сьвящениками, а найзнатнїйший із них усїх, великий Льопе, читаючи службу божу, вмлїває на згадку про жертовну смерть і страсти Ісуса Христа.

Так моглиб ми всюди знайти подібні приміри тїсної звязи і згоди, яка лучить артиста з його сучасниками і можемо на певно з

сего подати вислїд, що задля доброго зрозуміня напряму, смаку і таланту артиста треба нам у цїлообставинах обичаєвого і духового житя його нациї глядїти причин, які йому казали вибрати той саме рід малярства або драми, ті саме вивести типи і той надати кольорит, зобразити ті чутя.

Так дійшли ми до уставленя такого правила: щоб зрозуміти твір штуки, артиста або громаду артистів, треба собі докладно уявити всї обставини духового житя і обичаїв того часу, до якого вони належали. В тім містить ся останнє поясненє, в тім лежить головна причина, що рішає про всьо иньше. — Правду сю, мої панове, стверджує досьвід, бо переходячи найважнїйші доби історії штуки справдї добачимо, що штуки виступають і знов щезають разом із певними обставинами в духовім житю та обичаях, з якими вони сполучені. Так н. пр. появляє ся грецька траґедія Айсхіля, Софокля і Евріпіда в часї побіди Греків над Персами, в геройській добі малих республїканських держав, у хвилї потужної прояви сили, якою Греки вибороли свою незалежність і заняли перше місце в тодїшнїм цівілїзованім сьвітї, а далї бачимо, як вона щезає з тою самостійностю й дїяльною силою, коли упадок характерів і македонське завойованє видає Грецию чужинцям*).— Так

*) Історія славянських народів доводить иноді й

само розвиваєть ся ґотицьке будівництво разом із остаточним основанєм ленного володіня в тім половичнім відродженю XI-го століття, в хвилї, коли суспільність визволена від Норманів і розбишак починає оселятись, — а бачимо, як воно щезає, скоро під конець XV століття розпадаєть ся військове володарство малих незалежних баронів, разом із усїма з того витвореними суспільними й обичаєвими установами, щоб зробити місце новочасним монархіям.

Подібним ладом розвиваєть ся нїдерляндське малярство в ту славну добу, коли Голяндія довершає з завзятєм і сьміливостю дїла свого визволу з під іспанського володіня, воює рівним оружєм Анґлію і стає найбогатшою, найсвобіднїйшою, найрухливійшою і найбільше цвитучою з поміж европейських держав; з почином же XVII століття добачаємо упадок малярства, коли Голяндія зійшла на другий ступінь, уступивши перший Анґлії, а сама обмежилась до того, щоби бути лише добре уладженим і завідуваним супокійним домом справочним і змінковим, де чоловік може жити після вподоби, яко розумний городянин, далеко від високопарного честолюбства і всяких великих зворушень духа.

противне сьому законови духа людського. Гл. П. Кулїш, Григорий Квітка і його повісті. Петербургъ 1858, стор. І. і д.

Прим. перекл.

Подібним способом на останку являєть ся французька траґедія в тій хвилї, коли уладжене і величаве королївство за Людвика XIV завело пановане етики, двірське житє, театральний блиск та помпатичну повагу в зверхнїм виступі і втягнуло шляхту як елеґантну прислугу, — а щезає в хвилї, коли революція знесла шляхоцьку суспільність та передпокоєві звичаї.

Сей вплив обичаєвих обставин і духового житя на штуки бажав би я подати Вам наглядно в порівнаню. Коли-б Ви вийшли з якого полудневого краю, а поступали на північ, то замітили би, як за кождим входом у нове підсонє починає ся питомий спосіб управи рілї і питома ростинність: насамперед альое і помаранча, троха дальше оливне дерево і виноград, дальше дуб і овес, а ще троха дальше сосна, а на останку мохи та обрістники (лишайцї). Кожде підсонє має свою питому управу рілї і питому ростинність; обі властивости починають ся з почином підсоня, а кінчать ся з кінцем підсоня, обі вяжуть ся з підсонєм. Підсонє є умовою їх єствованя, підсонє своїм почином або закінченєм дїлає, що й вони появляють ся або щезають. — Чим же-ж иньшим є підсонє, як певною температурою, себ то певним ступнем теплоти або вохкости, одним словом, певною сумою впливових обставин, які своїм способом зовсїм на

те виходять, що ми саме назвали цілообставинами духового та обичаєвого житя?

Так як є фізична температура, що після своїх змін условлює появу сього або того роду ростинного, так само є й моральна температура, що після своїх змін условлює появу сього або того роду штуки. І так само як помічаємо фізичну температуру, щоб зрозуміти появу сього або того ростинного роду, кукурузи або вівса, альоесу або сосни, так само треба висліджувати також моральну температуру, щоб зрозуміти появу якогось напряму штуки, поганської різьби або реалїстичного малярства, змислового принадної музики або ідеалїстичної поезії. **Твори людського духа, як і твори природи, мають пояснене лише в своїм окруженю.**

Се такі досліди, якими я разом з Вами думаю занятись протягом сього року що до історії малярства в Італії. Дбати-му, щоб вивести перед Ваші очи се містичне окружене, серед якого виступили Джотто і Беато Анжеліко. В тій цїли читати-му Вам уривки з поетичних оповідачів і прозаїчних леґенд, з яких можна пізнати ідеї, які собі виробили тогочасні люди про щастє й нещастє, про любов і віру, про небо й пекло, коротко, про всї великі питаня людського житя. Такі уривки знайдено в творах Данта, Ґвідона Кавальканті, в творах Францїсканців, у »Золотій

Леґенді«, в »наслїдуваню Ісуса Христа«, у Фіоретті сьв. Франціска, в дієписців як Діно Кампані, в тім обємистім збірнику лїтописців, що спорудив Мураторі, де так безсторонно описана завись і насиля їх малих републїк. — Дальше буду старати ся тим самим способом вивести перед Ваші очи поганське окруженє, серед якого протягом півтораста лїт виступили Леонардо да Вінчі, Мікель Анджельо, Рафаель, Тіціан, і задля того відчитаю Вам виїмки то з памятників сучасників, н. пр. Бененута Челлїні, то з усяких лїтописей, які ведено з дня на день у Римі і в найважнїйших італїйських державах, то з посольских звітів, то на останку з описів празників, маскарад та святкових походів. Усї ті важні виїмки виявлять Вам простоту, змисловість і повну силу обичаїв, які заволоділи цїлим окруженєм, а заразом покажуть Вам живе почуванє для поезиї, смак для живописи, всесторонню участь у письменстві, змаганє до прикраси, потребу зверхнього блиску, а все те бачимо скуплене як серед народу й невіжої маси, так у володарів та вчених.

Припустїм отже раз, мої панове, що ті дослїди довели-б нас до значних добутків, і ми дійшли-б до того, що при всїй докладности добачили би всякі обставини в обсягу духового житя, які викликали появу італїйської живописи, її розвій, її процьвіт, її роз-

повсюджене на всї боки й її занепад — припустїм, що удав би ся подібний вислїд для всїх столїть, для всїх країв, для всяких родів штуки, будівництва, живописи, різьби, поезиї й музики — припустїм, що ми оперті на всїх тих відкритях дійшли-б до опредїленя (дефініциї) істоти кождої штуки і до усталеня условин їх єствованя: тодї мали би ми цїлковите пояснене красних штук і штуки в загалї, себ то фільософію штуки — а се зветь ся естетикою. До того ми йдемо, а нї до чого иньшого. **Наша новочасна естетика ріжнить ся від старинної тим, що вона історична а не доґматична,** себ то ріжнить ся тим, що не накидає приписів, лише констатує правила. Давня естетика подавала передовсїм пояснене розуміня »краси« і казала н. пр., краса є виразом морального ідеалу, або ще дальше, що вона є виразом чутя людської душі: опираючись опісля на тім наче на вислові книги законів, забиралась вона потверджувати, порікати, дорікати і навчати. Чую ся щасливим, що я вільний від так трудної задачі; я не маю Вас наставляти, і се робило-б менї чималі трудности. До того-ж я собі скажу нишком, що доси винайдено все лише два приписи: перший, що дораджує народитись ґенїєм — се обходить Ваших родителїв, а не мене, — а другий припис, що радить богато та пильно працювати, щоб відповідно орудувати своєю

штукою — се обходить Вас і знов не мене. Я маю лише про се дбати, щоб подати Вам події і показати, з чого вийшли сї події.

Я думаю поступати новочасною методою, яку починають заводити у всїх моральних науках; виходить вона з того, що розуміє твори штуки яко події і появи, в яких розходить ся виключно про те, щоб означити питоменности і виглядїти причини. Поставлена в тім розуміню наука анї не засуджує, анї не прощає, вона констатує і поясняє. — Наука не каже Вам: »Не цїни нїдерляндської штуки, вона надто проста; любуй ся лише в італїйській штуцї«. Вона не каже Вам також: »Не цїни ґотицької штуки, вона хороблива, а любуй ся лише в грецькій«. Новочасна наука дає кождому волю йти за своєю особливою вподобою, до сего нахиляти ся, що його природї найблизше, та студіювати з особливою пильністю те, що найлучше відповідає розвиткови його власного духа. Що до самої науки, то вона обнимає з рівною прихильністю всї форми штуки і всї школи, а навіть найбільше собі супротивні; вона обнимає їх як стілько-ж прояв людського духа; вона судить, що чим численнїйші й ріжнорідніїйші ті прояви, тим більше показують вони нам людського духа з нових, многократних сторін; вона поступає, як ботанїка, що помічає з однаковим інтересом то помаранчу і лавр, то сосну й

березу; вона сама—се навіть рід ботаніки, лише що вона замість ростинами займає ся людськими творами.

Як така лучить ся вона з загальним рухом, який в наших часах моральні науки що раз зближає до наук природничих; а що науки природничі уділяють тамтим своїх засновків, обережности й напряму, отже й надають наукам моральним рівної основности і певности рівного поступу.

II.

I. Яка ціль штуки? — Питанэ се належить рішати з підмогою обсервацій, а не після абстракних теорій — Доволї того, щоб робити порівнаня і відокремлюваня що до творів штуки.

II. Поділ штуки на дві громади: по одній стороні малярство, різьба й поезия, по другій будівництво й музика. — Перша громада. — Метою твору штуки здаэть ся бути наслїдуванэ. — Поводи сього з обсягу звичайного досьвіду. — Поводи з історії великих артистів. Мікель Анджельо і Корней. — Поводи з історії штук і наук. — Античні малюнки в Помпеї й Равені. — Клясичний стиль за Людвіка XIV і академічний стиль за Людвіка XV.

Сю методу бажав би я зараз приложити до найпершого і найважнійшого питаня, яким має почати ся виклад про естетику, іменно до того, що запитує про розуміне штуки. Що таке штука? і в чім її істота? — Замісь накидати Вам тут формулку, подам Вам події

наче руками хватати. Бо тут так само, як усюди, є події, позитивні події, які може всякий помічати. Се факт, що в музеях і ґалєріях бачимо твори штуки упорядковані після родин, як ростини в гербарії, а зьвірята в музеї. Можна отже як до творів штуки, так і до творів природи приложити аналїтичний дослїд і дослїджувати, що таке твір штуки взагалї, так як дослїджуємо, що таке ростина або звір взагалї. Як при тамтім, так і при тім питаню нема потреби виступати з обсягу досьвіду, а дійдемо до відповіди по просту тим способом, що многократним уґрупованєм і поступаючим виділюванєм винайдемо спільні прикмети, спільні всїм творам штуки між собою, а заразом відмінні прикмети, якими твори штуки ріжнять ся від иньших витворів людського духа.

Задля того передовсїм говорити-мемо про пять великих штук: Поезию, різьбу, малярство, будівництво і музику, лишаючи однак дві останнї на тепер, бо пояснене їх чимало насуває трудности. Опісля прийдемо й до них, а на тепер приглянемо ся трьом перщим. Їх істота має, як то легко можна добачити, одну спільну сторону, іменно, що сї штуки менше або більше наслїдовні.

На перший погляд здаєть ся навіть, наче-б в тім містилась цїла їх істота, та наче б їх предметом було скілько можна докла-

дне наслїдуванє. Адже-ж очевидно повинна статуя бути зовсїм вірним наслїдуванєм справдїшнього живого чоловіка, а образ має цїль зобразити справдїшнї особи в справдїшнїх поставах, нутро дому, краєвид, так як то нам представляє природа. – Так само розумієть ся, що драма, роман стараєть ся подати справдїшнї характери, дїйства і слова, себ то старають ся дати виразний, вірний образ того всего, як лише можна. І дїйсно кажемо до різьбаря, скоро зображенє недобре або недокладне: «Так не роблять грудий, так не роблять ніг«; до маляря: »Постати в дальшім плянї за великі, кольорит твоїх дерев хибний« — а до письменника: »Нїколи чоловік так не почував, або не думав, як ти допускаєш«.

Та маємо на те, ще иньші, сильнїйші докази — передовсїм досьвід щоденного житя. Перегляньмо протяг житя артиста, то побачимо, що треба в тім житю розріжнити дві доби. В першій добі, се б то в молодости і повній зрілости свого таланту, талант сам помічає річи, студіює їх з великою старанністю і в усїх дрібницях, не спускає їх з очий анї на хвилю, трудить ся та силкуєть ся їх зобразити, і зображує їх у тревожливій, навіть пересаднїй вірности. Опісля дійшовши до певної точки житя, думає, що він уже досить знає сї предмети, він

не відкриває нічого нового в них, він лишає на боці живий первообраз і після приписів, зібраних протягом свого досьвіду, творить драму або роман, образ або статую. Перша доба, се доба правдивого, правильного чутя, друга — се доба манєри і занепаду. Обі доби замічаємо майже загалом у житю найбільших артистів. У Михайла Анджельо тревала перша доба надзвичайно довго, мало що менше як шістьдесять літ; у всїх творах, яких творчість заповнила сей час, замітите вираз сили і богатирської величі. Душа артиста так перенята нею, що він і не думає про що инше. Його пильні анатомічні розчленованя, його несчисленні рисунки, його неустанне помічанє свого власного серця, його студия траґічних почувань і їх тїлесного виразу, мали йому подати лише способи, щоб обявити на зверх ту потужну силу, яка його цїлого проникала. Се ідея, що зступає на Вас з усїх углів і з цїлого зводу сикстинської каплиці. Вступіть однак зараз побіч до павлівської каплиці та огляньте твори його старости: »Наверненє сьв. Павла«, »Розпятє сьв. Петра«, — огляньте навіть » Страшний суд«, живописаний у 67 році житя; знавці, а навіть незнавці сейчас замічають, що обидва фрески мальовані по припису, що артист має певний засіб форм і прикладає його відповідно до пляну, що він у щораз більшім числї уживає

незвичайних постав та скусно вишуканих скорочень, що живе чуте, природність, високий полет чутя, цілковита правда, якою переповнені давнійші твори, зовсім, а бодай по троха щезли перед надужитем і пересадною вагою чисто ремісничого ладу і, хоч він усе стояв понад иньшими, все-ж він остав ся далеко поза самим собою.

Таке саме помічене насуває нам иньше житє, житє нашого французького Мікель Анджельо. Також Корней був у перших літах свого житя перенятий чутем моральної сили і богатирської величі. Находив він се в потужних пристрастях, що передали релігійні війни в наслідстві новій монархії, в сьміливих ділах двобійників, у гордовитім честилюбстві, що жило ще у февдальних серцях, у крівавих діях, які виводили перед двором змови високої шляхти і страченя з розказу Рішеліє, і він утворив постаті як Хіменес і Сід, Полієвкт і Павлина, як Корнелія, Серторій, Емілія і Горациї. Опісля видав він Пертаріта, Атилю і богато лихих творів, у яких ситуациї напняті аж до абсурда, а великодушність губить ся в натовпі слів. У той час зійшли вже були з видівні суспільної ті живі первообрази, яким він приглядав ся, або бодай він не глядів на них більше; він не відновляв уже свого натхненя; він працював рецептним ладом з підмогою споминок про

поступоване і способи, які йому перед тим подавав огонь справдешнього натхненя, з підмогою літературних теорій, научних розправ і дослідів про драматичні періпетиї й театральні ліценциї. Він копіював і пересаджував самого себе; наука, обчислене і рутина заступали йому тепер безпосередне, особисте помічане великих ворушень душі і повних сили подій. Він не творив уже, він фабрикував*).

---

*) Анальоґічний приклад в історії нашого письменства подаэ Марко Вовчок. От що писав менї в 1869 р. П. Кулїш про сього письменника.

"Марко Вовчок тим дивний, що почав писати дуже гарно, а що дальш, то писав уже слабше, потім і годї писати по вкраїнськи тай по російськи також. — Перве оповіданэ прислане в Основу зза границї: Три долї, уже слабше було від усього попереднього і не видержувало того мірила або крітеріюма: щоб нїчого не хотїлось додати і нїчого викинути. Додати треба-б дечого богацько в сїй повісти, а викинути ще більше. Що писалось далї, то все більше та більше грішило проти сього правила. Автор (чи авторка) почав жити розкиданою жизню, України вже не студиював, науки порядної в Европі вже не набіравсь; через те вичерпав себе до самої гущи, до баговня, і тепер мусить заробляти хлїб перекладами в російських журналах з иноземних мов, а свого нїчого не втне: музи не люблять марного житя. Се в Пушкина гарно сказано:

Служенье музъ не терпитъ суеты,
Прекрасное должно быть величаво.
Но юность намъ совѣтуеть лукаво,

Та не тілько історія сього або того великого артиста доказує нам конечність наслїдувати живучий первообраз і мати очи все звернені на природу, але й історія кождої великої школи. Всї школи (і я не думаю, щоби тут була яка виїмка) зводять ся і упадають власне тим, що відступають від точного наслїдуваня та лишають на боцї живучий первообраз. В малярстві відносить ся се до спорудників пересаднених мускулів і постав, що виступили за Махайлом Анджельо, до любовників театральних декораций і круглих

И буйныя насъ радуютъ мечты«. —

І. справдї перестудиювавши Народні Оповіданя М. Вовчка І., ІІ. і ІІІ. том петербурського виданя та Институтку годї не замітити, щоби оповіданя І тому та Институтка належить до першої доби автора, доби правдивого правильного чутя, коли автор не спускав з очей України з її обставинами анї на хвилю. Опісля-ж виїхавши за границю, не відновляв уже свого натхненя, не приглядав ся безпосередно первообразам, які мав зобразити в своїх творах, писав уже більше із споминок, отже тому вже в ІІ томі слїдна не лише манэра, але рівночасно і нахил до занепаду, а в ІІІ вже томі цїлковитий занепад авторської творчости. Тим то й не можу згодити ся на погляд проф. Партицького поданий про оповіданя ІІІ тому (гл. Нар. Оповѣданя М. Вовчка Т. Ш. накладомъ ред. "Газеты школьнои". Виданэ друге. Львів 1877., примітка при кінцї).

Подібний примір бачимо і на Шевченку. Стоїть лише прирівнати його твори першої доби (до 1848 р.) з творами писаними в неволї. — (Прим. перекл.)

тіл, що виступили за великими Венециянцями, до будуарових та альковних малярів, якими закінчило ся французьке малярство XVIII-го столїтя — В письменстві відносить ся се до віршописців і реторів римського занепаду, до змислових, декляматорських драматурґів, що звели анґлїйську драму, до високопарних і пересадних фабрикантів сонетів в добі італїйського занепаду. Між усїма тими прикладами хочу вибрати лише два, однак вельми виразні, а іменно як перший приклад занепад різьби і живописи в старинности. Щоб сей занепад замітити докладно і почувати в цїлім його обсягу, треба лише наперемінно звідати Помпеї і Равену. Мальованя і різьби в Помпеї походять з першого столїтя, мозаіки в Равенї з шестого і сягають аж до часів цїсара Юстиніяна. Підчас тої 500-лїтної перерви проявилось у штуцї невилїчиме погіршенє, а цїлий сей занепад споводований виключно тим, що залишено живучий первообраз. В першім столїтю збереглось ще житя в палєстрі і поганські обичаї. Люди одягали ся в немногі і то рідкі одїжи, могли з них легко зовсїм роздягнути ся, ішли до купелї, робили наго тїлесні вправи, ходили приглядати ся боротьбам у цирку, і помічали ще з великим інтересом і розумінєм виразисті постави живого тїла; їх різьбарі, їх живописцї, їх артисти, докола окружені

нагими або полунагими первообразами, могли їх зообразити. Тому побачите в Помпеї на мурах, на стінах малих кімнат, на стінах внутрішних дворів гарні танцюючі женщини, веселих, гордих молодців-рицарів, сильні груди, звинні ноги і всї рухи, всї форми тїла зображені з такою докладностю й легкостю, якої нинї не осягне навіть найстараннїйша студия. — В слїдуючих опісля 500 лїтах усьо зміняє ся. Щезають поганські звичиї в житю, обичаї палєстри, вподоба в незакритій наготї. Не виводять уже тїла на видіню, а закривають його комплїкованою одїжю, пишнотою мережок, порфірою та орієнтальним пишним платєм; не почитають уже борця та ефеба, лише евнуха, писаря, женщину черця; запановує аскетизм, а з ним і нахил до лїнивого, вялого маяченя, до пустого воюваня словами, до книжної мудрости і софістичної чванливости. Пусті говоруни пізнїйшого цїсарства виступадть намісь хоробрих грецьких атлєтів і поважних римських сьвітових борців. Ступнево вигасає знанє і студия живого моделю. Перестали його бачити, не мали вже творів давних артистів перед очима, а копіюють їх. Небавом копіюють лише копії з копій і т. д., а в кождій ґенерациї віддаляли ся о один ступінь дальше від первообразу. Артист перестає вже мати свої власні думки і чутя, він є ле-

петливою машиною. Отці церкви поясняють, щоб він нічого не винаходив, щоб він подавав традициєю переказані і авторитетом приняті черти. Ся пропасть між артистом і модельом веде штуку до такого стану, в якім її бачимо в Равені. Після протягу 500 літ не знають уже инакше зобразити чоловіка, як в поставі сидячій або стоячій, иньші постави вже за трудні, артист не в силї вже їх зобразити. Руки і ноги вже здеревілі і наче розломані, фалди одежі деревляні, постати виглядають наче кукли, очи заняли цїлу голову. Штука похожа на чоловіка смертельно недужого на сухоти: вона чахне і завмирає.

Подібний і подібними причинами викликаний занепад стрічаємо на иньшім полї штуки, у себе самих і в близькім до нашого столїтю. В столїтю Людвика XIV добилось французьке письменство викінченого стилю, що не має собі рівного що до чистоти, різкости і повної ясности, а іменно драматична штука виробила мову людського духа. Як було се можливе? Письменники мали вколо себе первообрази і не переставали їм приглядати ся. Людвік XIV промовляв викінченим ладом, з повагою, вимогою і вагою справдї королївською. Знаємо з листів, справоздань і споминок осіб його двора, що аристократичний тон, усе піддержувана еле-

ґанция, добір виразів, благородна привітливість у товаристві, штука красомовства скуплялись так у двораків, як і у володаря, що артист товаришуючи з ними, потребував лише глядіти в своїй тямці і в крузі свого досьвіду, щоб там знайти найлучші матеріяли для своєї штуки. По упливі одного століття, між Расеном і Делілєм, замічаємо опісля страшенну зміну. Ті мови і ті вірші викликали такий подив, що замісь дальше помічати живі особи, заглубились виключно в студию траґедий, в яких вони відбивали ся; первообразами уважали не людий, лише письменників; утворили собі конвенцийну мову, академічний стиль, парадну мітольоґію, скусну будову вірша, добре вигладжений, належито утверджений, у добрих письменників перенятий засіб слів. Так бачимо, що тоді запановує той незносний стиль, що панував під конець минувшого і з початком сього століття, справдішня сумішка, де з тяжкою бідою один рим сходив ся з другим, де не можна було річи назвати своєю назвою, де гармату треба було означити з підмогою опису де море звалось amphitrite, де вязана мисль не мала анї акценту, анї правди, анї житя; здавала ся вона ділом академії педантів, гідна стояти на чолї фабрики латинських віршів.

З того всього, здаєть ся, випливає ви-

слід, що артист повинен мати свій погляд звернений тревало на природу, щоб її скілько можна вірно наіслідувати, та що заданем штуки є повне і точне наслідуванє.

III.

I. Повне і вірне наслєдуванэ не э метою штуки. — Докази того подаэ відлив, фотоґрафія і стеноґрафія. — Порівнанэ портретів Деннера з портретами Ван Дайк'а. — Деякі штуки умисне недокладні. — Порівнанэ античних статуй і одягнених зображень сьвятих у Неаполю та Іспанії. — Порівнанэ прози і віршів. — Обі Іфіґенії Ґетого.

Чи справді так є і чи зовсім так річ маєть ся? і чи мусимо справді дійти до такого висліду, що метою штуки є зовсім докладне наслідуванє?

Як би так було, мої панове, то зовсім докладне наслідуванє мусіло-б видати найкрасші твори. Однак в дійсности се зовсім не так. В різьбі відлив є тим дійством, що видає найвірнійший і в найменших дрібницях докладний відтиск моделю, а певно-ж навіть добрий відлив не має вартости доброї статуї. — В иньшій стороні і на иньшім полі штуки є фотоґрафія сею штукою, що на якійсь площі з підмогою лінїй, сьвітла й тіни як найдокладнійше, а навіть без можливости помилки, подає черти і образ предмету, який має наслідувати. Неперечно є фото-

ґрафія важною підмогою живописи та инколи скусно орудують нею образовані й інтелїґентні люди, а все-ж далеко до того, щоб її поставити поруч з малярством. — На останку, щоб навести останній приклад, коли-б справдї докладне наслїдуванє було останньою метою штуки, чи знаєте, що було-б найлучшою траґеднею, найлучшою комедиєю, найлучшою драмою? — стеноґрафічні справоздання розправ перед карним судом, бо там віддані всї слова в дїйсности. Се-ж річ певна, що хоч там инколи проявить ся також черта повно, природности, вибух правдивого чутя, то з тим зовсїм річ так маєть ся, як з зерняткомдоброго крушцю серед глухої, безцїнної і простої камяної маси. Такі справозданя можуть давати артистови матеріял, однак не є вони творами штуки. — Може менї закинуть, що відлив, фотоґрафія і стеноґрафія, се механїчні способи, отже що машини треба лишити на боцї, а людський твір порівнувати з людським твором. То ж добре, глядїм за творами артистів, у яких виражене, так докладне і трівожливе наслїдуванє, як лише можна. — Маємо в Люврі образ Деннера. Він працював з підмогою люпи і трудив ся чотири роки живописанєм портрету. Нїчого не забув він у своїх образах, нї дрібонького розвітвленя шкіри, нї незамітного цяткованя щок, нї чорних на носї розсїяних

точок, ні синявого відтїнка мікроскопічних цївочок, що снують ся попід верхньою шкірою, анї сьвітляних образів у оцї, які відсьвічують ся з сусїдних предметів. Стоїмо як вкопані перед образом; ся голова оманює, кождої хвилї, здаєть ся, виступить вона з рам. Нїколи ми не бачили подібного успіху, подібної терпеливости. А мимо того всього остаточно накидок Ван Дайка начертаний великими сьміливими почерками робить зовсїм иньше, потужнїйше вражінє, і анї в малярстві, анї в иньших штуках не находить се признанє, що оманює наше око.

Другий, ще сильнїйший доказ того, що чисте наслїдуванє не є метою штуки, маємо в тім, що деякі штуки справдї після певного пляну в тім зглядї поступають недокладно. Так передовсїм різьба. Статуя має по більшій части лише одну краску, бронзову або мармурову; дальше очи є звичайно без зїницї, а власне та одностійність краски і те злагодженє духового виразу надає красї статуї остаточну принаду. Перегляньте-ж сюди належні твори, в яких наслїдуванє доведене до крайности. В церквах у Неаполю та Іспанії є мальовані і одягнені статуї; сьвяті, що вдягнені в справдїшню чернечу одїж, з жовтавою, половою шкірою, звичайною аскетам, з крівавими руками і розрізаним боком, як то звичайно у ранених; побіч них мадони

в королївськім платю, в празничній туалєтї, вкриті шовком та адамашком, украшені диядемами, цїнними нашийниками, пестрими стяжками, найдорозшими коронками, румяним тїлом і блискучими очима, яких зїницї зложені з карбункулу. Тою пересадою буквального наслїдуваня доводить артист до того, що не розбуджує вдоволеня, лише неохоту, часто відразу, а инколи й страх.

Так само маєть ся річ і в письменстві. Лучша половина драматичної поезиї, іменно цїлий клясичний театр Греків і Французів, більша часть ішпанських та анґлїйських драм, замісь вірно копіювати буденну мову, подають обдумане переиначенє людської мови. Всї ті драматичні поети кажуть своїм особам говорити віршами, отже накидають їх мові ритм, а инколи й рим. Чи-ж се підробленє шкодить творови? — Нїяким способом. — Показав се найбільше переконуючим способом досьвід на найбільшім творі сучаснім, Іфіґенії Ґетого, написанім перше прозою, а опісля віршом. Гарна вона в прозї, але-ж у віршах — яка ріжниця! Очевидно власне се переіначенє звичайної мови, заведенє ритму й розміру складів, надає творови незрівнаний акцент, сю справдїшню знеслість, сей піднеслий, повний сили спів траґічний, якого звуки підіймають душу понад низькі дрібнощі звичайного житя, а перед її очима бачи-

мо виступаючих героїв старинних часів, забутий рід первісних душ, між ними знеслу дївицю, віщунку божої волї, опікунку законів, добродійку людий, в який скуплена вся доброта і благородність людської природи для прославленя нашого роду і піднесеня нашого серця.

IV.

Твір штуки наслїдуэ з предметів відносини і обопільну залежність частий. — Приклади сього з рисовничих штук. — Приклади з письменства.

Ходить отже про те, щоб наслїдувано з предмету дещо зовсїм вірно, та не всьо. Маємо винайти лише сю часть, яку треба наслїдувати, а я хочу на се питанє відповісти зараз з гори: »Се відносини і обопільна условність частий«. Простїть менї за се абстракцийне означенє; та воно зараз стане яснїйше.

Приміром, Ви стоїте перед живим модельом, чоловіком або жінкою, та щоб зняти з нього копію, маєте оловець і кусник паперу, два рази завбільшки руки. Очевидно годї домагати ся від Вас, щоб Ви передали величину членів. Ваш папір до того за малий; також не можна припускати, щоб Ви передали краски моделю, бо маєте під рукою лише чорну і білу краску. Жадаємо лише, щоб Ви передали пропорциї, се-б то розміри величи-

ни. Як голова така довга, то тїло мусить стілько і стілько разів бути завбільшки голови, рамя повинно мати в рівній мірі від тої-ж залежну довгість, так само нога, і таке иньше. Дальше бажаємо, щоб Ви передали форми, себ то розміри в положеню: такий загин, така круглість, такий кут, такий вигин мусить і в копії бути означений лїнією тогож рода. Коротко сказавши, розходить ся про те, щоб репродукувати звязь взаємин, в яких находять ся части між собою; те що маєте передати, се не проста тїлесна поява, се льоґіка тїла.

Подумаєте собі тепер так само, що маєте перед собою дієву особу, яку сцену справдїшнього, городянського житя, а Вас просять, щоб Ви се описали — до того маєте очи, уха, память, може й оловець, яким можете зробити пять-шість заміток; того всього мало, однак досить з Вас. Та-ж від Вас зовсїм не вимагають, щоб Ви передали всї слова, всї рухи, всї дїйства особи або пятнайцяти ча двайцяти осіб, що виступають перед Вами. Тут просять Вас, як і в що йно згаданім випадку, щоб Ви правильно означили відносини, взаємини і звязи, себ то задержали докладно відносини в дїйствах осіб т. є, щоб в їх зображеню мали перевагу честилюбні дїйства, коли сї особи честилюбні, користилюбні, коли й вони користолюбні, нагальні, коли й ті особи

нагальні. Також треба зрозуміти, як дійство одно в друге входить, себ то репліку викликати реплікою і мотивувати намір, чутє, гадку попереднїми гадками, почуванями, намірами, а крім того теперішним положенєм особи, і знов ще цїлим характером, яким Ви її окрили. Словом, в лїтературній штуцї, як і в малярстві розходить ся про те, щоб передати не змислами постережну зверхню сторону річей і подій, але цїлість їх відносин і внутрішнїх звязків, себ то їх льоґіку. Або — щоб се висказати загальним правилом — те, що на справдїшнїй річи притягає і ми бажаємо, щоб артист із неї зняв і передав, се її внутрішня або внїшня льоґіка, иньшими словами — її структура, її склад і її уладженє.

Бачите отже, о скілько ми справили добуте спершу опреділенє; ми його не знесли лише поправили; тим робом ми назначили штуцї знеслїйший характер, бо вона підіймає ся тепер від простого рукоділя до твору інтеліґенциї.

V.

I. Твір штуки не обмежаэ ся тим, щоби передати взаэмини частий. — Умисна переміна тих взаэмин в найбільших школах. — Засада сеї переміни у Михайла-Анджеля і Рубенса. Статуї на гробницї Медичеїв. Кермаш. Артист змінюэ взаэмини частий, щоб виразити істотний характер.

II. Опреділенэ істотного характеру. — Приклади: лев великий мисоїдник. — Нідерляндн напливовий край.

III. Важність істотного характеру — Він не виразив ся доволї в природї, а ся обставина покликуэ штуку до эства, бо вона призначена на підмогу природї. — Приклади до того недокладного виразу характеру у Фляндрії в часах Рубенса, в Італії в часах Рафаеля.

IV. Східність артистичної дїяльности духа з сим опреділенэм штуки. — Дві важні хвилї в артистичнім дарованю: мимохітне глубоке вражінэ і тривка чинність сього вражіня для скупленя і уладженя побічних вражінь.

V. Перегляд доси відбутої дороги. — Ступневий поступ методи. — Опреділенэ твору штуки.

Однак, чи-ж се тілько вистарчить і чи ми справдї бачимо, що твори штуки просто тим обмежають ся, щоби передавати взаємини частий? — Зовсїм нї; власне найбільші школи найбільше переміняють дані в дійсности взаємини. Погляньте приміром на школу італїйську в її найбільшім артистї, в Михайлї Анджельо, та щоб держатись цїлком означеного предмету, нагадайте собі його майстерський твір, чотири великі мармурові статуї, що стоять на гробницях Медичеїв у Фльоренциї. Ті з поміж Вас, що не бачили первовзору, знають бодай його копії. Певна річ, що відносини тих чоловіків, а іменно тих жінок, які зображені в лежачій поставі, одна спляча, друга як пробуджуеть ся — не ті самі, як у справдїшнїх людий. Дармо гляділи-б ми їм подібних навіть в Італії. Знайдете тут гожих,

гарно одітих молодих людий, селян з блискучими очима і диким виразом лиця, артистичні взірці з тугими мускулами і пишною поставою, однак анї в селї, анї на празнику, анї в робітнї артиста, нї в Італії, нї де небудь, чи то нинї, чи в XVI столїтю не був похожий чоловік або жінка в дійсности на тих сумовитих лицарів, на тих розпукою перенятих кольосальних дївиць, яких поуставляв сей великий арстит у гробовій каплиці. Сї типи добачив Михайло Анджельо лише в своїм власнім ґенію, в своїм власнім дусї. Сього могла додивитись лише душа чоловіка, що жив самітно, та думав багато і глубоко, вимірював справедливість, душа пристрасно чутлива, великодушна, що стояла наче заблукана в кружку розпещених, зіпсованих сердець, серед зради і гнету, перед побідним тріюмфом тиранії і несправедливости, під звалищами свободи і батьківщини, він сам загрожений смертю; він добре почував, що коли є при житю, то має се завдячити лише ласцї, а може короткій проволоцї, однак не в силї угнути ся і піддатись, віддає ся зовсім в обійми штуки, яка серед мовчаня рабства дала мову його великій душі і його розпуцї. Він написав, на підставі своєї сплячої статуї: »Солодко спати, але ще солодше бути з каменя, як довго тревають злиднї й наруга. — Нїчого не бачити, нїчого не чути, то моє щастє; тож

не буди мене! Ах, говори тихо!« — Се чутя, які обявили йому такі форми; а щоб їх виразити змінив він у звичайні відносини, витягнув вдовж туловище і члени, нагнув тіло понад клуби, вирив глубоко ями очні, поморщив чоло, що воно подібне до стягнених бров львиних,, нараменні мускули напучнявіли як гора, хребетні жили, зложені одні до других позвонки (кружки) напняті наче зелїзний ланцюх, що за сильно натягнений, так що кільця мусять потріскати.

Пригляньмо ся так само фляндрійській школї, з тої школи найбільшому майстрови Рубенсови, а з творів Рубенса одному з великанських образів, кермашови. Як у Михайла Анджеля, так тут не знайдете наслїдуваня звичайних відносин. Підіть лише до Фляндрії, пригляньте ся типам, навіть у хвилях забави і бенкетованя на празниках у Гандаві, Антверпії або де инде, а знайдете людий, що добре їдять, ще лучче пють і з великим спокоєм душі курять, флеґматичних і статочних, з тупим виразом лиця і простими неправильними чертами, похожих менше більше на постаті Тенієра; однак що тикає ся пишних постатий брутальної, звірської змисловости кермаша, то щось подібного не стрітите нїде. — Очевидно взяв їх Рубенс зовсїм відки инде. — По страшних війнах релїґійних добила ся наконець заживна так довго пустошена

Франдрія супокою, безпечности особи і майна. Земля там така добра, а люди такі розумні, що зараз у першій хвилї настав знов добробут і гаразд. Кождий почув сей новодарований достаток і богацтво, а спонуканий ще більше контрастом між теперішностю і минувшостю дав волю грубим тїлесним жадобам в уживаню, як конї та воли, яких по довгім голодованю знов випустять на зелену леваду або на пашу. — Сам Рубенс чув се, і поезия непогамована роскішного житя, вдоволеного і від усякої соромливости свобідного тїла, брутальних і біснуватих радощів, проявилась в непогамованій змисловости, в пожадливім багрі, в бідности і сьвіжости наготи, що вийшли з під його пензля. А власне для виразу сих почувань у кермаші повитягав він тїла в ширш, понадавав грубости потилицям, позагинав бедра, поналивав щоки паленїючим багром, дико розпатлав волося, запалив у очах дике полумя непогамованої пожадливости, дав волю грюкотови бенкетованя, побитих збанків, поперевертаних столів, ревотови, цїлованю, орґіям, і вставив найвеселїйший тріюмф людського зьвірства, чого не осягнув нїколи анї один маляр навіть приблизно.

Оба приклади показують Вам ясно, що артист зміняючи відносини частий, переміняє умисне всї ті відносини в тім самім розуміню,

так власне, щоб там проявити сим робом якийсь істотний характер предмету та відповідно до того ідею, яку собі виробив про предмет. Зважмо добре се слово, мої панове. Характер сей, так звана у фільософів »істотність« річий і тому кажуть вони, що штука має ціль, представити істотність річей. Однак ми покинемо виражене »істотність«, приступне лише фаховим людям, а скажемо просто: штука має ціль, представити основний характер, головне, особливо замітне свійство, важну сторону предмету, істотну йому питоменність сутя.

Доторкуємось отже остаточного, правильного опреділеня штуки, тому потреба нам цілковитої ясности: мусимо тому зо всею строгостю і докладностю означити, що то є істотний характер. Дам зараз одвіт на се питанє: »Істотний характер є то свійство, з якого після певної приналежности виходять усі иньші, а бодай многі иньші свійства«. — Звольте мені знов простити за се абстракцийне поясненє, та воно сейчас розяснить ся нам прикладами.

Основний характер льва, що надає йому його місце в природописнім поділі на громади, містить ся в тім, що він є великим мясоїдником. Бачте тепер, як із сеї основної прикмети наче з одного жерела, випливають майже всї питоменности, як його вніїшности так і йо-

го норову й способу житя. Так передовсїм, що до внїшности бачимо його долотоваті зуби й челюсти приладжені до розторощуваня, розшарпуваня; він потрібує їх, бо як мясоїдник живить ся мясом живої добичі. Щоб володїти сим страшенним кусалом, мусить лев мати сильні мускули, а щоб ті мускули мали де змістити́сь, находять ся на його скранях відповідні кістяні площі. До того ще має на ногах иньші острі знаряди, страшенні втягальні пазурі, елястичний хід, так що наступає лише крайнїми кіньчиками пальцїв, страшенну пружистість у стегнах, так що наче перце кидаєть ся легко в скок, очи нічю ясно блискучі, бо ніч, се найдогіднїйша пора на лови. — Один природознавець, показавши менї його костовище (скелєт), сказав до того: »Се челюсти оперті на чотирох лапах«. — Дальше східні з тим його моральні питоменности: передовсїм кровожадний інстинкт, жадоба сьвіжого мяса, відраза до всякої иньшої поживи, потім сила і горячкове роздразненє нервів, якими він скупляє незмірну скількість сил на коротку хвилю нападу й оборони, а як відворотна сторона сього, оспалі навички, поважні, примрілі лїнощі в хвилях спочивку ненастанне позїханє після пристрасних хвиль ловів. — Усї ті черти походять із його характеру мясоїдника і тому ми назвали се істотним характером.

Пригляньмо ся тепер иньшому, труднїйшому випадкови, а власне цїлій країнї з її незлїченими дрібницями що до якости землї, внїшної подоби, управи рілї, її ростин, людности й міст, приміром Нїдерляндам. — Істотний характер Нїдерляндів містить ся в тім, що се край напливовий, що повстав із осади великих земляних мас, спроваджуваних ріками й осаджуваних при їх устю. З того одного слова виходить нескінчена сума питоменностий, що становлять цїлу суть сеї країни, а то не тілько її фізичну внїшність і все, чим вона є сама в собі, а до того ще й духа й фізичних тай моральних прикмет мешканцїв і їх дїл. Так маємо передовсїм у неживотній природї вохкий, плодовитий низ. Мусить він конечно бути задля многих і широких рік і задля багатого осаду ростинної землї. Низ сей усе зелений, бо в нїм удержують ненастанну сьвіжість многі, великі, й лїниво пливучі ріки та незлїчимі канали, які так легко можна поробити в вохкій землї. Так лише просто подумавши над тим, угадаєте зараз цїлий вигляд краю, се оловяне хмарне, вічно слотливе небо, закрите навіть у гарні днї неначе тоненьким серпанком — задля випарів, що повстають із вохкої землї і вкривають прозірчастою воздушною тканиною легких, снїгових платочків зелену площу, яка розкриваєть ся перед нашими очима й тягне ся в недогляд-

ну далечінь до виднокруга. В оживленій природі викликує та безлїч пасовиск численні череди, що спокійно причакнули в траві або жують на весь рот і засївають безмежну зелену площу жовтавими, білими та чорними латками. — Череди сї доставляють наслїдком сього подостатком молока й мяса, що в купі зі збіжем і богатою на плодовитій землї плеканою яриною дає людности надмірну й дешеву поживу. Можна би сказати, що в тім краю видає вода траву, трава рогату скотину, скотина сир, масло і мясо, а се все разом із пивом чоловіка. І справдї бачите, як із того заживного житя й фізичної орґанїзациї, опанованої вохким повітрєм, виходить фляманд-ський характер, флєґматичний темперамент, строга правильність навичок, спокій ума й нервів, здібність глядїти на житє з розумного практичного боку, все піддержуване вдоволенє, нахил до веселого житя, і наслїдком того гаразд і богацтво та видосконаленє всего, що причиняє ся до милого житя. Наслїдки сягають так далеко, що надають навіть містам певний зверхнїй вигляд. У краях напливових нема піскового каменя, отже до будївлї уживають лише випаленої землї та цеглу; а що тут часто перепадають дощі й тучі, тому покрівлї мусять мати сильний спад і задля ненастанної вохкости покостують із верха стїни. Таким робом представляє місто фляман-

дське громаду червонявих або бурих, усе харних, звичайно блискучих будинків із острими вкрівлями, а тут здіймає ся в гору старинна церква, поставлена з тесового каменя або дрібних камінчиків споєних цементом; старанно й харно удержувані вулиці тягнуть ся поміж двома рядами безприкладно чистих хідників. У Голяндиї роблять хідники з цегол, а інколи викладають штайнгутом; рано о 5-ій годині можна бачити, як дівчата навколішках миють хідники стирками. Загляньте ще крізь блискучі шиби, зайдіть на бесідку пристроєну зеленими деревами, де поміст посипаний усе сьвіжим піском, вступіть до гостинниць помальованих ясними, любими красками, де рядом уставлені бочівки творять гарний брунатний круг, де жовтавий сок піною стікає зі скусно вироблюваних склянок — у всіх сих дрібницях щоденьщини, в усіх тих признаках внутрішнього вдоволеня й трівкого добробиту побачите дійство основного характеру, що напятнований в підсоню й землї, на ростинї й зьвірині, на чоловіці й його творах, на товаристві й осібнику (індівідуум). З тих його численних дійств пізнаєте його вагу. Поставити його в ясне сьвітло, се ціль штуки, а коли штука приймає ся сього завданя, то се походить відси, що природа ще добре не рішила його. В природі сей характер лише переважає, а тут діло в тім, щоб у штуці вчини-

ти його самовладним. Він надає річам справдішнім вид та істоту, але не чинить сього цілковито. Його спиняють у дійстві й перебігають иньші впливи і тому не міг він виразити ся так сильно в річах, що носять його пятно. Чоловік чує його недостачу, а щоб її виповнити, винаходить штуку.

Дійсно, щоб вернути до кермашу Рубенса, могли при тогочасних бенкетах найтись деякі постаті подібні до сих цвитучих образів жіночив, до сих захмелених хлопців-молодців, до всїх сих розхрістаних, наповнених животів і черев зьвірів-людий. Буйна, роскішшно підсичувана природа, справдї заходилась витворити такі прості та обємисті обичаї й тїла, однак дійшла лише в половинї до цїли. Тут зайшли иньші впливи, що погамували вибух енерґії в роскіш і тїлесні житя. Передовсїм бідність, — у найлучших часах і найщасливших краях буває чимало людий, що не мають чим доволї поживити ся, а голодоване або також лише незасичене, нужда, лихий воздух, загалом усе, що виступає наслїдком бідности, ослаблює розвиток і нагальність вродженої дикої змисловости; чоловік, що терпів, має меньше сили і більше числить на себе. — Релїґія, закон, полїция, звичаї що випливають із орґанїзациї працї, дїлають у подібнім змислї; дальше виховане домагає до того. І так припаде на сотку натур, що при

найлучших обставинах могли подати Рубенсови відповідні взірці, тепер ледво пять або шість, які могли послужити йому до того. Так подумайте, що сї пять або шість при справдїшнїх бенкетах, які він міг бачити, замішались у натови меньше-більше середнїх, меньше-більше щоденних постатий; подумайте дальше, що в хвилї, як він їм приглядав ся, не мали вони постави, виразу, рухів, настрою, одїжі, гільтайського неладу, а все те було потрібне, щоби виразити повінь грубої роскоші й веселости. Задля тих усїх недостач покликала природа на підмогу артиста; вона не виразила добре характеру, а артист мусїв доповнити її твір.

Так само стоїть справа з кождим знатним твором штуки. Коли Рафаель малював свою Ґалятею, тодї писав, що рідко лучають ся гарні жінки, і він держить ся певної, в нїм самім живучої ідеї. Се показує нам, що він до розуміня, яке собі виробив про людську природу, її знеслу погідність, її щастє й її пишну, принадну лагідність, не знаходив живого взірця, який би се добре виражав. У мсжички або наймички, що перед ним сидїла, були руки зароблені, ноги спотворені обувєм, в очах боязкий вираз сорому або безстидність ремесла. Навіть його Форнаріна*) мала занадто

*) Порівнайте оба портрети Форнаріни в палатї Sciarra і в палатї Borghese.

обвислі рамена, худу руку й острий, глуповатий вираз лиця; як же-ж він справді представив її в образі Фонаріни, то се її цілковита переміна і то така переміна, що він у малюнку розвинув у цілий повні характер, до якого на справдішнім лиці були хиба натяки та окрушини.

Істота твору штуки містить ся в тім, аби твір передав істотний характер предмету, а бодай важну черту його так наглядно і виразно, як лише можна, і в тій цїли артист усуває на бік ті черти, що закривають той характер, вибирає ті, що його виражають, поправляє знов такі, що його спотворюють і зміняє такі, що його нехтують.

Пригляньмо ся тепер уже не творам, лиш артистам, я думаю власне їх способом, як вони почувають, винаходять, творять; і побачите, що він зовсім східний з поданим що-йно опреділенєм твору штуки. — Дар природи конечно потрібний для артиста; ніякі студиї, ніяка витревалість не заступлять його; коли нема дару, тоді артисти є лише копістами й ремесниками: що до річий повинні вони мати оріґінальне почутє; характеристична черта предмету вдаряє їх зараз, а сей удар справляє сильне властиве вражінє. Або иньшими словами: коли чоловік прийде на сьвіт із талантом, то його поміченя, бодай на певнім обширі будуть ніжні й бистрі; сам через себе, жи-

вим і певним тактом підхоплює і розріжняє відтінки і взаємини, то жалісний або рицарський змисл цілого ряду звуків, то пиху й оспалість постави, то богату повню або розмірну простоту двох рівночасних або по собі слідуючих тонів. Тою здібностю входить він у нутро річий і здаєть ся яснійше добачає, як иньші люди. І се живе, йому цілком властиве вражіне не лишаєть ся бездійним, цілу мислячу й почуваючу машину пориває потрясене і порушає її. Мимохіть виражає чоловік вражіне, що подразнило його нутро, його тіло виконує рухи, його постава стає мімічною, його пре, аби предмет так зобразити на вні, як він його схопив; голос шукає звуків до наслідуваня, мова находить образові слова, незвичайні звороти, переносний, штучний, пересадний склад; словом, видно, як під тривким діланем первісного вражіня трудящий мозок обдумав і заокруглив предмет, то щоб його пояснити й побільшити то знов, щоб його обернути і в перевернений спосіб поставити на одну сторону; в сьміливім начерку (шкіц) і в дотепній карикатурі можете на вчинку схопити силу сього мимовільного вражіня на поетичні уми. Спробуйте вглянути у внутрішне житє великих артистів і письменників нашого століття, студіюйте начерки, нариси, тайний дневник, переписку старинних майстрів, усюди найдете той сам внутрішній,

вроджений хід.— Що йому надали гарне імя, назвали вітхненєм, ґенієм, се все добре й зовсім справедливо; однакож коли хочемо його опреділити строго й докладно, то треба все при тім мати на увазї те живе мимовільне вражінє, що довкола себе скупляє цїлу громаду приналежних ідей, уладжує їх, обробляє і користує ся ними всїма, щоб для себе знайти вираз.

Таким робом дійшли ми до опреділеня твору штуки. Киньмо оком, мої панове, на хвилю поза себе і огляньмо дорогу, яку ми перебігли. Ступнево доходили ми до щораз висшого і тим самим усе правильнїйшого погляду на штуку. Спершу, здавало ся нам, знайшли ми, що задачею штуки є наслїдуванє змислами спостережної появи. Розріжнивши опісля матеріяльне наслїдуванє від інтеліґентного, ми бачили, що твір штуки має з появи помічальної змислами наслїдувати лише взаємини частий.

На останку замітивши, що для піднесеня штуки на її правдиве становище треба конечно перемінити взаємини частий, ми ствердили, що зважаємо на взаємини частий тому, аби в тім піднести істотний характер. — Нї одно з тих опреділень не зносить попереднього, а кожде з них поправляє і виражає докладнїйше попереднє. Зібравши всї разом і підчинивши підряднїйші важнїйшим, можемо

дослід нашої цілої праці зібрати ось як:

Твір штуки має ціль, представити якийсь істотний або визначний характер, отже зобразити якусь визначну ідею виразнійше і докладнійше, як то чинять предмети в дійсности; се можна осягнути, уживаючи цілости частий скуплених із собою, яких відносини переміняє штука після певного пляну. В трьох штуках наслідовних, в різьбі, малярстві поезиї відповідає цілість усе якомусь реальному предметови.

VI.

I. Дві части сього опреділеня. — Як музика і будівництво також підходить під се опреділенэ. — Супротивність між першою і другою громадою штук. Штуки першої громади конїюють орґанїчні і моральні звязки, штуки другої громади комбінують звязи математичні.

II. Змислом зору помічальні взаємини математичні — Ріжні роди тих взаємин. Засада будівництва.

III. Змислом слуху помічальні взаємини математичні. Ріжні роди тих взаємин. — Засада музики. Друга засада музики: спорідненэ тону з криком. Тою стороною своэї істоти входить музика в першу громаду штук.

IV. Дане опреділенэ маэ значінэ для всїх штук.

Пригляньмо ся, мої панове, обом частям сього опреділеня, а побачимо, що перша часть має повсюдне значінє, друга лише часткове. В кождій штуці розходить ся про ці-

лість приналежних частий, яким артист надає вид відповідний характерови, та не в кождій штуці потрібно, щоб та цілість відповідала якомусь реальному предметови, досить, що вона єствує. Так як можемо знайти цілість із приналежних частий, якої ми не взяли в наслїдуваня реальних предметів, так будемо бачити штуки, що не виходять із точки наслїдуваня. І так справдї маєть ся з будівництвом і музикою. Справдї, бо крім орґанїчних і моральних звязків, взаємин і приналежностий, які зображаємо в трьох наслїдовних штуках, є ще й математичні взаємини, а тими орудують тамті обі штуки, що нїчого не наслїдують.

Пригляньмо ся передовсїм тим математичним взаєминам, які помічаємо змислом зору. Величини помічальні оком можуть у ріжний спосіб утворити цїлість частий, що з собою злучені після математичних правил. Насамперед кусень дерева або каменя може мати ґеометричний вид, приміром вид шестистїнника стіжка, валка або кулї: з того виходять правильні взаємини в віддаленю поміж ріжними точками його обводу. Дальше можуть в його розмірах містити ся величини, що находять ся між собою в поєдинчих відносинах, легко зрозумілих для ока: високість може містити в собі два, три або чотири рази суму грубости або ширини, і се знов творить другий рід математичних взаємин. — На ос-

танку можна кільканайцять таких деревляних або камяних кусників поставити один на другім, побіч себе, в симетричнім ладі, словом, після математичних взаємин кутів і віддалень. На такій цілости приналежних частий опирає ся будівництво. — Після переважного характеру власне, який штука коли небудь приймала, як приміром колись у Греції і в Римі веселість, простоту, силу і приязність або — в часах ґотики — подив, змінчивість, безконечність і фантастичність, вибирає і прикладає вона звязки, пропорції, розміри, види, постави, словом взаємини матеріялів, себ то певних оком помічальних величин, і тим докладно виражає характер, який й уявляє ся.

Побіч величин помічальних зором стають рядом величини помічальні слухом, — маю на думці тут швидкість голосових дрожань; і ті дрогаючі фальованя яко величини можуть утворити також цілість із частий, злучених із собою після математичних правил. Передовсім, як знаєте, основує ся музикальний тон на фальованях, що розходять ся з рівною швидкостю і вже та рівність витворює поміж ними математичні взаємини. А знов скоро маємо два тони, то другий тон може основувати ся на фальованях два, три, чотири рази швидших, як фальованя першого тону. Є отже між обома тонами математичні

взаємини, а ті взаємини означаємо, кладучи в нотовій системі оба тони в певнім відступі. Возьмім же-ж замісь двох тонів якесь більше число тонів, так само віддалених від себе, то будемо мати скалю; се скаля звукова і всї тони злучені з собою в тій скалї відповідно до свого положеня. Маєте перед собою ті злуки тонів або слїдуючих по собі, або рівночасних з собою. Перший спосіб злуки творить мельодію, другий гармонію. — Ось і бачимо, що музика з обома своїми істотними частями основує ся так, як будівництво, на математичних взаєминах, які артист може змінювати й комбінувати.

Однако музика має ще другу засаду, і власне той новий елємент дає їй цїлком властиву вартість і незвичайну досяглість. Крім своїх математичних взаємин усякий тон також іще дуже тїсно споріднений з криком і зовсїм безпосередно та з незрівнаною докладностю, силою й дїйством виражаємо тим способом болї, радощі, гнїв, досаду, словом усякі зворушеня й чутя живучого і чуткого єства аж до найдрібнїйших відтїнків і найтемнїйших тайн його нутра. — Тою стороною своєї природи музикальний тон подібний до поетичної деклямациї і на нїй основує ся цїла музика, особливо виразиста музика Глїка й Нїмців, у супротивности до співної музики Росінї та Італїйців.--Та якуб із тих двох вихідних

точок мав компоніст найбільш перед очима, все-ж обі сї сторони находять ся разом побіч себе, а тони творять усе цїлість частий, злучених між собою заразом своїми математичними тай такими взаємнинами, в яких вони находять ся до чутя й настроїв духових морального єства. Таким способом, охопивши, якийсь особливо видний і значний характер річий, приміром сум або радість, ніжну любву або грізний гнів, або иньшу яку ідею, иньше яке чуте, може музик по вподобі орудувати безконечною повнею сих математичних і моральних сполучень, щоб виявити підхоплений характер.

Так отже підходять усї штуки під повисше наше опреділене: в будівництві й музиці так добре, як у різьбі, маляретві та в поезиї твір штуки має цїль, представити якийсь істотний характер, а яко спосіб до того вживає цїлість разом приналежних частий, яких відносини артист комбінує й перемінює.

IIV.

Значінэ штуки в людськім житю. Самолюбна дїяльність чоловіка, що маэ метою збереженэ осібника (індивідуум). — Суспільна дїяльність, що маэ метою збереженэ родини й роду. — Безкористна дїяльність, що маэ метою розглянути причини й істотности. — Дві дороги такого розгляду, наука й штука. Відміна штуки.

Тепер, мої панове, знаємо істоту шутки,

отже зможемо зрозуміти її вагу. Попередно могли ми її лише почувати, бо се було предметом інстинкту, а не розумованя; ми чули шану й поважанє, та не могли сього пояснити. Тепер можемо свій подив справдити й означити становище штуки в людськім житю. — Чоловік у многих точках зьвір, що намає боронити ся від природи та иньших осібників свого роду. Він мусить дбати для себе про поживу, одежу, мешканє, оберегати себе від впливів погоди й непогоди, від голоду й хороб. Тому управляє він землю, плаває по морях, займає ся всякими галузями промислу й торговлї. Він мусить дальше плекати свій рід, мусить обезпечати себе против насиля иньших людий. Задля того творить чоловік родини й держави, заводить зверхности, уряд ників, установи, закони й війська. Та по всїх сих винаходах, роботах і трудах не віддалив ся він іще нї на крок від свого першого становища, він усе ще зьвір, лише лїпше вивінований, і обезпечений як иньші. Однако він усе лише дбав про себе й собі рівних. — Та тут отвирає ся йому висше житє, житє мислячої обсервациї, що в нїм розбуджує інтерес для невідмінних, ненастанно чинних причин, від яких залежить єствованє його та його близьких і для домінуючих істотних характерів, що володїють усякою цїлостю й накладають свою ціху навіть на найдрібнїйші

дрібниці.

Чоловік має дві дороги, щоб се виявити: перша — се дорога науки, якою він виділює ті останні причини й ті основні закони, а потім висловлює докладними формулами й абстракцийними словами; друга знов се дорога штуки, якою він ті причини й основні закони виявляє вже не сухими, не для всїх приступними і лише деяким фаховим людям зрозумілими опреділенями, лиш найзрозумільшим, найвиразнїйним способом і то зображає так, що вони промовляють не тілько до розуму, але заразом до змислів і серць навіть найзвичайнїйших людий. Се й властивість штуки, що вона одночасно знесла й популярна, зображає все найблагороднїйше в чоловіці і зображає для всїх.

———O———

ДРУГА ГЛАВА.

Як повстає твір штуки.

Розслїдивши істоту твору штуки, лишає, ся нам пізнати правило його повстаня. — Правило се можна з гори ось як висловити:

Твір штуки опреділає ся звязком з кождочасним загальним станом духового й обичаєвого житя. Я вже остатнїм разом висказав вам се привало, а тепер треба його поперти доказами.

Вона основує ся на двох родах доказів; перший належить до обсягу досьвіду, а другий до обсягу розумованя. Перший вичисляє численні випадки, які стверджують се правило; я вже попереду наводив деякі з таких випадків, а ще покажу вам небавом иньші. Крім того можна навіть додати, що не знаємо випадка, до якого се правило не дало-б приложити ся. В усїх розслїджуваних случаях має се правило свою повну стійність і то не тільки для прояв у цїлій масї, але й для поодиноких, і не тільки для повставання й загину великих шкіл, але й для всїх

зміи і всїх хитких переходів штуки. Другий доказ показує, як та зависимість не тілько ділає в дійсности всюди, але також мусить ділати.

В тій цїли мусимо докладно виложити, що звемо загальним станом духового й обичаєвого житя; слїдимо відтак відповідно до загально принятих правил людської природи за впливом, який мусить зробити такий стан на публїку й на артиста отже й на твір штуки. Наслїдком того виходить відтак неминуча звязь і певна згідність, і тому ставимо власне те яко конечний лад, що ми перше замічали яко припадковий зустріт. — Другий доказ **демонструє, що сконстантував** перший.

I.

Загальне правило повставаня твору штуки. — Перше формулованэ. — Два роди доказів, одні з обсягу розумованя, другі з досьвіду.

Щоб вам узмисловити сей лад, хотїв би я знов звернути до того порівнаня, якого я вже попередно уживав, себ то порівнаня твору штуки з ростиною. Розгляньмо, при яких обставах ростина або рід ростинний, примірем помаранчеве дерево, могли-б удати ся і розповсюдняти ся на якімсь обширі. Допустїм, що вітер приніс із собою всякі можливі роди насїня і розсїяв простим випадком.

При яких обставах могли-б зернята помаранчевого дерева пустити корінці, вирости в дерева, зацвисти, видати овочі, молодник і цілий засіб деревини, щоб широко й далеко вкрити землю?

До того треба деяких прихильних обставин; передовсім, щоб земля не була надто пухка і надто ялова, бо инакше дерево не могло-б добре закорінити ся і перший вітер вивернув би його. Відтак не повинна бути земля надто суха, бо тоді не доставало-б дереву поживи з щораз сьвіжо підступаючої вохкости, а тоді б воно всохло. Тай підсонє повинно бути тепле, инакше се дерево, дуже чутливе, змерзло би або так знидїло, що не моглоби гнати паростів. Лїто мусить тримати довго, щоб овоч мав доволї часу доспіти, бо він розвиває ся дуже пізно й повільно; а зима мусить бути дуже лагідна, щоб в сїчнї не настали зимні ночи, та не знищили-б опізнені овочі. На останку земля не повинна бути надто пригідна для иньших ростин, инакше конкуренция й напір сильнїйшої ростинности придавили-б само собі лишене дерево. Коли складуть ся всї ті умови, тодї виросте мале помаранчове деревце, стане відтак великим деревом і видасть иньші, що потім знов будуть розплоджувати ся сим робом. Правда що часом можуть настати бурі; спадаюче камінє знищить, а козн обгризуть неодну

ростину. А все-ж і мимо всяких пригод, що знищать поодинокі осібники, рід таки задержить ся і щораз розповсюднить ся, а по певнім числї лїт побачимо цїлий лїс цвитучих помаранчевих дерев. Усе то подибуєть ся в тих затишних гірських долинах полудневої Італії, в околицях Соренту й Амальфі, на узбережу морських заливів, у малих, теплих долинах, де спливаючі з гір води піддержують ненастанну сьвіжість, а благодатний легіт любо подуває від моря. А треба було того цїлого зустріту обставин, щоб згромадити ті чудово гарні круглі верхи, ті блискучі корони найтемнїйшої, найважнїйшої зелені, ті незлїчимі золоті яблока, ту пахучу благодатну ростинність, що переміняє те побереже серед зими в найбогатший, найпишнїйший огород.

Пригляньмо ся-ж, як у сїм примірі обставини вяжуть ся з собою. Ви помічали вплив фізичних обставин і температури. Щоб зовсїм докладно виразити ся, то се вправдї зовсїм не вони видали помаранчеве дерево. Се-ж були тут зернята, а цїла живуча сили
Се-ж були тут зернята, а цїла живуча сила
нї обставини були конечні, що ростина могла рости й розширитись, а коли-б не було сих обставин, не було-б і ростини.

Виходить із того, що скоро температура настає иньша, то й рід ростин мусить бути иньший. — Допустїм у дїйсности умови зо-

всім протилежні поперед описаним, гірський хребет, коло котрого гудуть грізні вітри, тонку верству землї, вбогу на врожайний ґрунт, зимне підсонє, коротке лїто й снїг підчас цїлої зими; тут не тілько не вдасть ся помаранчеве дерево, але пропаде й богато иньших дерев. З усїх случайно тут занесених насїнь прийме ся лише одно і побачите, що видержить і рости ме тілько один рід ростинний, що піддаєть ся всїм тим трудним умовам — смерека й ялиця. Вони вкриють самітні гірські шпилї, вузкі скалисті хребти, стрімкі збочі рядами простих струнких стовпів і довгими плащами понурої зеленї; і тут, як у Воґезах, у Шкоциї та Норвеґії будуть вони посувати ся милями посеред мовчазних верхів, по коверци зісохлих шпильок, поміж корінєм, що вперто придержує ся скель, коротко в обширі здорової й терпеливої ростини, що одна видержить серед ненастанного гуку бурі й ледового морозу довгих зим.

Можемо собі отже річ так уявити, неначе-б температура й фізичні обставини робили **вибір** між ріжними родами дерев, позволяючи видержати та рости лише певному родови — з менше більше цїлковитим виключенєм усїх иньших. Фізична температура обявляє свій вплив виділюванєм, пригноблюванєм, коротко сказавши природним вибором. В тім находимо велике правило, з яко-

го можна пояснити початок і структуру ріжних форм органічного житя, а воно дасть ся зовсім приложити так добре до обсягу морального, як і фізичного житя, так добре до історії, як і до ботаніки й зоольогії, так до талантів і характерів, як і до ростин і зьвірів.

II.

Загальний виклад, вплиьу, що виходить із окружаючого загального стану. — Порівнань фізичної й моральної температури. — Обі обявляють ся вибірованьм і природним вибором.

Отже й справді є також моральна температура; се власне загальний стан обичаєвого й духового житя, і ділає таким самим ладом, як фізична. Тай вона, сказавши точно, не видає артисти: даровиті, геніяльні здібности так само дані, як там зернята. Можна вправді сказати, що в тім самім краю в двох ріжних добах буває майже рівне число талановитих і мірних людий. Знаємо дійсно з статистики, що в двох по собі слідуючих поколїнях буває майже те саме число молодих людий, що мають потрібну до військової служби високість, і таких, що її не досягають. По всякій ймовірности буде так само і з духовими здібностями, як із тілесними, а природа ділає при посіві людськости так, що сягаючи все тою самою рукою в ту саму сівню, розсіває майже все рівну скількість, рівну доброту

і рівну мішанину зернят на обширах, які вона засіває правильними наворотами. Але з тих жмень насіня, які вона докола розсіває після певної міри часу й простору, не сходять усі зернята. Треба власне певної моральної температури, щоб могли розвинутись певні таланти; коли-ж її не достає, тоді вони пропадають. Коли температура стане иньша, то й найде иньший рід талантів, коли-ж зовсім напротив оберне ся, то й рід талантів вийде зовсім противний; словом, можна й тут річ так понята, неначеб моральна температура робила **вибір** між ріжними родами талантів, сприяючи лише сьому або тому родови, а виключаючи иньші менше більше цілковито. — З такої звязи річий виходить, що в певних часах і в певних краях бачимо, як у школах штук розвиває ся то напрям до ідеалїзму, то до реалїзму, то перевага рисунка, то знов краски. Все отже є якийсь володіючий напрям, напрям столїтя. Сї таланти, що моглиб звернутись в иньшу сторону, находять вихід запертий, а гнет загального положеня духового й володіючих обичаїв або зовсім не дає їм розростись, або спонукує їх звернутись на иньшу дорогу, на дорогу правильного розвою.

III.

I. Основний виклад впливу окружаючого загаль-

ного стану.

II. Поодинокий випадок, стан загального нещастя й суму. Артиста настроюэ сумно його особиста участь у загальних злиднях. — Сумовиті ідеї сучасників. — Його засібність зрозуміти визначну черту в характері предметів, а нею э тут усе сумовитість. — Йому лучають ся указки і натхненя лише при сумовитих предметах. — Публїка приймаэ тілько сумовиті твори

III. Відворотний випадок, стан загального гаразду й веселости.

IV. Посередні випадки

Се порівнанє може бути для вас загальним натяком. Перейдїм тепер до подробиць і розгляньмо, як моральна температура впливає на твори штуки.

Для більшої ясности візьмемо зовсїм певний, навмисне поєдинчий випадок, і то такого напряму духового, в якім володїє сумовитість. Не вибираємо тут нїчого чисто довільного, бо такий стан проявив ся вже більше як раз у житю народів, а щоб його визвати, досить пятьох або шістьох столїть занепаду, вилюдненя, наїздів чужих народів, голоду, помору й більшаючої нужди. Азия бачила такий стан у VI столїтю перед Христом, Европа від I до X столїтя нашої ери. В таких часах буває, що люди тратять усяку відвагу, всяку надію, а житє вважають нещастєм.

Пригляньмо-ж ся, який вплив мусить мати на артистів часу такий духовий стан в купі з обставинами, що витворили сей стан.

Все допускаємо, що й тут, як у всїх иньших добах, найде ся менше більше рівне число мелянхолїчних, веселих і мішаних т. є таких темпераментів, що займають середину між сумом і веселостю. Яким же способом і в якім напрямі перемінює їх володїючий настрій?

Передовсїм мусимо замітити, що злиднї, які наводять сум на нарід, замучують також артиста. А що він тілько член громади, то й подїляє її долю. Нападуть приміром варварські народи, помір, голод і всякі злиднї, що навіщають цїлі столїтя й цїлий край, то мусїло-б статись справдїшнє чудо, ба навіть сто чудес, щоб загальна повінь перешуміла не пірвавши його з собою. Навпаки се зовсїм імовірно, а навіть певно, що й він братиме участь у загальнім нещастю, буде позбавлений майна, побитий, ранений, попаде в неволю так, як і иньші, що його жінцї, дїтям, родичам і другам доведеть ся однакова доля, що він за них буде страдати й лякатись, як і за себе самого. При сїм ненастаннім напорі особистої недолї буде він менше веселий, коли з природи був веселий, а стане ще сумнїйший, коли він сумовитий з природи. — В тім добачаємо отже перший вплив окруженя.

Відтак коли артист виріс між мелянхолїчними сучасниками, то будуть мелянхолїчні й погляди його, якими він переняв ся змалку

й якими переймає ся потім раз у раз. Пануюча релігія, приладжена до мрачного ходу річей, каже йому, що земля місце вигнаня, світ вязницею, а житє лихо і що ми всіми силами повинні лише дбати, щоб визволитись із сього. Фільософія, що виснувала свою мораль під жалісним поглядом людського занепаду, доказує йому, що краще було б не родитись. Постійні його розради — то сумовиті події, наїзд краю, збурене памятника, пригноблене слабих, усобиці між можними. Щоденне помічене виводить перед його тільки картини знеохоти й суму, жебраків та ледарів, збурений міст, дармо дожидаючий відбудованя, опустіле передмістє, що розпадає ся в звалища, облогом лежачі поля, почорнілі мури спаленого дому. Всі ті вражіня безнастанно напирають на нього від першого року житя аж до останнього, і витискають раз у раз у його душі сю зраду, яку викликали вже його власні особисті пригоди.

Вони врізують ся навіть що раз глубше, чим більше він справдішній артист. Бо що його робить артистом, то власне звичай, підхапувати істотний характер і визначні риси річей; иньші добачають тільки части, він схоплює цілість і духа. А що тут визначним характером є сум, тож власне сум помічає він на всіх річах. Що більше, з підмогою властивої йому переваги уяви й того нахилу до пе-

ресади він ще збільшає сей сум, доводить його до крайности; він наповняє всю суть його і всї його твори, так що він бачить і малює річи часто в чорнїйших красках, як се вчинили-б його сучасники.

До того-ж мусимо також іще сказати, що він має в них підмогу в сїй роботї. Ви-ж знаєте, що чоловік, малюючи або пишучи,не все є сам один за своїм пультом або шталюґою. Він виходить, балакає приглядає ся, приймає замітки від своїх приятелїв і супірників, шукає натхненя в книжках і скарбах штуки свого окруженя. Ідея подібна до зерна, а щоб зерно могло скільчитись, вирости, зацвисти, потребує поживи, яку йому подає вода, повітрє, сонце й земля; так ідея, щоб зовсїм доспіла й осягнула правильний вид, потребує доповнень і додатків, які їй прибувають від сусїдних духів. Якого-ж рода натхненя можуть навіяти в тих часах суму окружаючі духи? Сумні натхненя, бо люди дїлали лише в сїм напрямі. Вони не мають иньшого досьвіду, як у болючих почутях і настрою чутя, то й могли тілько в обсягу болю робити відкритя і помічати тонкі ріжницї. Зважаємо все тілько на власне серце, а коли воно наповнене виключно горем, то можна студіювати лише горе. Таким побитом ті люди справдїшнї вчені в обсягу болю, журби, безнадїйности пригнобленя, але тілько в тім. Коли артист

спитає їх про яку вказівку, то вони дадуть її йому тілько в сім змислї; дармо було-б глядїти у них якої ідеї, якоґо поученя про ріжні роди й ріжні способи виразу радости. Вони можуть тілько те дати, що самі мають. Коли отже артист візьме ся зобразити щастє, веселого духа і радість, то буде з тих причин стояти відосібнений, без ніякої підмоги, оставлений зовсїм власним силам. Але сила одинокого чоловіка все мала, отже й його твір буде незначний. Коли-ж він навпаки хоче зобразити сумовиті чутя, то знайде підмогу в цїлім столїтю, знайде перед собою трудами попереднїх шкіл приготовлені предмети, зовсїм готову штуку, уставлені, добре звісні способи поступуваня, словом, докладно витичену, добре утерту дорогу. Церковний обряд, устроєнє кімнати, забава подасть йому вид, краску, фразу або характер, якого йому доси не доставало, а його твір, на який зложили ся нишком мілїони незвісних помічників, буде тим красший, бо власне крім його роботи й його духа міститиме духа й роботу цїлого його окружаючого народу та всїх попередних поколїнь.

На останку ще один повід і то найсильнїйший з усїх зверне його діяльність на сумні предмети, а то сей, що його твір, виставлений перед очи публики, тілько тодї здобуде собі участь і похвали, коли виражатиме сум. Люди

дійсно можуть зрозуміти тілько такі чутя, що підходять близько до їх власних почувань. Усї иньші, хоч би й як добре виражені, не займають їх, очи дивлять ся, але серце не чує, а потім відвернуть від них і очи. Подумайте собі чоловіка, що втратив майно, вітчину, жінку і дітий, здоровлє і свободу, що — як Сільвіо Пелліко або Андріяна — двайцять літ мучив ся в кайданах у темниці, в котрого істоті все зломалось степенно, усе перемінилось, і він попав у невилїчиму безвідрадність! Такий чоловік утїкати ме від звуків веселого танцю, він нерадо читатиме Раблє, а поведіть його перед постати Рубенса, повні веселости й змисловости, то він відверне ся. Його око задержить ся тілько на образах Рембранда, його ухо буде тілько прислухувати ся до звуків Шопеневої музики, до поезій Лямартена або Гайного. Так саме діє ся з публикою, як з поодинокими людьми; її смак залежить від її положеня, її сумовитість каже їй смакувати в сумовитих творах. І вона відкине всї твори веселі, а гудитиме й занедбає артиста. А вже-ж знаєте, що артист тілько на те творить, щоб здобути собі признанє та похвалу; се його найгорячійше бажанє. Так отже бачимо, як то крім многих иньших причин ненастанно його напирає й жене власне найвисше його змаганє в купі з цїлою вагою публичної опінїї і все таки знов наводить до

зображеня суму, замикаючи йому всї дороги, які могли-б його завести на зображене безжурности й щастя.

Такою чергою перепон запирає ся всякий доступ творам штуки, що могли-б містити в собі вираз радости. Наколи артист перебє ся скрізь першу перепону, спинить його друга і так за чергою дальше. Коли знайдуть ся з природи веселі уми, то особисті пригоди нещасні настроять їх сумно. Виховане і щоденне житє наповнять їх сумними поглядами. Артистови виключно даний дар, схапувати з предметів характеристичні риси і розвивати їх до виднїйшого, більшого розміру, буде вправляти ся тілько на характеристичних чергах суму. Досьвід і робота иньших будуть йому йти з натхненями в підмогу тілько при сумовитих предметах. На останку рішуча,, голосно обявлювана воля публики позволить йому тілько на сумовиті предмети. Після того всього щезне, а бодай зменшить ся до малозначности рід творів штуки й артистів уздібнених до виразу веселої думки та радощів.

Розберіть зовсїм протилежний випадок, а то такого часу, коли загальний настрій духа буде веселий. Такий стан проявляє ся в часах відродженя, коли змагає ся з дня на день публична безпечність, богацтво, людність, добрий бит, гаразд, гарні або хосенні винаходи. Потреба тілько відповідно пе-

реставити вирази, а цілий наш повисший вивід може й тут слово в слово бути приложений, а однакова розвага доведе нас до того, що всї твори штуки будуть менше або більше виразом радощів.

Розберіть відтак знов середній випадок т. є. якусь мішанину й супоставленє радости й суму — як то в звичайнім станї буває. І тут треба відповідно дібрати вирази, а цілий вивід матиме свою вартість у цілій повнї, і та сама розвага докаже, що твори штуки мусять виражати відповідну мішанину, відповідне суповставленє радости й суму.

Приходимо отже до заключеня, що в кождім — чи то поєдинчім чи скомплїкованім — випадку, окруженє т. є. загальний стан у моральнім і духовім житю опреділяє рід творів штуки, приймаючи тілько йому споріднені, а виключаючи всї иньші твори цілою чергою перепон і противностий, які тим творам ставляє в дорозї на кождім кроцї їх розвою.

IV.

Випадки з обсягу дійсности й історії. — Найголовнїйші чотири доби й чотири штуки.

Покиньмо-ж сей обсяг, якого ми доси держали ся для більшої зрозумілости нашого виводу, обсяг поєдинчих випадків, а пе-

рейдім до випадків дійсности. Перегляд найголовнійших рядів історичних подій потвердить наше правило. Розглянемо з них чотири, що творять чотири великі моменти в европейській цивілізациї, а то грецько-римську старовину, християнсько феодальну середновіччину, уставлені шляхоцькі монархії XVII століття і промислову, наукою опановану демокрацию, серед якої нині обертаємось. Кождій з тих діб приналежить зовсім властиво якась штука або рід штуки — по черзі скульптура, архітектура, драма й музика, і то так, що кожда доба в одній із тих чотирьох штук виказує повний і на всї сторони свого напряму видний розцьвіт, на всї випадки докладно замітний, особливо буйний і повний зріст, у якого головних чертах відбивають ся головні риси штуки й нациї. — Розгляньмо по черзї ріжні обшари, а побачимо, як по черзї розвивають ся ріжні цьвіти.

V.

I. Грецька цівілїзация і старинна різьба.

II. Обичаї Грециї в порівнаню з обичаями иньших тогочасних народів. — Міська громада. Чоловік безробітний, горожанин і борець. — Стан воєнний і право воєнне в старовину. — Конечність атлєтичного образованя. — Спартанська система людських стадиин і військових дїтий. — Ґімнастика останньої Грециї.

III. Згідність поглядів із обичаями. — Нагота не

вважаэ ся незвичайною. — Олїмпійські ігрища. — Орхестика. — Бог совершенне тїло.

IV. Як повстала архітектура. — Статуї атлетів. — Статуї богів. — Як осягнено тїлесне совершенство в ідеї і в дїйсности. — Длячого міг різьбар відповісти своїй задачі. — Тїло не підвладне голові. — Безлїч богацтва статуй.

Минуло вже тому з 3000 лїт, як на побережах та островах Еґейського моря появило ся племя обдароване тїлесною красою та інтелїґенциєю богато, що зрозуміло житє на зовсїм новий лад. Воно не затопило себе й цїлого свого дїланя на лад Індів та Єгиптян у великій релїґійній спекуляциї, анї ладом Асирийців та Персів у великій суспільній орґанїзациї, анї також як Фенікіяне й Картаґенцї в великий вир торговлї та промислу. На місце теократії й кастової єрархії, на місце монархії й урядничої єрархії, на місце великої замінної та торговельної інституциї, поставили люди сього племени власний винахід, міську громаду, де кожда громада викликувала нові, а кождий із пня виростаючий паріст допомагав знов видобутись иньшим. Одна з них, Мілєт, викликала триста иньших і залюднила цїле побережє Чорного моря. Иньші зробили щось подібного і від Кирени до Марсилії здовж заливів і пригірків Ішпанї, Італії, Грециї, Малої Азиї й Африки вкрили справдїшнїм вінцем цвитучих міст побережа

Середземного моря.

Якеж було жите в тих міських громадах?*). Городянин мало працював власними руками; по більшій части дбали про його потреби піддані і зобовязані до данин племена, а його обслугували все невільники. Найбіднійший городянин мав невільника до веденя господарства. В Атенах припадало по чотири невільники на кождого городянина, а звичайні міста як Еґіна й Коринт мали їх чотири ста до пятьсот тисяч; отже було доволї слуг. До того-ж городянин мало потребував прислуги, він був мірний, як усї східні й полудневі раси, він живив ся трьома оливками, зубцем часнику та головкою сарделї⁂). Цїла його ноша складала ся з сандалів, хітона й грубого плаща похожого на пастуший плащ. Дім його був тїсний, лихо вимурований, не конче тривкий будинок. Злодії легко вдирали ся пробивши мур⁂): в домах спали, і се було головне призначенє, якому вони служили. Постеля, два або три гарні збанки, се були найголовнїйші предмети домашнього статку. Городянин не мав нїяких потреб і проводив свої днї на свобіднім просторі.

---

*) Grote, History of Greece, 1. II. стор. 337. — Boekh, Staatshaushalt der Athener, I. 61. — Wallon, De l' Esclavage dans l' antiquite.

⁂) Арістофан, Жаби. — Люкіян, Кухарь.

⁂) Їх звуть зовсїм звичайно "тарани".

На що-ж уживав він увесь свобідний час? Не маючи обслугувати анї короля анї жерця, був свобідний і брав упасть у заряді громади. Він вибирав урядників та архієреїв; на нього самого могла прийти черга вибору до єрейського або державного уряду. Хоч би він був гарбарем або ковалем, він судив у судах найбільші полїтичні процеси і рішав на народнїх зборах найважнїйші державні справи. Словом, державні справи і війна, се було його дїло. Він був обовязаний бути державним мужем і вояком, усе иньше мало в його очах підрядне значінє. На його погляд цїла дїяльність свобідного мужа повинна звернутись на ті дві справи. І се зовсїм справедливо, бо в тих часах людське житє не було ще таке безпечне, як у наших, а людська суспільність іще не перейнялась була такою певністю, яку осягнула нинї. Переважну часть тих держав розкинених на побережах Середземного моря окружали довкола варвари, що загорнули-б їх радо. Голяндиянин обовязаний усе бути збройним, як нинї в Новій Зеляндиї або Японї поселений Европеєць; инакше Ґалїйцї, Лїбійцї, Самнїти та Бітинцї скоро розтабори-ли-б ся на звалищах мурів і спалених сьвятинь. — До того ще жиють держави з собою в неприязни, а право воєнне вельми строге. По більшій части побіджене місто стає руїною. Найбогатший і найзнатнїйшій чоловік

може діждатись слідуючого дня, що спалять його дім, заберуть усе майно, продадуть його жінку й дочку до нор проституциї. Він сам із сином стає невільником, попадає в копальні або буде під ударами нагайки обертати жорновий камінь. Де небезпека така велика, там само з себе прийде, що чоловік стане дбати про державні справи і навчить ся воювати; чоловік стає державним мужем під загрозою смертної кари. Чоловік стає ним також із жадоби чести й слави, бо кожда держава дбає про те, щоб підбити або понижити иньші, здобути підданих, покорити або визискати иньші держави*). Так проводить городянин житє на громадськім майдані, розправляє про найлучші способи, якими піднести-б і побільшити місто, про ухвали союза й договори, про уставу й закони, вислухує пильно кождого бесідника і сам промовляє аж до хвилї, поки вступить на корабель, щоб воювати в Тракії або Єгипті, з Греками або варварами або також із великим королем.

А щоб у борбі побідити, мали вони зовсім питому карність. В тих часах, коли не було ще промислу, не знали також і воєнних машин. Боров ся муж при мужу, рамя в рамя, отже щоб побідити, конче треба було не тіль-

---

*) Тукидид, 1 книга. — Порівнаймо виправи Атенцїв між Кимоновим миром і пельопонезькою війною.

ко, як нині, переробити вояків на досконалі автомати, але виробити з кождого найздібнійшого вояка до відпору, найсильнійшого й насправнійшого борця, словом найлучшого і найвитревалійшого войовника. В тій цїли Спарта, що була під конець VIII столїтя для цїлої Грециї взірцем до наслїдуваня поступила після дуже зложеної, але й дуже хосенної системи. Місто саме було воєнним табором без мурів, як французькі стациї в Кабілії, положені серед побіджених і ворожих племен, усе на воєнній стопі і все приладжені до оборони й бою. Передовсїм розходилось про те, щоб мати здорове тїло, видати гарну расу; при тім поступали як у кінських стаднинах. Зле збудованих дїтий убивано. Закони устанавляли час до женитьби, і вибирали найкориснійші часові й иньші обставини для доброго розплоду. Старець, що мав молоду жінку, був обовязаний постаратись їй за молодого мужчину, щоб мала здорові дїти. Чоловік у звичайнім віцї міг позичити жінки свому приятелеви, якого красу й характер він подивляв*. Розплодивши рід, дбали про добре плеканє осібників. Хлопцїв дїлили на віддїли, вправляли і призвичаювали жити спільно, як вояцьких дїтий. Вони були подїлені на дві рівно сильні ватаги, що над собою обопільно

*) Ксенофон. Держава Лякедемонцїв, passim.

сторожували і поборювались руками і ногами. Вони спали під вільним небом, купали ся в зимній воді Еврота, виправлялись на тайне грабуванє, їли мало, скоро й лихо, спали на постелї з очерету, пили тілько воду і наражали ся на всї впливи непогоди. Молодї дївчата заправлялись так як і хлопцї, а дорослі дївчата відбували зовсїм подібні вправи.— Без сумнїву в иньших державах зменшила ся або злагіднїла строгість сеї карности, що походила із старинних часів. А все-ж таки й не зважаючи на пільгу змагали вони до тої-ж цїли подібною дорогою. Молодцї проводили більшу часть дня в ґімназиях серед борби, скаканя, кулакового бою, біганя, киданя дискосом, щоб розвинути силу і гнучкість нагих мускулів. Ходило про те, щоб тїло зробити як лише мога сильним, звинним і гарним, а вихованє нїколи не осягнуло лучше своєї цїли, як тут.

Із тих питомих грецьких обичаїв вийшли також питомі їм погляди. Ідеальною особою в їх очах не був мислячий дух або чутлива душа, лише наге тїло гарного роду й доброї лїторости, відповідних розмірів, повне сили і звинне в усїх вправах. — Сей погляд проявляє ся в цїлім рядї установ. Коли сусїдні народи Карийцї, Лїдийцї й загалом усї варвари-сусїди соромились виступати наго, Греки радо скидали одїж до боротьби або біга-

ня*). Навіть молоді дівчата робили вправи в Спарті майже нагі. Бачите отже, як ґімнастичні вправи виперли або перемінили почутє соромливости. По друге, їх народні празники, олімпійські, пітийські та немейські ігрища, були виставою і торжеством нагого тіла. З усіх повітів Греції, з найдальших осад наспівали сюди молодці з найзнатнійших родин. Вони довго наперед приготовлялись до тих ігрищ окремим способом житя і безнастанними вправами, а коли прийшла на останку важна хвиля, виступали перед лицем і серед оплесків та покликів цілого народа, обнажені з усякої одежі, до боротьби, до кулакового бою, кидали дискос, або бігали та їздили возами на перегони. Здобуті там побіди, які ми тепер лишаємо ярмарковому Геркулєсови, уважано в тих часах найзнатнійшими з усіх. Атлєт, що побідив у перегонах, надавав назву олімпіяді. Найбільші поети співали його славу. Найлучший лірик старовини, Піндар, творив тілько похвальні співи на честь витязів возових перегонів. — Коли атлєт-витязь вертав у своє рідне місто, тоді приймали його велично, а його сила й звинність служили по всі часи на славу цілій державі. Одного з них, Мільона з Кротону, якого ніколи не побідили в боротьбі, вибрали полководцем,

*) Звичай сей заведений Лякедемонцями коло XIV олімпіяди. — Плятон, Хармід.

а він провадив своїх городян до бою як Геракль — (з яким його порівнювали), вкритий львиною шкірою і узброєний булавою. Розказують ось що: Якогось Діягора, котрого обох синів увінчали як витязів, обносили в тріюмфі перед лицем цілого збору; а весь збір уважаючи се занадто великим щастєм для смертного чоловіка кликав до нього! »Умирай, Діягоре бо вже-ж богом годі тобі на останку стати«. І Діягор переможений зворушенєм справді вмер на руках своїх дітий. Бачити, що сини мають найздоровійші кулаки і найскорійші ноги, було в його очах і в очах Греків найвисшим ступнем зимного щастя. Чи се оповідає правдиве, чи видумане, то все-ж погляд у ньому виражений доказує, як безмірно подивляли Греки совершенство тіла.

З тої причини не жахали ся Греки також на релігійних празниках показати своє тіло перед богами. Була ціла наука про постави й рухи, звана орхестикою, що устанавляла і вчила гарних постав у торжественних танцях. Після Салямінського бою трагічний поет Софокль, що тоді мав 15 літ і славив ся красою, роздягнув ся, щоб співати й танцювати перед трофеями Пеана. Коли 150 літ опісля Олександер виправив ся до Азиі на війну з Дарієм, роздягнув ся він із усіма товаришами, щоб перегонами почтити могилу Ахиля. В

тім погляді посувались іще дальше і вважали совершенство тіла признакою божої істоти. В однім місті Сицилії обожали незвичайно гарного молодця задля його краси, а по його смерти ставили йому жертовники*). В Гомерових співах, сій біблії Греків, знайдете всюди, що боги мають людське тіло, мясо, яке можуть прошибнути списи, червону кров, що пливе, наклонности, сердитість, похоти зовсім підхожі до наших так, що богині кохають ся в героях, а боги мають дітий із смертними жінками. Олімпу й землї не розділяє ніяка пропасть, боги сходять на землю, а люди вступають до Олімпу, а коли вони перевисшають людий, то тілько тим, що їх ранене тіло скоро гоїть ся і що вони сильнїйші, гарнїйші й щасливші від людий. Опроче їдять, пють і мають такі змисли і всї тілесні здібности, як і ми! Греки зробили гарне людське тіло зовсім своїм образом совершенства, так що й з того виробили собі образ бога і прославляли совершенне тіло на земли, що яко божа істота пробувало в небі.

Сей погляд витворив грецьку різьбу і ми можемо прослїдити точно всї хвилї її розвитку. — Раз як витязь увінчаний атлєт мав право домагати ся статуї, а коли його увінчано тричі, міг домагати ся иконїчної статуї

*) Геродот.

т. є. такої, що зображала його самого. А що боги також були тілько людськими тілами — лише гарнійшими й совершеннійшими від иньших, тож зовсім природно, що й їх зображано в статуях. При тім не треба було насилувати релігії. Статуя з мармуру або спіжу, се не алеґорія, тілько вірний образ; вона не надає богови мускулів, костий і тяжкої обкриви, вона зображає тіло, в якім він містить ся і живу форму, що є його істотою. А щоб бути правдивим і вірним образом, треба тілько, щоб ся статуя була найкрасшою з усіх, та щоб виражала безсмертний спокій, яким бог нас перевисшає.

Так визначена на задачу статуя; чи різьбар доріс до того? — Розважмо, як він підготовив ся до того. Тогочасні люди оглядали наге тіло і в повнім руху в купелї, в ґімназиях, на празничних танцях і прилюдних іграх. З його форм і постав радо помічали вони власне такі, що показували його силу, здоровлє і звинність. Вони працювали всіми силами над тим, щоб статуї надати сї форми й сї постави. Так поправляли, ублагороднили і розвивали вони протягом трьох або чотирьох столїть свої погляди фізичної краси. То-ж не дивниця, що вони на останку справдї довели до того, що знайшли ідеальний взірцевий образ людського тїла. Коли він нам звісний, то ми його дістали тілько

від них. А коли при кінці ґотицького століття Миколай з Пізи й иньші перворядні різьбарі покинули видовжені, костисті, погані форми гієратичної традициї, то приняли як первовзори — ще збентежені або недавно перед тим викопані грецькі горорізьби. Коли-ж хочемо забути про наші в теперішних часах у сьвіт лихо виведені або зіпсовані тїла плєбеїв або мислителїв, і віднайти хоч нагадку про совершену форму, то шукаймо її в тих статуях, що свідчать про ґімнастичне, свобідне і благородне житє.

В них форма не тілько совершена, але (і то стрічаємо тільки й єдино у них) відповідає заразом думцї артиста. Греки, що раз уже надали тїлу самостійну найвисшу стійність, не будуть покушати ся, так як новочасні, щоб тїло підчинити голові. Здорово віддихаюча грудь, сильно на бедрах осаджений тулуб, ядерне стегно, що поможе тїлу звинно метнутись, вабить їх око й їх цїлу бачність. Їх не займає, так як нас, виключно і передовсїм сильна розшир мислячого чола, сердите насуплене бров, глумливий склад губ. Вони роблять се, щоб остати зовсїм серед умови совершеної правдивої різьби. А справдїшня різьба зображає очи без зїницї, а голову без виразу, зображає особи власне в хвилях супокою або незначного дїйства. Вона уживає тілько одної краски — спіжевої або мар-

мурової лишаючи малярству живописну принаду, а письменству драматичний інтерес. Різьба, строго звязана, але заразом добре підмагана природою своїх матеріялів і тісними межами свого обсягу, вимиває зовсім зображенє окремішностий, фізіономії, случайностий, хитливої ворушливости людського духа, щоб підняти чисту, абстрактну форму і щоб серед сьвящених просторів сьвятинь засияти незмінною білостю сумирних, піднеслих постатий, у яких рід людський пізнає своїх героїв і богів. За те різьба справдішній осередок усеї штуки в Греції, всї иньші йдуть її на підмогу або наслїдують її; але жадна з них не була так, як вона, цїлковитим виразом національного житя, жадної не плекав, не полюбив так весь нарід. Докола Дельф, у тих сотнях малих святинь, де містили ся скарби поодиноких держав, сияв »цїлий нарід із мармуру, золота, срібла, міди, спіжу, з двацяти ріжних і ріжноцьвітних спіжів, тисячі славних мерців сидячи і стоячи, всї справдїшні піддані бога сьвітла«*). Коли опісля Рим ограбив грецький сьвіт, мала великанська столиця цїлий нарід статуй, що майже рівняв ся числом живій людности. А тепер, по стільких знищенях і стільких столїтях, обчисляють, що в Римі й околицї знайдено зверх шістьдесяти тисяч статуй. Нїколи

*) Michelet. Bible de l' humanite. 205.

знов не дожив рід людський подібного розцьвіту різьби, такого чудового богацтва цьвіту, так пишних цьвітів і так легкого, тривкого й богатого розросту. А ми пізнали причини того розцьвіту, перешукуючи землю від верстви до верстви й помічаючи, як усї витвори людської землї, а власне устрій, обичаї й погляди зложились на те, щоб шляхотне сїмя богато викормити.

VI.

I. Середновічна цівілїзация й ґотицьке будівництво.

II. Занепад старинного сьвіта, знищенэ малих републїк, римське цїсарство. — Поновні напади варварів.— Февдальна грабежлива система, голодові лїта й хороби. — Загальна недоля.

III. Вплив на уми. — Сумовитість і знеохота до житя. — Надмірна чутливість і рицарська любов. — Сила християнської релїґії.

IV. Як повстало ґотицьке будівництво. — Безмірна розтяглість будівлї. — Полутемнота й таємниче осьвітленэ середини. — Символїка форм. — Остролук. — Змаганэ до великанського й фанастичного. — Загальне розповсюдненэ сеї архітектури.

Та чисто воєнна орґанїзация, питома всїм міським громадам старинного сьвіта, мала з часом сумні наслїдки. Стан воєнний був ненастанний, тим то сильнїші підчинили собі слабших. Часто повставали великі й просторі держави таким способом, що многі міста мусїли піддати ся зверхности або самовласти

потужної або побідної держави. На останку найшла ся одна держава, Рим, діяльнійша, витревалійша, справнійша й здібнійша до послуху, як і до розказуваня, до переведеня плянів, як і до обдуманя способів. По семи столітях повних трудів довів Рим до того, що зібрав під своїм володінєм цілу кітловину Середземного моря і кілька великих сумежних країв. Щоб се осягнути, піддав ся Рим мілітарному володіню, а як із пупінка виходить овоч, так із того вийшов мілітарний деспотизм. Таким робом повстало цісарство і на останку здавало ся під конець першого століття нашого літочисленя наче-б сьвіт успокоював ся, устроєний на ново під сильною монархією. Але він клонив ся тілько до занепаду. Убійче лютоване заборців знищило сотки міст і міліони людий. Самі витязї побивали одні других ціле століте, не стало вільних людий, отже й цівілїзований сьвіт на половину обезлюднив ся*). Попавши в підданство городяне не мали вже перед собою високих цілей, отже попали в лїнивство або збиток, не хотїли женити ся і не мали дїтий. — А що тодї ще не знали машин і люди мусїли робити все руками, то невільники зломані надмірною працею гинули, бо мусїли

*) Rome, trente ans avant Jesus Christ par Victor Duruy.

своїми руками вдоволити змаганя цілої суспільности до пересадної ніжности, роскоші й пишности. По упливі чотирохсот літ не мало зденервоване, вилюднене цісарство анї людий, анї сили, щоб відперти варварів. Проломуючи тами, впадала їх повінь із гуком, а по першій повени друга, відтак знов иньша, і так велось цілих пятьсот літ. — Годї описати недолю, яку вони нанесли; знищені народи, збурені памятники спустошені поля, спопелїлі міста, ремесла, штуки й науки підорвані, обезславлені й забуті, а всюди розсїялась і розрослась невіжа й здичінє. Дикі народи, як Гурони або Ірокези, нараз розтаборились серед образованого й мислячого, як наш, сьвіта. Подумайте собі, що череда диких биків вдерла ся між меблї й завіси якої палати, а за ними друга, так що лишені першою чередою останки зовсїм щезли під копитами другої і що кожда ватага диких зьвірів, розмістившись серед наробленого неладу, мусить знов зриватись, виступити з рогами против нової ревучої череди голодних влїзливців. Коли ж наостанку в X столїтю остання череда найшла стайню і там розмістила ся, положенє людий усе таки не було лучше. Начальники варварів, ставши, февдальними панами замків, воювали з собою, грабили селян, палили збіже, обдирали купців і знущали ся по вподобі над бідними підданими. Ниви

лежали облогом, не стало поживи. В XI столїтю числили на сїмдесять лїт сорок лїт голодових. Чернець Рауль Глябер розказує, що війшло в звичай їсти людське мясо. Одного різника спалили живцем за те, що виставив у своїй ятцї людське мясо. Додайте ще до того, що при загальній нечистотї й нуждї, при занедбаню найзвичайнїших гігієнїчних приписів широко й далеко вдомашнили ся чума, проказа і всякі можливі пошести. Люди зійшли на звичаї людоїдів із Нової Зеляндії, на зьвірячу дикість Каледонців і Папуасів, на сам спід людської кльоаки. Споминки минувшини ще збільшали теперішню недолю, а немногі мислячі голови, що ще читали старинну мову, мали якесь прочуте безмірного занепаду й цїлої глубини пропасти, в яку рід людський попав від тисячі лїт.

Догадаєтесь, які чутя міг так довгий і жорстокий стан річей впоїти в людські уми. Передовсїм трусливість, знеохоту до житя, тяжку задуму. Один тогочасний письменник каже: »Сьвіт се лише пропасть злости і розпусти«. — Житє видавало ся наперед вибраною частію пекла, а багато людий позбавлялись його і то не лише вбогі, слабі, женщини, але й самовладні пани, а навіть королї. Троха благороднїйшим і чутлившим душам видавала ся цїннїйшою монастирська самота й супокій. — При кінцї тисячолїтя думали лю-

ди, що наближає ся конець сьвіта, отже з переляку віддавали своє майно церквам і монастирям. Окрім того сум і переляк викликували у иньших нервове роздразненє й маячню. Коли люди надто нещасні, то стають ся дразливими, як слабі й увязнені, їх вразливість змагає ся і переміняє ся на жіночу чутливість. Серце їх заполонають сни, пригнобленє, пересада, пориви, незвісні в часї здоровля. Вони нездібні до нормального чутя, що одиноко може піддержати безнастанну, мужню діяльність. Вони маячать, плачуть, кидають ся на землю, стають нездібними вдоволити себе самих, видумують солодкі почутя, небесну роскіш, безконечну ніжність, бажають вилляти винїженє й одушевленє своєї вибуялої і розховстаної фантазиї, словом вони склонні до любови. І справдї видно було як незвісна поважній мужеській старовинї пристрасть стала тодї розвивати ся, себ то рицарська, містична любов. Спокійну, розумну любов, яка личить подружю, понижувано супроти пересадної, неуправильненої любови поза подружем. Розправляно точно про всї її тонкости і уложено для неї в трибуналах під проводом дам книгу законів. Опредїлено там, що »любов не може любві нїчого відказати« (Andre le Chapelain). Люди перестали уважати женщину сотворінєм із тїла й крови, подібним мужчинї: з неї зро-

блено божество. Мужчині, думали, доволї сього права, що може женщину обожати й обслугувати. Людську любов уважали небесним чутєм, що веде до божої любови і зливає ся з нею. Поети перетворювали свою любку на надприродну чесноту і просили її, щоб їх завела в царство небесне до престола божого. Можете собі подумати, якою підмогою для релїґії мусїли бути такі чутя. Знеохота до житя й нахил до екстази, постійна розпука й безконечна жадоба нїжности доводять самі людий до погляду, по якому земля се паділ плачу, земне житє — час проби, роскіш у Бозї — найвисше щастє, а любов до Бога — перша повинність. В гореснім роздразненю піддержувана чутливість находить поживу в безконечнім страсї й безконечній надії, в описах огняної безоднї та вічних мук пекольних, в розглядуваню сьвітлого раю й невимовних радощів. Оперте на такій основі християнство володїло умами, давало штукам поруку і зміст і втягало артистів до своїх услуг. Один сучасник каже; »Сьвіт обтрясає свої лахи, щоб одягнути свої церкви білими ризами«. — Ось і являє ся ґотицьке будівництво.

Приглянмо ся, як то здвигаєть ся нова будівля. В супротивности до старинних релїґій, що всї були чисто місцеві і все належали до поодиноких каст або родин, християн-

ство, се загальна релїґія, звертає ся до загалу і кличе всїх людий до спасеня. Отже святиня мусить конечно бути дуже простора, щоб змістила всю людність околиці або міста, жінок, дїтий, невільників, робітників і бідних зарівно, як і шляхту та панів. Тїсна келїя, де містила ся статуя грецького бога, і присїнок, у якім відбував ся обхід вільних городян, були вже недогідні для маси. Треба було для неї просторої нави середньої, широких кількох бічних нав, поперетинаних поперечними, безмірних зводів, велитенських філярів, — а поколїня робітників, що столїтями громадно приступали тут до працї за спасенє своїх душ, будуть здвигати гори, поки будівля не буде скінчена.

Люди, що вступають до сеї святинї, скорбні серцем, а гадки, яких вони тут шукають — повні болю. Вони думають про се бідолашне, житє повне мук, усе над пропастю, про пекло й його муки без міри й кінця, як і без перерви, про страсти Христа, що на хрестї боров ся зі смертю, про муки сьвятих, яких мучили гонителї. При такім вітхненю релїґії і під вагою своєї власної трівоги не личилаб їм веселість і проста краса дня; вони не допускають ясного, здорового сьвітла. Середина будівлї тоне в мрачній і холодній тїни, а денне сьвітло дістає ся лише зовсїм переломане скрізь вікна, яко кровавий багор, як

блиск аметистів і топазів, як таємниче сяєво дорогих каменів і як чудовий сніп проміня, що бачить ся спливає з отвору раю.

Така вразлива і вибуяла уява, як у тих людий не вдоволяє ся простими формами. Форма сама про себе розуміє ся, не вистарчає в загалї, щоб їм припасти до вподоби; вона мусить бути символом і означати якусь містерю. Сьвятиня з перехресними навами нагадує хрест, на якім умер Христос. Віконні рожі*) з дияментовими листками творять вічну рожу, якої листками є всї спасені душі. Розміри всїх частий відповідають сьвятим числам. Крім того мусять форми богацтвом, різкостю, сьмілостю, незвичайною ніжностю й безмірним простором відповідати буйности і примхам фантазиї. Такі уми жадають живих, ріжнородних, змінних, незвичайних і скрайнїх вражінь. Вони відкидають стовп, поземий поперечний сволок, круглий лук, словом міцну підставу, все в рівновазї удержувані розміри величини й наготу старинного будівництва. Вони власне не годять ся в нічім із тими істотами відповідними основі, що здає ся, повстали без труду і тривають без зусиля, яким краса дана вже з почином, а совершенство їх утверджене з першою підвалиною, не потребує жадних додатків анї

*) Зложені зі скла в горі лукових вікон у видї рожі.

прикрас.

Вони вибирають основною формою не поєдинчу круглість стовпового лука або поєдинчий чотирокутник утворений стовпом і сволоком, лише зложену комбінацію двох кривих лінїй, які перетинають ся і так творять остролук. Вони стремлять до велитенських розмірів, укривають чверть милї камяними верствами, виводять стовпи до величезних філярів, провадять високо в повітрі ґалєрії, підносять зводи аж до неба, а вежа побіч вежі стремить аж у хмари. Вони пересаджують у тонкости форм, окружають входовий лук цїлими поверхами малих фіґурок, опасують посередні мури ґірляндами з листків конюшини, щитами й жолобками, простягають незлїченими закрутами випустки віконного хреста поміж пестрим багром рож, вистачують хор наче коронкові плетїнки, а понад нагробниками, престолами, щитом хору й вежами вистрілюють малесенькі стовпики, скомплїковані торсади, ґірлянди листків і статуї. Можна би думати, що вони бажають осягнути рівночасно безконечність у величинї й дрібнотї,—в тій самій хвилї одолїти духа з двох сторін, безмірностю в множестві і дивним надміром у подрібностях. Очевидно отже намагають ся вони викликати надзвичайне вражінє, подиву і блискучої несподїванки.

В тій самій мірі, в якій ся архітектура

поступає в розвитку, попадає вона щораз у дивачність. В XIV і XV столїтю, в добі розцьвіту ґотики, показують нам храми в Штрасбурзї, Медіолянї, Йорку, Норимберзї й Тревірі, що вони прямо не дбають про тривкість, а дбають тільки про окрасу. Ся архітектура то виводить цїлу безлїч веж накопичених побіч себе і понад собою, то знов закриває цїлу поверхню справдїшним коронковим плащем ґзимсів. Місце мурів, якими нехтують при будівлї, займають майже цїлком вікна. Недостає міцної піддержки; без острокінчастих філярів приклеєних до стїн завалилась би будівля. Вона раз у раз кришить ся, а цїлі осади будівничих робітників поселяють ся у її підніжа, щоб безупинно бороти ся з ненастанним розпадом. Се мережево попрориваного мурованя, що аж до вежового шпиля стає що раз тонше й прозорійше, не має само в собі потрібної піддержки, треба отже було його притвердити до сильного зелїзного підмостя, а що зелїзо ржавіє, отже рука робітника мусить уже дбати, щоб піддержати хистку, позірну величавість. Однак прикраса середини доведена до такої пребогатої, скомплїкованої пишности, на луках розвинула ся так буйно острокільчаста й повійковата робота над престолами, проповідницею й мережковими стїнами розсипано такий збиток фантастично повмотуваних і знов розвязаних

арабесок, що храм виглядає не як памятник, а як філїґран, вироблений рукою золотаря. Се цьвітисто прикрашена скарбонка реліквій, велитенська філїґранова робота, дорогоцінна прикраса, і то так штучно вироблена, наче для королевої або молодої княгинї, — прикраса для нервових, дразливих женщин, що зовсїм годить ся з пересадними обичаями часу. Її чутлива, хороблива поезия дає аж надто доказ про дивний душевний настрій, про невиразне вітхненє, про завзяту, а все-ж таки безсильну боротьбу й тоску, яку лише можна стрітити в столїтю черців і рицарів.

Саме длятого ся архітектура, що панувала чотири столїтя, не обмежила ся на один край анї на один рід будівель. Вона вкрила цїлу Европу від Шкоциї аж по Сицилїю; вона здвигає всї памятники державні й церковні, приватні й публичні — і напятнувала своєю ціхою не тілько катедральні храми й сьвятинї, але й замки та палати, доми й одежу міщанської суспільности і спряток людських мешкань. Тим власне узагальненєм засьвідчує вона й показує велику моральну крізу — заразом величаву й хоробливу — що через цїлу середньовіччину піддержувала людського духа в крайній пересадї й розстрою .

VII.

I. Французька цівілїзация XVII столїтя і клясична траґедія.

II. Творенэ абсолютних монархій — Февдальні барони стають двораками. Дворак э поважаним слугою. Осередком двірського житя э Франція за Людвіка XIV.

III. Взірцевою для всїх особистостю э знатний пан, що проживаэ на дворі. — Його характер, пиха, відвага, покірність. — Привітливість, звичайність у товаристві, оборотність.

IV. Згідність верховодячого характеру й смаку.. — Загальне змаганэ до поправної, шляхотної форми — Рисовничі штуки. — Стиль письменників. — Траґедія. — Прикрашуванэ строгої правди — Строга правильність пляну. — Плавність мовних зворотів. — Всї особи э двораки. — Аристократична чутливість і строга бачність на приличну звичайність. — Розповсюдненэ французької траґедії в цїлій Европі.

Людські установи повстають і минають— як і живі істоти — тілько власною силою, а їх здоровлє підпадає або їх подужанє успіває виключно під впливом їх природи й їх положеня. Між тими февдальними панами, що в середнїх віках володїли людьми та їх угнетали, знайшов ся в краю один — потужнїйший, вигіднїйше поставлений і проворнїйший як иньші, і зробив ся защитником супокою в краю. Опираючи ся на загальній прихильности він зумів постепенно ослабити всїх иньших, сполучити й зробити піддани-

ми, а бодай підчиненими, завести уладжений, зовсім від нього незалежний заряд і так стати головою народу, королем.

Коло XV століття барони, що колись були йому рівні, поробились тілько його воєводами, а коло XVI лише його двораками.

Зважте добре значінє сього слова. Дворак, се муж на дворі короля, себ то муж, що займає якийсь уряд або посаду в королївськім господарстві, се великий конюший, комірний, великий ловчий. За те побирає він плату і промовляє до пана з таким глубоким поважанєм і обявами тої підвладної почести, звичайної його становищу. Однак він не звичайний слуга, як се бувало в орієнтальних монархіях. Прадід його прадіда був пером короля, се-б то рівного з ним стану й його товаришем: задля того належить він до знатної кляси, до шляхти. Він служить своїм володарям не тілько задля користи, але в покірности для них добачає для себе почесть. Зі свого боку не занедбують вони нічого, щоб з ним обходитись із почестю. Людвік XIV викидає свою палицю крізь вікно, щоб не покуситись вибити Льозена, який його зневажав. Пан поважає свого дворака й обходить ся з ним наче з членом товариства: жиє з ними дружно, гуляє на їх балях, бенкетує за їх столами, їздить їх повозами, сїдає на їх стільцях і бере участь в їх забаві. На такій

основі розвиває ся двірське житє передовсім в Італії та Іспанії, відтак у Франциї, а дальше в Анґлії, Німеччині й північній Европі. Але осередком його сталась Франція, а Людвік XIV надав йому повний блиск.

Прослідім тепер впливи сього нового стану річий на характери й уми. Королівська сьвітлиця перша в краю, тут сходить ся найдобірнійше товариство; тому найбільше подивлюваною особою, чоловіком, що служить взірцем цілому сьвітови, є власне знатний пан. допущений до королівського товариства. Сей знатний пан думає й почуває великодушно Він уважає себе чоловіком висшого роду і мовить собі, що шляхоцтво вкладає обовязки. Він більше всього чутливий в справі чести і без намислу наражає своє житє за найменшу зневагу. За Людвіка XIII числять чотири тисячі шляхтичів убитих у поєдинках. В очах шляхтича байдужність у небезпеці, се перша повинність благородної душі. Сей гарний, стрійний пан, що так дбало пригладжує свої стяжки і пригладжує свою перуку, зголошує ся самовільно стояти табором на млаковинах Фляндрії, і стоїть під Нервінден цілих десять годин муром серед граду куль. Скоро Люксембурґ оголосить, що думає сточити бій, вилюднює ся Версаль і всї чваньки, від яких несе пахощами, спішать до бою наче на баль. — На останку ще й наслідком остан-

ків старинного февдального духа, наш знатний пан уважає монарха своїм природним, правним зверхником, знає що він до нього належить, як колись вазаль належав до пана. В крайній потребі він йому віддасть до розпорядку своє добро, кров і житє. За Людвіка XVI шляхтичі віддавали ся добровільно королеви, а многі з них дали себе 10 серпня за нього вбити.

Але крім того вони двораки, себ то люди добірного товариства, й тому дуже привітливі. Король сам дає їм привід своїм приміром. Людвік XIV сам зняв капелюх перед коморною панею, а мемуари Сен Сімона згадують про одного князя, що проходив Версальский двір не інакше, як із капелюхом у руках витаючи кождого. Задля того наш дворак добре обзнайомлений з установами привітливости, вміє навіть у найтруднійших разах розмовитись розумно. Він дипльомат, пан себе самого і мистець у штуці, щоб перед другими зачаїти ся, представити себе в кращім сьвітлї, иньшим підлещувати ся і з ними справно обходити ся, ніколи не стати немилим, а часто приподобатись. Усї ті здібности і цїла та вразливість, се дїло винїженого в товариськім обходї аристократичного духа. Вони осягнули на тім дворі і в тім столїтю найвисший ступінь, а коли нинї бажаємо оглядати сї рослини так ніжного запаху і так рідкого вигля-

ду, то мусимо виступити із нашого всьо рівняючого, мішаного і простого товариства, щоб ними чудувати ся серед простолінійного, монументального огорода, в якім вони процвитали.

Можете собі подумати, що люди такого роду могли вибирати собі розвеселеня зовсім відповідні свойому характерови. І справді, смак їх зовсім відповідний особі, благородний, бо вони не тілько з роду, але й чутєм своїм благородні; він правильний, бо вони навчили ся зважати на те, що їм личить. Се смак, що надав подобу всім творам штуки XVII століття, розміреній, знеслій і строгій живописи Пуссена і Лєсієра, поважному, величавому і скусному стилеви будівничому Манзарта й Перольта, та королївським, строголінійним огородом Лє Нотра. Ви знайшли-б його пятно в домовім статку, в костюмах, прикрасах кімнат і в каросах у Переля, Себастієна Лєклєрка, Ріго, Нантея і у многих инших. — Версаль із громадами добре виплеканих богів, симетричними алєями, мітольогічними водограями, широкими скусними водозборами, обтятими деревами, підстриженими під форму архітектонічних прикрас — се справдішнє майстерське діло цілого роду. Будівлї й огороди, всьо було устроєне для людий, що піклують ся своєю гідностю і дбають про приличність.

А в письменстві се пятно вибило ся іще виразнійше; ніколи не доведено у Франциї і в Европі знов до такої скусности в письменстві. Знаєте, що найбільші французькі письменники — Боссіє, Паскаль, Ляфонтен, Моліер, Корней, Расен, Лярошфуко, пані де Севінь, Буальо, Лябріер, Бурдальон, — належать до сеї доби. Та не тілько великі люди так писали, всякий писав добре; Куріє сказав, що тодішня коморна пані більше знала в сім ділї від новочасної академії. І справді, добрий стиль був тоді наче в воздусї, кождий вдихав його, не думаючи про се, його розповсюднювали щоденний обхід і листуванє. Чоловік, що дбав у всїх внїшнїх річах про благородну приличність і совершену поправність, осягав ціль також у тій внїшній річи, що зветь ся стилем у письменстві і в мові. З усїх родів письменства розвинув ся однакож один до особливого совершенства, траґедія. Саме в сім роді, найзнатнїйшім із усїх, знаходимо в нашім випадку найяснїйший примір тїсної згідности, що вяже з собою людий і діла, обичаї і штуки.

Пригляньмо ся передовсїм головним рисам траґедії. Всї вони обчислені на те, щоб припасти до вподоби знатним панам. Поет ніколи не залишить злагодити правду, часто з природи строгу і гірку, не виводить ніяких убійств на сцену, придавлює всї вибухи жор-

стокої пристрасти і виминає всї насильні пригоди, бійки, розбої, крики і смертний хрипіт, словом усьо, що могло-б уразити око або ухо очевидця, що привик до здержаности й ніжних форм сальону. З тої-ж причини виключає він усякий нелад, не віддає ся, як Шекспір, примхам мрій і фантазиї. Його плян строго уладжений, несподївана приключка, романтична поезія не мають тут місця. Він виводить яву за явою в точній, ясній звязи, заповідає вихід, підносить інтерес, приготовляє катастрофи і вказує вже довго наперед наче для прикраси на розвязку. — На останку надає цїлому діяльоґови наче яку одностайну, блискучу поливу, вельми старанне віршоване. зложене з добірних висловів і милозвучних римів. Роздивляючись за костюмами сього театру на тогочасних картинах, побачимо на них героїв і княгинь наряджених у фальбани, гафти, півчобітки, перяні китиці, шпади, словом цїлий стрій — грецький що до імени, але що до смаку і крою зовсїм французький, яким пишали ся королї, наслїдник престола і княгинї при звуках скрипок на двірських балєтах.

Розважте добре, що всї особи сих творів, се двірські люди, королї, королеви, князї, княгинї королївського роду, посли, мінїстри, капітани ґвардії, пажі, повірники й подруги. Повірниками князїв не є тут, як у грецькій

траґедії, мамки, домашні невільники, що родили ся під крівлею пана, лише гонорові дами, великі конюші, вельможі, що мають якийсь двірський уряд і своє місце в передпокоях. Слідно се вже з їх вправи в мові, в їх справности в підлещуваню, совершеного вихованя, бездоганного поводженя з їх монархічного підданчого і вазальського почутя. Їх пани, як і вони, також французькі князї XVII столїтя, вельми привітливі, рицарські у Корнея і благородні у Расена, звичайні для женщин, памятливі все про своє імя і свій рід; вони готові для свойого достоінства пожертвувати свої найважнїйші інтереси і найдорожші наклонности, а нездібні позволити собі якусь мову або рух, що не дались би оправдати ся найострійшими правилами приличности. Коли отець віддає Іфіґенію жрецям, то вона у Расена не оплакує, як у Евріпіда, житя сльозами молодої дївчини, але вважає своєю повинностю без нарікання послухати свого батька, короля, та вмерти без плачу, бо вона королївська дочка. Ахиль топче у Гомера ногами по тїлї вмираючого Гектора, тай ще невдоволений тим, рад би наче лев або вовк пожерти »сире мясо« побідженого чоловіка; а в Расена князь Конде, сьвітлий і непоборний, пристрасний що до чести, ввічливий і привітливий для женщин, у нутрі справдї перенятий горячою пристра-

стю і палкостю, однак із утаєною живостю молодого поручника вміє собі поступити і в хвилї найгорячійшого зворушеня і ніколи не посуне ся до дикости. Всї ті особи виражають ся з совершеною привітливостю і неперечною товариською оборотностю. Прочитайте у Расена першу розмову між Орестом і Піргом, цїлу ролю Акомаса, Улїсеса; нїде не знайдете більше такту й оборотности, в мові, такої дотепної привітности й облесности, так добірного введеня, скорого поміркованя, так зручного укладу і ніжного виведеня впливових поводів. Найгорячійші і найбурливші любовники, Гіполїт, Британїк, Пірг, Орест, Ксіфар, се справдїшні рицарі, що складають мадриґали і віддають поклони. Хоч би яка нагальна була їх пристрасть, а все ж Андромаха, Роксана, Беренїка, Герміона держать себе ладом найдобірнїйшого товариства. Мітрідат, Федра й Аталїя складають іще при смерти свої реченя зовсїм правильно; князь мусить берегти приличність у поводженю аж до останньої хвилї і вмирати у приличній формі. Сей театр можна би назвати добірною картиною високого товариства. Виводить він, як і ґотицька архітектура, докладно обмежену, зовсїм у собі вироблену форму людського духа, і саме тому загально розповсюднив ся, як і ґотика. Защеплено його через перенесенє і наслїдуванє враз із письмен-

ством напрямом смаку й обичаями, з якими театр так тісно звязаний, на всіх европейських дворах, в Анґлії зараз по реставрациї Стюартів, в Ішпанії по вступленю на предстол Бурбонів, в Італії й Німеччині, а в XVIII столітю навіть у Росиї. Можна сказати, що тоді Франция управляла вихованєм Европи. Була то вітчина приличного поводженя, веселого й любого житя, доброго тону, бистроумних ідей, словом вітчина savoir vivre. Коли-ж дикий Москвич, брусоватий Німець, вимушений Анґлічанин, північний варвар або полуварвар покинув свою горівку, люльку, шубу, своє февдальне стрілецьке і бурлацьке житє, то приходив, щоб у наших сьвітлицях і з наших книжок навчити ся витати, сьміяти ся і розмовляти.

VIII.

I. Цівілїзация наших часів і музика.

II. Французька революция. Плэбей осягаэ громадянську рівність. — Машини, добра полїция, лагідність обичаїв, підносять добробит. — Збільшенэ людських потреб і вимог. — Ослабленэ традициї. — Визволенэ й томлюча блуканина духів.

III. Вплив того стану річий на уми. — Верховодною особистостю э сновидний і сумний честолюбець. — Хороба столїтя.

IV. Вплив того душевного стану на твори штутки. — Нові лїтературні роди. — Лїрична й фільософічна поезия. — Переміни й новаторства в штуках рисовни-

чих. — Розвій музики.

V. Поява музики в Німеччині та Італії. — Її розцьвіт має точну звязь із великою новотворчостю новочасних ідей.— Чому музика спосібна перед иньшими штуками до виразу новочасної вразливости.— Приміри того з покревности звука з криком. — Приміри з сущної в музиці властивости, передавати безформне. — Загальне розповсюдненє музики.

Сьвітле товариство не було тривке, а його власний розвій довів його до розкладу. Абсолютне правлїнє мусїло на останку стати недбалим і насильним; а до того ще король надїляв найлучшими посадами і всїма користями вельможів свого двора, повірників свого товариства. Се здавало ся кривдою мішанству і народови, а осягнувши тимчасом значний добробут, просьвіту й числове значінє, приходили ті верстви до щораз більшої сьвідомости своєї сили, і тим більше були невдоволені. Вони викликали французьку революцию і усталили по десятьох змінних і неспокійних лїтах лад оснований на народній волї й рівности, де всї місця доступні для всїх — по більшій части після відбутої проби й іспиту і після стало означеного авансу. Мало помалу защепили війни цїсарства і заразлива сила приміру сей лад також поза границями Франциї і тепер можна певно сказати, що з більшими або меншими місцевими або часовими ріжницями старає ся Францию на-

слїдувати в тім цїла Европа. Сей новий устрій суспільности враз із винаходом промислових машин і значним злагодженєм обичаїв перемінив цїле положенє, отже й цїлий характер людий. Вони тепер визволені від усякої самоволї і охоронені доброю полїциєю. Хоч би вони були як низького роду, то всї дороги для них стоять отвором. Незвичайне помноженє всїх хосенних річий стелить дорогу й найбіднїйшим до приємностий і вигід, про які не снило ся й богатим перед двома столїтями. Крім того і в товаристві та в родинї злагодила ся строгість у розказуваню; отець став товаришем дїтий, городянин рівний шляхтичеви, словом, у всїх видних взаєминах людського житя значно зменшила ся вага нещастя й угнїту.

Однак при супротивнім оборотї того всього розпустили крила честолюбство, жадоба надбаня і вигоди. Чоловік, що так легко смакує в гаразді, а щастє бачить перед собою так близько, навик уважати гаразд і щастє чимсь таким, що мусить мати. Осягнувши більше, став забаглившим, а його вимоги перевисшили його добутки. Рівночасно наслїдком незвичайного зросту позитивних наук, наукове образованє стало загальним, а визволена думка важила ся на всяку сьміливість. Тим то й дійшло до сього, що люди покинувши традициї, що перше управляли їх

вірою, думали збагнути найвисші правди самою силою свого духа. Мораль, релігію, політику, всьо повернули в сумнів; на помацки гляділи на всї сторони, і від пятьдесятки літ дивимо ся на дивні змаганя й боротьбу систем і сект, що випирають поперемінно одні одних, щоб нам подати нову науку і повне щастє.

Такий стан річий має далекосяглі впливи на ідеї й уми. Верховодна особистість, себ то муж, що все стоїть на переді і звертає на себе найбільшу бачність і участь глядача, се сумний і сновидний честилюбець, се Рене, Фавст, Вертер, Манфред, серце повне невтишеної жадоби, повне неозначеного неспокою й невилічимого нещастя. Герой нещасний з двох причин. Він передовсїм надто чутливий, дрібні недогоди вражають його надто глубоко, він потребує дуже лагідних і добродійних вражінь, він занадто навик до гаразду. Він не перебув на пів февдального, а на пів мужицького вихованя наших предків; його не картав батько, не били в школї, не наводили до мовчазного послуху дорослим людям, його не здержувало в розвитку домашнє виховане; він не потребував, як у старинних часах, дослугувати ся раменем і мечем, подорожувати верхом і ночувати на лихих нічлїгах. У вохко-теплій атмосфері новочасного гаразду й обичаїв хатного житя став він чут-

ливий, нервовий, дразливий і нездібний обертати ся серед житя, що все прибільшує труду і вимагає висилку. Крім того він муж сумніву. Серед сего потрясеня релїґії й суспільности, сеї безладної сумішки доктрин і повіни новаторств, жене його завчасна доспілість поспішно оповіщеного й поспішно виданого суду ще в самій молодости навманя з широкої, утертої дороги, якою ступали його батьки з навички після переказу і після сказівки авторітету. Упали всї підпори, що берегли уми від кождої похибки, тим то він спішить погуляти на широкому, безкрайому полї, що розкинуло ся перед його очима. А переступаючи запори людської природи, рве ся його цікавість і честолюбство за абсолютною правдою й безмежним щастєм. Анї любов, анї слава, анї наука, анї могутність не можуть його вдоволити — в тій мірі, як вони бувають у сьвітї. Ненаситність його жадоб, подразнена ще більше незначностю його дотеперішнїх здобутків і марностю осягнених вигід, повалює на останку втомленого на його власних звалищах, хоч його знуждана, втомлена і безсильна уява не може йому навіть показати »того сьвіта«, за яким він банує, анї сього »невимовного чогось«, якого йому не достає.

Се зло назвали хоробою столїтя; перед сорок лїтами лютила ся вона в повній силї тай до нинї ще вдержує ся під позірним холо-

дом і мрачною нечутливостю позитивного духа.

За далеко завело-б се, коли-б я хотів вам представити всї ті численні впливи такого стану умів на всї твори штуки. Ви добачили-б легко його прикмету в великім розвитку, що проявив ся в фільософічній, лїричній і сумовитій поезиї, в Анґлїї, Франциї і Німеччинї, в переміні й збогаченю мови, у винайденю нових родів нових характерів, у стилю і вразливости всїх великих письменників новійших, від Шатобріяна аж до Бальзака, від Ґетого до Гайного, від Купера до Байрона, від Альфієрі до Леопарді. Подібні признаки відкриєте в рисовничих штуках, коли вважатимете на їх верховодний, горячково роздразнений, вимушений або томливо старинний стиль, погоню за драматичним ефектом, за психольоґічним висновком і за точностю місцевоґо кольориту. Те саме добачите, коли будете помічати конфузію, що помішала між собою школи і попсувала технїчне поступуванє, коли звернете бачність на велику силу талантів, що переняті новими душевними вражінями, отворили нові дороги, коли піднесете глубоке відчутє природи, що викликало зовсїм самостійну і викінчену в собі живопись крайовидів. — Але є ще одна штука, — власне музика, — що нараз підняла ся до незвичайного розвитку. Розвиток сей, се

одна з найзамітнійших черт нашого часу, і я хочу вам тут виложити, як сей розвиток найтіснійше звязаний з новочасним духом.

Штука та зродила ся — як се й не могло інакше скласти ся — в тих двох краях, де співають із природи, в Італії й у Німеччині. В Італії жевріла вона нишком півтора століття від Палєстріни аж до Перґолєзе — як уперед живопись від Джіотта до Масаччія — добуваючи собі її технічних способів, допевняючись її помічних жерел. Потім нараз, із почином XVIII століття, розвивають її з повним полетом Скарляті, Марчельо і Гендель. Ся хвиля вельми замітна. Бо саме тоді гасне малярство в Італії, а на лоні до найвисшого ступня доведеної політичної оспалости процвитають ті похитливі, винїжені обичаї, що сентиментальним ніжностям і рулядам опери доставляють публику з чічісбеїв, ліндорів і закоханих гарних женщин. — А тут здіймаєть ся помалійше всїх иньших до самовіжи доведена Німеччина, щоб виявити велич і строгість свойого релїґійного чутя, глубину свойого знаня й віщої печалї своїх вражінь у церковній музиці Себастіянна Баха, поки дійшли до євангельського епосу Кльопштока. В давній і молодій нациї чутє починає володїти і проявляти ся. Між обома в самій середині поставлена, напів ґерманська і напів італійська, Австрія видає Гайдена, Глїка, Моцар-

та, а при наближеню того страшного зворушеня умів, званого французькою революциєю, стає музика загальним добром і власностю всїх народів, так як колись було з малярством при потрясеню того великого духового оживленя, званого »відродженєм«. Не повинно нас нїщо чудувати в появі сеї нової штуки, бо вона відповідає зовсїм появі нового духа, духа верховодячої особистости, себ то духа хорого чоловіка, що чахне в неспокою і пристрасти, якого я вам старав ся зобразити. До сеї душї промовляли Бетовен, Мендельзон і Вебер; для неї пробують писати в наших часах Маєрбер, Берлїоц і Верді; до їх крайно напруженої й роздразненої чутливости і до їх безцїльного безмірного, бануваня й жадоби звертає ся музика. А вона наче зовсїм сотворена до тої служби; нїяка иньша штука не змогла би тої служби так сповнити, як вона. Бо з одного боку опирає ся вона на більше або менше віддаленім наслїдуваню крику, а крик се зовсїм безпосереднїй, природний і повний вираз пристрасного враженя. Дїлаючи на нас тїлесним потрясенєм, розбуджує в нас крик в тій хвилї мимовільне співчутє; всяке дрожанє і тремтїнє чутливої істоти знаходить у нїй понуку, відгомін і пільгу. — Але крім того музика основує ся на взаєминах тонів, що не відповідають жадній живій

формі і виходять — власне в інструментальній музиці, наче мрії безтїлесної душі. Тому надає ся музика, більше як усяка иньша штука, до виразу гадок, що налїтають роєм, безформних, мрій, беззмістного і безмежного бануваня, потапаючих у собі печальних і знеслих вражінь зворушеного серця, що всього бажає, а нїчого не придержує ся. Тому то вона також серед зворушеня, невдоволеня й надїй новочасної демокраціі виступила з границь своїх рідних сторін, щоб розповсюдити ся по цїлій Европі, а тепер бачите, як у тій самій Франциї, де музика обмежала ся на водвіль і пісню, нарід тисне ся громадно, щоб прислухувати ся найтруднїйшим сімфоніям.

IX.

Правило повстаня творів штуки. — Друга формула. — Чотири члени черги. — Загальне положенэ; розвинені з того потреби й наклонности; верховодна особистість; штука що її зображаэ або до неї звертаэ ся. — Тїсна звязь чотирьох членів. — Практичне приложенэ правила до історичних дослїдів.

Се значні приміри, мої панове, і то такі, що на мій погляд зовсїм вистарчить, щоб усталити правило, від якого залежить поява й характер творів штуки. Вони не тільки уставлюють се правило, але й надають йому також наконечну точність і ясність. Почина-

ючи сей виклад, сказали ми: твір штуки опреділяє ся звязком із кождочасним загальним станом духового й обичаєвого житя. Тепер можемо ступити один крок дальше і зовсім докладно означити всї огнива ланцюга, що вяже з собою першу причину й останнїй наслїдок.

В ріжних випадках, які ми розслїдили, замітили ми передовсім одно загальне положене, себ-то загальне єствоване деяких вигод і деяких недогод, якийсь ступінь неволї або свободи, бідности або богацтва, певну форму суспільности, якийсь рід релїгії; в Грециї вільну войовничу міську громаду з достатком невільників, у середновіччинї угнїт, забори, розбійничу систему й екзальтоване християнство; в XVII столїтю двірське житє, а в XIX промислову й тямущу демокрацию, словом звязь обставин, яким люди підлягають і піддають ся. Те загальне положенє розбуджує в чоловіцї відповідні потреби, осібні вдачі і властиву вразливість, як приміром фізичну діяльність або нахил до сонливого житя, тут дикість, там лагідність, раз похотність до війни, то знов штуку вимови, або жадобу вигоди й сотки иньших безконечно змінних і з собою повязаних склонностий. У Грециї бачимо тїлесне совершенство і рівновагу всїх здібностий, не захитану виключною працею ума або рук; у середнїх віках

безмірність пересадної уяви і хоровиту жіночу вразливість, у XVII столітю ріжний тон, приличність у поважаню і гідність аристократичного товариства, в найновійших часах силу визволених жадоб і немиле чутє невтохомирного бажаня.

Ся сума вражінь, потреб і вдач, скоро лише виразить ся в цілій повні й докладности в однім і тім самім умі, творить верховодну особистість, себ то взірцевий образ, на якого сучасники глядять із подивом і співчутєм: у Греції наге тіло, гарного роду, видосконалене у всїх тїлесних вправах; у середнїх віках екстатичного черця і закоханого рицаря; в XVII в. совершеного дворака, а в наших часах ненаситного і сумовитого Фавста або Вертера.

А що ся особистість між усїма найінтереснїйша, найважнїйша і висунена все на перед, то власне її артист представляє публиці. Раз скупляє він її в одну постать, коли його штука наслїдована — як малярство, різьба, роман, епос і драма, — то знов роздїлює на елєменти, коли його штука — —як архітектура й музика — викликує вражіня, не творячи осіб. Можемо отже цїлу роботу артиста зібрати в виразї, що він раз зображає верховодну особистість, то знов звертає ся до неї. Він звертає ся до неї в симфоніях Бетовена і в віконних рожах катедральних храмів, а

зображає її в Мелеаґрі й Ніобідах старинного сьвіта, в Агамемноні й Ахілї Расеновім, — так що ціла штука залежна від неї, бо цілій штуці лиш про те ходить, щоб їй сподобатись або її зобразити.

Загальне положенє, що викликує особливі наклонности і здібности — перевагою сих наклонностий і сих здібностий утворена особистість, — тони, види, краски або слова, які увидатнюють сю особистість або будуть відгомоном наклонностий і здібностий складаючих її істоту — се ті чотири члени нашої черги. Перший член веде з собою другий, другий веде третій, а третій — четвертий, так що найменша переміна одного члена спроваджує відповідну переміну слідуючого й попереднього, отже уможливляє простим розумованєм назад або вперед заключати з одного на другий*). О скілько суд мій досяглий в тій справі, то ся формула не лишає нічого поза своїм обсягом. Поміж ріжні члени треба ще однак вставити підрядні причини які мішають ся, щоб змінити їх впливи; до дослідів обставин треба ще додати дослід властивостий племінних, щоб пояснити духовий напрям якогось століття; крім пануючих

*) Після того правила можна поступати при студії всяких появ у літературі і всяких штуках. Розходить ся про те, щоб від четвертого члена назад дійти до першого, і тому треба точно йти в слід за ладом черги.

наклонностий століття треба помічати ще особливе положенє кождочасної штуки й особисту вразливість кождого артиста, щоб пояснити твори штуки якогось століття. Аж тоді можна буде з того правила виснувати не тілько великі переверти й загальні види людської уяви, але й ріжниці між школами поодиноких наций, ненастанні переміни ріжних родів стилю, а навіть самостійні властивости в поодинокім творі кождого артиста. Так переведене пояснене буде докладне, бо рівночасно здасть справу з черт спільних, що творять школу, і розріжняючих прикмет, що характеризують індівідуа. Задача ся дожидає нас дотично італійського малярства; вона доволї трудна й довга, а до її переведеня потребую повної вашої уваги.

X.

Приложенэ до теперішнього часу. — Скоро лише на ново зложить ся загальні обставини, мусить і штука творити ся на ново. — Новотворенэ сьогочасних обставин. — Заключеня й надії й на будуще.

Перед тим ще однак, мої панове, можна вже нам із дотеперішнїх дослїдів виснувати практичний і особистий вивід. Ви бачили, що кождого разу загальне положенє річий викликувало особливий стан умів, отже й від-

повідну громаду творів. Значить, на останку мусить також стан, який витворює ся в наших днях, викликати свої твори, так само як і давнійші обставини. Се не просте припущене, викликане власним бажанем і надією, се скорше вивід правила основаного на повазї досьвіду й сьвідоцтві історії. Скоро раз усталить ся правило, то воно має свою вагу для завтра, так само як для вчера, а наслїдком річий мусять у будущинї стрітити ся з річами, як у часах минувших. Тому то годї також сказати, що в наших часах штука погасла. Правда, що вимерли деякі школи і годї їх знов воскресити, що деякі штуки страшно упали тай не заповідає їм потрібної поживи будущина, у котрої порога ми опинили ся.

Але штука сама, себ то здібність, помічати істотний характер річий і його виражати, така тривка, як цівілїзация, якої она є найкрасшим, первородним плодом. Які будуть її форми і яка з пятьох великих штук подасть для будущих вражінь відповідне пятно — на се ми не обовязані тепер відповідати. Але се можемо з повним правом сказати, що появлять ся нові форми і що знайде ся відповідне пятно. Бо треба нам лише отворити очи, щоб замітити в цїлім положеню, отже також і в дусї людськім таку глубокосяглу, всьо переймаючу і скоро обхвачуючу переміну, що нїяке столїтє не може виказати

чогось подібного. Три причини, що витворюють новочасного духа, ділають ненастанно з чим раз більшим впливом. Всім вам звісно, як винаходи позитивних наук множать ся з дня на день, як ґеольоґія, орґанічна хемія, історія, цілі галузи зоольоґії й фізики сотворені в нашім часї, який безконечний поступ на полї досьвіду, яке безмежне приноровленє винаходів, як транспортові й комунікацийні средства, рільництво, ремесла, промисл, словом усї части людської потуги ростуть і розповсюдняють ся з кождим роком і над усяке сподіванє. Всякий з вас знає також, що й державна машина знаходить ся на подібній дорозї видосконаленя, що розумнїйші й людянїйші суспільности дбають про внутрішнїй супокій і підпомагають слабих та бідних, словом чоловік розвиває по всїх усюдах свою інтеліґенцию й лагодить своє положенє. Годї отже не добачити, що загальний стан, обичаї й людський дух перетворюють ся, тай годї виминути висновок, що нова подоба річий і умів мусить за собою повести також нову подобу штук. Першу добу сього нового розвитку видала славна французька школа в 1830; остає ся нам дожидати другої появи. Се дорога, мої панове, яка розкриває ся для ваших змагань і ваших праць. У хвилї, коли лагодите ся ступити на сю дорогу, маєте право надіяти ся добра від

нашого столїтя і від себе самих. Дослїд бо, до якого ми на останку дійшли по довгій дорозї, показав вам, що до виданя гарних творів потреба одинокої умови, яку вказав уже Ґете: »Наповнїть свого духа і цїлу свою душу ідеями і вражінями вашого столїтя, а твір зложить ся«.

НАКЛАДОМ »РОБІТНИЧОГО СЛОВА« ВИЙШЛИ ДОСИ СЛІДУЮЧІ КНИЖКИ:

»Робітничі Пісні« (друге побіль. вид.) 10ц.
»Земля і Чоловік« Б. Лойко; пер. Г. Мак. 15,,
»Кому потрібна війна?« А. К. пер. І. С. 10,,
»Соціялізм—чим є і як його здійснити« О. Амерінґер. переклав І. Стефаніцкий 10,,
»Як мужик двох ґенералів вигодував« М. Салтиків-Щедрин; переклав Г. Мак. 5,,
»Кляса проти кляси« Л. Мартов; пер. Т. Б. 5,,
»Боротьба о сонце«. 3,,

Крім висше згаданих, книгарня »Роб. Слова« має на складі, ще много инших книжок. Пишіть по катольоґ, або загляньте до ґазети »Робітниче Слово«, в якій часто ріжні книжки оголошуємо.

Замовленя на книжки або предплату на часопись треба слати на адресу:

ROBITNYCHE SLOVO

Box 64 Toronto, Canada.

Чи Чули Ви?

Чи чули ви, люди добрі, що то за признаки,
Що приходять в гості до вас якісь
»Гайдамаки«?
Та не тії »Гайдамаки«, що по лїсї ходять.
Але тії »Гайдамаки«, що правду говорять.
Та не тії Гайдамаки, що бють і рубають,
Але тії »Гайдамаки«, що за бідних дбають.

ГАЙДАМАКИ

поступова робітнича часопись, орґан Української Поступово-Робітничої Орґанїзації в Америцї.

ВИХОДИТЬ КОЖДОГО ТИЖНЯ

Кождий робітник і кожда робітниця повинні передплачувати часопись »ГАЙДАМАКИ«, коли хочуть бороти ся о поліпшенє своєї тяжкої долї.

Предплата виносить: в Злучених Державах $1.50 на рік, 75 центів на пів року.
За границею $1.75 на рік, на пів року 85 цен.

АДРЕСА:

»HAYDAMAKA«

515 So. Broad Str. .....Trenton, N. J.

РОБІТНИКИ! ЧИТАЙТЕ ЩО ДНЯ ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІЯЛІСТИЧНИЙ ДНЕВНИК.

„Робітник“

Котрий завжди боронить Ваші інтереси.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

В Злучених Державах і Канаді.

На рік ... $4.00
На ½ року ... $2.25
На 3 місяці ... $1.50

В місті Кливленді.

На рік ... $6.50
На ½ року ... $3.75
На 3 місяці ... $2.50

Присилайте передплату зараз на адресу:

„Robitnyk”

2335 W. 11-th Str. Cleveland, Ohio.

ЧИТАЙТЕ і ШИРІТЬ
»РОБОЧИЙ НАРОД«

часопись, що виходить лише для думаючих людий і ніколи не вагаєть ся сказати правди в очи.

»Робочий Народ« є робітничою часописию і видаєть ся робітниками, за робітничі гроші, для робітників.

»Робочий Народ« каже правду про всяких дурисьвітів і обманців робочого люду. »Робочий Народ« каже правду про політичних аґентів всїх капіталїстичних партій.

»Робочий Народ« відкриває всї заходи капіталїстичної кляси для туманеня і поневолюваня робітників.

»Робочий Народ« не боїть ся сказати правди про яких би то не було урядників, панів, мінїстрів чи монархів.

»Робочий Народ« каже правду про суди, про поліцію і військо. — »Робочий Народ« каже правду про попів, які служать не богови а мамонї.

От через те Ви мусите читати і передплачувати »Робочий Народ«.

Виходить що тижня і коштує на рік:
В Канадї $1.50. — В других краях $1.75

Пишіть за ним зараз на адрес:

ROBOTCHYJ NAROD«

BOX 3658(ST. B.), WINNIPEG, MAN. CAN.

РОБІТНИЧЕ СЛОВО

»Робітниче Слово« є видаване робітниками в цїли ширеня просвіти і правдивої, без жадних буржуазних закрасок, соціялїстичної науки.

"Робітниче Слово« від початку свого істнованя стоїть твердо в обороні робітництва і анї раз не сходило з своеї соціялїстично-інтернаціональної позиції.

»Робітниче Слово« виступає проти всяких дурисвітів і ворогів робітництва без огляду хто они такі.

Робітниче Слово містить ріжні користні і цікаві статї, після найновійших напрямків соціялїстичної науки, про полїтику, про справи робітничі і хлїборобські, подає статї наукові, поучаючі, оповіданя, поезиї, новини з Америки, старого краю та з цїлого світа. Всьо писане в »Робітничім Слові« дуже зрозуміло і приступно для кождого. **»Робітниче Слово« виходить тижнево, що суботи.**

Предплата на »Робітниче Слово« виносить: на цїлий рік $1.50, на пів року 80 центів. За границею: на рік $1.75; на пів року 90 центів. Предплату належить слати на слїдуючу адресу

ROBITNYCHE SLOVO

BOX 64 TORONTO, CANADA.

Оказове число висилаємо кождому даром.

BX
1767
B3719

Bartošek, Theodor
Novitna suspil'nist' i
tserkva

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 12 03 16 002 0